

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK KURUMU
(H.183-295/M.800-908)

SEVCAN ÖZMEN

DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA HİZMETLİ

BARTIN-2022

T.C.
BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK KURUMU (H.183-295/M.800-908)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevcan ÖZMEN

BARTIN-2022

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ danışmanlığında hazırlamış olduğum “ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK KURUMU (H.183-295/M.800-908)” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

19.08.2022

Sevcan ÖZMEN

ÖNSÖZ

Abbâsîler Dönemi'nde divanların artan sayısı ve kâtiplik kurumunun güçlenmesi yeni bir kurumsal yapıya ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Böylece artık kuralları olan ve resmiyet kazanmış bir kurum kimliğine kavuşan vezirlik ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Ebû Seleme El-Hallâl ilk Abbâsî veziri olarak ilan edilmiştir. Oldukça nüfuz sahibi olan Ebû Seleme'nin öldürülmesinden sonra halife Mehdî dönemine kadar (M.775-785) vezirler bir danışman görevi görmüşlerdir. Halife Mehdî ve sonrasında gelen Abbâsî halifeleri yönetimle ilgili işleri vezirlere bırakmışlardır. İlk dönemde vezirlerin çoğu Farslardan seçilmiş ve bunlar çok geniş yetkilere sahip olmuşlardır. Bu dönemde Bermekîler gibi güçlü bir vezir ailesi yönetimde etkili olmuştur.

Halife Mu'tasım'ın Arap ve Fars unsurlarına karşı Türkleri istihdam etmeye başlaması Abbâsîler tarihinde Sâmerâ Dönemi'ni ortaya çıkarmış ve bu dönemde zamanla idareciliğe kadar yükselen Türk unsurunun karşısında vezirlik kurumunun etkinliği azalmıştır. Vezirliğin tekrar önem kazanması ise IX. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir.

Böylece Abbâsîlerin bir asırlık bir dönemini ihtiva eden bu çalışma giriş bölümü ve ayrıca üç bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde konu genel hatlarıyla ele alınmış, ikinci bölümde vezir kavramı üzerinde durulmuş ve vezirliğin kurumsal yapısı incelenmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise çalışmanın kapsamına giren dönemlerde vezirlik yapan kişilerin faaliyetleri ve halifeyle olan ilişkileri ele alınmıştır.

Çalışma boyunca benden desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam sayın Prof. Dr. Mustafa Hizmetli'ye teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın eksikleri konusunda beni bilgilendiren ve bu eksiklikleri düzeltmem konusunda görüşlerini paylaşan sayın Prof. Dr. Ahmet EFİLOĞLU'na, Doç. Dr. Emrah ÇETİN'e ve Alp Eren DEMİRKAYA'ya teşekkürlerimi sunarım.

Konunun tespiti sırasında yardımcı olan arkadaşlarıma ve çalışma için gerekli kaynakları temin ettiğim İSAM kütüphanesi ile Gaziosmanpaşa İlçe Halk Kütüphanesi'nin personeline ayrıca teşekkür ederim.

Çalışma boyunca bütün sorulara anlayış ve sabırla karşılık veren Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde görevli sayın Mukaddes ALPTEKİN ESER'e teşekkür ederim.

Çalışma boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili aileme ve tüm dostlarıma sonsuz şükran sunarım.

Çalışmayı bitirmenin verdiği heyecanla, katkısı olup adını anmayı unuttuğum kişilerden af dileyerek şükranlarımı sunarım.

Sevcan ÖZMEN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE VEZİRLİK KURUMU (H.183-295/M.800-908)

Sevcan ÖZMEN

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2022, sayfa: 126

İslam tarihinde vezir adıyla anılmış kimseler var olmuştur. Ancak vezirliğin kurumsal yapıya dönüşümü Abbâsîler Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Özellikle İranlı Bermekî ailesinin yönetiminde güçlenen kurum, Bermekîler'in idareden tasfiyesiyle bir daha bu güce sahip olamamıştır. Halife Emîn ve Me'mûn arasındaki mücadelede her ikisinin vezirleri aktif rol almışlardır. Böylece vezirlik kurumu Halife Emîn'in Arap olan veziri Fazl b. er-Rebî' ile Halife Me'mûn'un İranlı olan veziri Fazl b. Sehl'in mücadelesiyle gündeme gelmiştir. Yönetimde İranlı ve Arap unsurların etkinliğini azaltmak isteyen Halife Mu'tasım'ın Türklerden faydalanmak istemesi ileriki zamanlarda Türk komutan ve yöneticilerin vezaret kurumunu tesir altına almalarına neden olmuştur. Böylece kurum, Türk nüfuzunun belirgin halde görüldüğü Sâmerâ Dönemi'nde (M. 833-892) Türk asıllı vezirlere tanık olmuştur. İran ve Türk unsurlarının devlet yönetimindeki etkisinin azalışı ise ancak Halife Mu'tazid'in Türk nüfuzunu kırma hedefine yönelik siyasetiyle gerçekleşmiştir. Bununla paralel olarak vezaret kurumu daha bağımsız bir döneme girmiştir.

Bu çalışmada vezirlik kurumu, kelime ve kurumsal kökeni incelenerek açıklanmıştır. Vezirliğin tarihsel serüveni ayrıca ele alınmıştır. Kurumsallaşma sürecine hız kazandıran divan teşkilatı etrafında kurum analiz edilmiştir. Abbâsîler Dönemi'nde resmîyet kazanıp

kurumsal boyuta kavuşan vezaretin yapısı, tayin ve azillerden görev çeşitlerine, vezirlerin kullandıkları kıyafetlerden emrindeki görevliler dâhil incelenmiştir. Kurumsal incelemeyi çalışmanın kapsamına dâhil olan halifeler döneminde bu makama gelmiş kişilerin ele alınması takip etmiştir. Böylece vezaret kurumunun ve dolayısıyla vezirlerin bazı dönemlerde güç kazandıkları bazı dönemlerde ise halife karşısında güç kaybettikleri gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda özellikle Türklerin nüfuz sahibi oldukları Sâmerâ Dönemi'nde vezaretin güç kaybettiği tespit edilmiştir. Buna dayanarak çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümleri Sâmerâ Dönemi temel alınarak oluşturulmuştur. Böylece vezaret kurumunun geçirdiği evrelerin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Vezirliğin altın çağı diyebileceğimiz en ileri döneminin ise incelediğimiz tarihlerde Bermekî vezir ailesi döneminde yaşandığı tespit edilmiştir.

Tanımı ve kapsamı, ortaya çıkışı ve Abbâsîlere kadar kavramın kullanımı, divanlar ile ilişkisi ve Abbâsîler Dönemi'ndeki kurumsal yapısının analizi ile vezaret kurumunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Böylece vezirlik kurumunun kökeninin ayrıntılı olarak incelenmesinin bu gibi çalışmalara fayda sağlayacağı öngörüsünde bulunulmuştur. Çalışmada Abbâsîler Dönemi'nde vezirlik kurumunun işleyişine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, sâmerâ dönemi, vezirlik, vezirler.

ABSTRACT

M. Sc. Thesis

VIZIERSHIP AUTHORITY IN THE ABBASID PERIOD (H.183-295/G.800-908)

Sevcan ÖZMEN

Bartın University

Graduate School

Department of History

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2022, pp: 126

In the history of Islam, there have been people known as vizier. However, the transformation of the vizierate into an institutional structure took place during the Abbasid Period. The institution, which became stronger especially under the management of the Iranian Bermeki family, could not have this power again after the Bermekis were eliminated from the administration. The viziers of both took an active role in the struggle between Caliph Emin and Me'mûn. Thus, the vizier institution, the Arab vizier of Caliph Emin, Fazl b. er-Rebî' and the Iranian vizier of Caliph Me'mûn, Fazl b. It came to the fore with the struggle of Sahl. The desire of Caliph Mu'tasim, who wanted to reduce the effectiveness of Iranian and Arab elements in the administration, to take advantage of the Turks, caused Turkish commanders and administrators to influence the vizierate institution in the future. Thus, the institution witnessed viziers of Turkish origin during the Samerra Period (C. 833-892), when Turkish influence was evident. The decrease in the influence of Iranian and Turkish elements in the state administration will only occur with the policy of Caliph Mu'tazid aimed at breaking the Turkish influence. In parallel with this, the vizierate institution will enter a more independent period.

In this study, the institution of vizierate is explained by examining the word and its institutional origin. The historical adventure of the viziership is also discussed. The institution was analyzed around the divan organization, which accelerated the institutionalization process. The structure of the vizierate, which became official and institutionalized during the Abbasid Period, was examined from appointments and dismissals to the types of duties, from the clothes used by the viziers to the officers under their command. The institutional review was followed by the handling of the people who came to this office during the period of the caliphs, which was included in the scope of the study. Thus, it has been observed that the institution of the vizierate, and therefore the viziers, gained power in some periods and lost power in other periods against the caliph. As a result, it was determined that the vizierate lost power especially during the Samarra Period, when the Turks were influential. Based on this, the third and fourth parts of the study were formed on the basis of the Samarra Period. Thus, it is aimed to determine the phases of the vizierate institution. It has been determined that the most advanced period, which we can call the golden age of viziership, was experienced during the period of the Bermeki vizier family.

A general evaluation of the vizierate institution has been made with its definition and scope, its emergence and the use of the concept until the Abbasids, its relationship with the divans and the analysis of its institutional structure in the Abbasid Period. Thus, it has been predicted that examining the origin of the vizierate in detail will benefit such studies. In the study, attention was drawn to the functioning of the vizierate in the Abbasid Period.

Keywords: Abbasids, samarra period, viziership, viziers.

İÇİNDEKİLER

BEYANNAME	iv
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
TABLOLAR DİZİNİ.....	xii
EKLER DİZİNİ	xiii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xv
1. GİRİŞ	1
2. İSLAM TARİHİNDE VEZİRLİK KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KAPSAMI.....	4
2.1.Vezirliğin Tanımı ve Kapsamı	4
2.2.Vezir Kavramının Ortaya Çıkışı ve Abbâsîlere Kadar Vezir Kavramının Kullanılışı.....	11
2.3.Bermekîler'e Kadar Abbâsîlerde Vezirlik	18
2.4.Vezir ve Kâtiplerin Yetiştığı Yer Olarak Divanlar	25
2.5.Abbâsîlerde Vezirlik Kurumunun Yapısı ve İşleyişi.....	29
2.5.1. Vezirlerin Tayini ve Azilleri.....	29
2.5.2. Vezirlerin Görevleri	30
2.5.2.1. İdari Görevleri	32
2.5.2.2. Mali Görevleri.....	32
2.5.2.3. Hukuki Görevleri.....	32
2.5.2.4. Savunma Görevi.....	33
2.5.2.5. Vezirin Naiplerini Görevden Alma Yetkisi	33
2.5.3. Vezirlerin Resmi Kıyafetleri	34
2.5.4. Vezirlerin Kullandıkları Lakaplar.....	34
2.5.5. Vezirlerin Emrindeki Görevliler	34
2.5.5.1. Kâtib.....	35
2.5.5.2. Nâibü'l-vezirlik	36
2.5.6. Vezirlerin Maaşları ve Diğer Gelirleri.....	38
3. SÂMERRÂ DÖNEMİ ÖNCESİ VEZİRLERİ (H. 183-221/M. 800-836).....	48
3.1.Bermekîler'in Tasfiyesi (H. 187/M. 803).....	48
3.2.Emîn Dönemi Vezirleri (H. 193-198/M. 809-813).....	51
3.2.1. Fazl b. Rebî'	51

3.2.2.	İsmail b. Sabih (Kâtip).....	52
3.3.	Me'mûn Dönemi Vezirleri (H. 197-217/M. 813-833).....	52
3.3.1.	Fazl b. Sehl.....	53
3.3.2.	Hasan b. Sehl.....	57
3.3.3.	Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval.....	61
3.3.4.	Ahmed b. Yusuf b. Kasım b. Sabih.....	65
3.3.5.	Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ b. Yesar er-Razi.....	66
3.3.6.	Ebû Abdullah Muhammed b. Yezdad b. Süveyd.....	67
3.3.7.	Yahyâ b. Eksem.....	67
3.3.8.	İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip).....	68
3.3.9.	Süleyman b. Vehb (Kâtip).....	68
3.4.	Emîn-Me'mûn Mücadelesinde Vezirlerin Rollerini.....	69
4.	SÂMERRÂ DÖNEMİ VE SONRASI VEZİRLERİ (H. 221-295/M. 836-908)...	78
4.1.	Mu'tasım-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 217-227/M. 833-842).....	78
4.1.1.	Fazl b. Mervân.....	78
4.1.2.	Ahmed b. Ammar b. Şadi.....	79
4.1.3.	Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Birinci Vezirliği).....	80
4.2.	Vâsik-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 227-233/M. 842-847).....	81
4.2.1.	Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (İkinci Vezirliği).....	81
4.2.2.	Süleyman b. Vehb (Kâtip).....	82
4.2.3.	İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip).....	83
4.3.	Mütevekkil-Alellah Dönemi Vezirleri (H. 232-247/M. 847-861).....	83
4.3.1.	Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Üçüncü Vezirliği).....	83
4.3.2.	Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Fazl el-Cercerai.....	84
4.3.3.	Ebü'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Birinci Vezirliği).....	84
4.3.4.	Ömer b. Ferec er-Ruhhaci (Kâtip).....	86
4.3.5.	İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip).....	86
4.3.5.	Feth b. Hâkân el-Fârisî.....	87
4.4.	Müntasır-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 247-248/M. 861-862).....	91
4.4.1.	Ahmed b. el-Hasib (Birinci Vezirliği).....	91
4.5.	Müstain-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 248-252/M. 862-866).....	91
4.5.1.	Ahmed b. el-Hasib (İkinci Vezirliği).....	92
4.5.2.	Otamış.....	92
4.5.3.	Ebû Salih Muhammed b. Yezdad.....	93
4.5.4.	Ebü'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (İkinci Vezirliği).....	93
4.6.	Mu'tez-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 251-255/M. 866-869).....	93
4.6.1.	Ebü'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Birinci Vezirliği).....	94

4.6.2.	Ebû Ca'fer Ahmed b. İsrail el-Enbari.....	94
4.6.3.	Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (İkinci Vezirliği)	95
4.6.4.	Ebû Musa İsa b. Ferhanşah	95
4.6.5.	Salih b. Vâsif	95
4.7.	Mühtedi-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 255-256/M. 869-870).....	96
4.7.1.	Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Üçüncü Vezirliği)	97
4.7.2.	Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği).....	97
4.8.	Mu'temid-Alellah Dönemi Vezirleri (H. 256-279/M. 870-892)	98
4.8.1.	Ebû'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Üçüncü Vezirliği)	98
4.8.2.	Hasan b. Mahled el-Cerrah (Birinci Vezirliği)	99
4.8.3.	Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği).....	100
4.8.4.	Hasan b. Mahled el-Cerrah (İkinci Vezirliği).....	101
4.8.5.	Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Birinci Vezirliği)	101
4.8.6.	Hasan b. Mahled el-Cerrah (Üçüncü Vezirliği).....	101
4.8.7.	Ahmed b. Salih b. Şirzad el-Kutrubilli	102
4.8.8.	Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)	102
4.8.9.	Said b. Mahled	102
4.8.10.	Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Kâtip)	104
4.9.	Mu'tazid-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 279-289/M. 892-902).....	105
4.9.1.	Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)	105
4.9.2.	Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)	107
4.10.	Müktefi- Billâh Dönemi Vezirleri (H. 289-295/M. 902-908)	108
4.10.1.	Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği).....	109
4.10.2.	Muhammed b. Süleyman (Kâtip)	110
4.10.3.	Ebû Ahmed Abbas b. el-Hasan el-Cercerai	111
	SONUÇ	113
	KAYNAKLAR	115
	BİBLİYOGRAFYA	121
	EKLER.....	124

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
No	No
1: Abbâsî Vezirleri Tablosu	40

EKLER DİZİNİ

Ek	Sayfa
No	No
EK 1. Abbâsî Vezirleri Listesi	124

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

& : ile

KISALTMALAR

A.g.e	: Adı geçen eser
B	: bin
Bkz	: Bakınız
C	: cilt
Çev	: çeviren
Dü	: Düzenleyen
Ed	: editör
Fak	: Fakültesi
G	: Gregorian
H	: Hicri/Hijri
Hz	: Hazreti
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
M	: Miladi
Mad	: Maddesi
M.Ü	: Marmara Üniversitesi
OMÜ	: On Dokuz Mayıs Üniversitesi
S	: Sayfa
Ter./Terc	: Tercüme eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üniv	: Üniversitesi
Yay	: Yayınları
Yay. Haz	: Yayına hazırlayan

1. GİRİŞ

Abbâsîler döneminde vezirlik kurumu hakkında yapılan çalışmalar genel olarak Abbâsîlerin ilk dönemini ele almıştır. Bunlardan biri Sourdel'in 132-324/749- 936 tarihleri arasında vezirlik kurumunun tarihî gelişimini ele aldığı, 1959-1960 yıllarında iki cilt halinde yayımlanan, *Le Vizirat 'Abbâside de 749 A 936 (132 a 324 de l'Hégire)* adlı çalışma olmuştur. Bu çalışmada yazar vezirliğin kökeni problemini ele aldıktan sonra ilk Abbâsî halifesi Seffah döneminden halife Muktedir dönemine kadar bu makama tayin edilmiş vezirleri incelemiştir. Burada vezirleri genel olarak tâbi oldukları halifeler dönemi başlığı altında incelerken bazı vezirlere kendi adlarında ayrı başlıklar vermiştir. Son bölüm ise vezirliğin kurumsal yapısını incelemeye ayrılmıştır. Böylece kapsamlı bir çalışma ortaya konmuş ancak konuların dağınık halde oluşu çalışmanın anlaşılmasını güçlendirmiştir. Konuyla ilgili diğer bir çalışma Tevfik Sultan Yûzbekî'nin 1970 yılında *el-Vizâre: Neş 'etühâ ve tatavvuruhâ fi 'ddevleti 'l-Abbâsiyye (H. 132-447)* adlı yüksek lisans tezi olup bu çalışma Abbâsîlerin kuruluşundan Büveyhîlerin hâkimiyetinin son bulduğu dönemi ele almıştır. Çalışmada ilk bölüm kelime kökeni ve kurumsal olarak vezirliğin ortaya çıkışıyla ilgilidir. İkinci bölümde Abbâsîlerin ilk döneminde vezaret anlatılmışken üçüncü bölümde Türk nüfuzu altında vezirlik kurumu incelenmiştir. Dördüncü bölüm Türk nüfuzunun sonu ve emîrî'l-ümerâlık, beşinci bölüm Büveyhîler döneminde vezirlikle ilgilidir. Son bölümde ise Abbâsîler döneminde vezirlik kurumunun yapısı ele alınmış tenfiz ve tefviz vezirlikleri arasındaki farklar açıklanmıştır. Ancak bu çalışmanın üç asırdan daha uzun bir dönemi kapsamaması ele aldığı konuların fazla olmasına ve bu konuların yeteri kadar incelenememesine neden olmuştur. Yine Muhammed Misfir Zehrani, 1986 tarihli, *Nizamü'l-vizare fi'd-devleti'l-Abbasiyye 334-590h (el-ahdani 'l-Büveyhi ve 'l-Selcuki)* adlı eserinde yalnızca Büveyhîler ve Selçuklular dönemlerinde vezirlik kurumu incelenmiştir. Vezirlikle ilgili bir diğer çalışma İbrahim Selman Kervi'nin 1989 yılında yayımlanmış olduğu *Nizamü'l-vizare fi'l-asri'l-Abbasiyyi 'l-evvel* adlı eseridir. Yedi bölümden oluşan çalışmada sırasıyla şu konular işlenmiştir: Abbâsî döneminin başlangıcına kadar Araplar arasında vezirlik sistemi, Abbâsî kabinesi ve bakanlar, Bermekî vezir ailesi, Hârûnrreşîd döneminde vezirlerin rolleri, halife Me'mûn'un vezirleri, halife Mu'tasım'dan Mütevekkil döneminin sonuna kadar vezirlik ve vezirlerin maaşları ile hayatları. Yazar bu konular içerisinde daha çok Bermekîler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca halife Mütevekkil ile çalışmanın sonlandırılmış

olması vezirlik kurumu üzerindeki etkileri tartışılmaz olan Sâmerâ dönemindeki mücadelelerin tam olarak aktarılamamasına neden olmuştur.

Abbâsîler döneminde vezirlik kurumu hakkında ülkemizde yapılan çalışmalara baktığımızda Halil İbrahim Hançabay'ın (2016) Abbâsîler Döneminde vezirlik (295-530/908-1136) adlı doktora çalışmasının dışında bir lisansüstü çalışmanın mevcut olmadığı görülmüştür. Hançabay'ın, halife Muktedir döneminden Büveyhîlerin hâkimiyetinin son bulduğu dönemleri kapsayan, böylece iki asırdan biraz daha uzun bir dönemi ele alan, bu çalışması giriş bölümü ve beş ayrı bölümden oluşmaktadır. Yazar vezirlik müessesesinin oluşumu ve mahiyeti gibi kurum hakkında bilgi veren konuları giriş bölümünde anlatmıştır. Diğer bölümlerde vezaret kurumu üzerinde oldukça etkili olan emîrî'l-ümerâlık dönemi ve Büveyhîlerin hâkimiyet kurdukları dönem ile Abbâsî devleti üzerinde var olmaya başlayan Selçuklu nüfuzu dönemlerindeki vezirler anlatılmıştır. Son bölüm ise tamamen kurumun yapısı ve işleyişine ayrılmıştır.

Böylece Abbâsîlerde vezirlik kurumunu ele alan bu çalışmaların farklı açılardan desteklenmesi gerektiği düşünülmüştür. Ayrıca ülkemiz çalışmalarında Hançabay'ın ele aldığı dönem dışında kalan dönemler için bir lisansüstü tez çalışmasının olmayışı bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Çalışmanın sınırları oluşturulurken, vezirlik yaptıkları yıllarda oldukça nüfuz sağlamış olan Bermeki vezir ailesinin kurumdan tasfiye edildiği yıl (M.803) dikkate alınmıştır. Çünkü devlet yönetiminde oldukça etkili olmuş olan Bermekîlerden sonra vezirlik kurumunda yapısal olmamakla birlikte önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Ancak Bermekilerin tasfiye sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için M. 800 yılı çalışmanın başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir. Çalışmayı sonlandırırken çeşitli mücadelelerle yıpranmış olan Abbâsî idaresinin tekrar güç kazandığı halife Müktefi dönemi uygun görülmüştür. Ayrıca Halil İbrahim Hançabay'ın doktora tezi çalışmasının tarihleri ile çalışmamasına dikkat edilmiştir. Bu çalışma giriş bölümü dâhil dört bölümden oluşmaktadır. Konunun genel hatları giriş bölümünde çizilmiş olup ikinci bölümde vezirlikle ilgili temel kavramlar ve kurumsal yapı işlenerek konuyla ilgili zihinsel alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve dördüncü bölümler çalışmada ele alınan dönemde Abbâsî Devleti tarihi için önemli bir dönem olan Sâmerâ Dönemi (M.836-892) dikkate alınarak oluşturulmuştur. Böylece üçüncü bölümde

Sâmerrâ Dönemi öncesi vezirleri, dördüncü bölümde ise Sâmerrâ Dönemi ve sonrası vezirleri işlenmiştir.

İkinci bölümde, vezir kelimesinin kökenleri hakkındaki görüşler ileri sürülen gerekçeleriyle verilmiştir. Daha sonra kurumsal anlamda vezirliğin kökeni açıklanmaya çalışılmıştır. Bundan sonra resmi bir kurum olarak vezirliğin kapsamı belirtilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması için vezirliğin çeşitleri bu bölümde ele alınmıştır. Bundan sonra vezirlik müessesesinin işleyişi, vezirliğe tayin aşaması ve tayin merasimleri, görevleri, yapmış oldukları imar faaliyetleri, resmi kıyafetleri, kullanmış oldukları lakaplar, vezirlerin emrindeki görevliler, vezirlerin gelirleri, görev yerleri ve süreleri, görevlerinin sona ermesi ve naibu'l vezirlik makamı ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Üçüncü bölümde araştırmamız kapsamında olan Sâmerrâ Dönemi öncesinde, halife üzerinde oldukça etkili olan Bermekîler'in siyaset sahnesinden tasfiye edilmeleri süreci açıklanmıştır. Daha sonra halife Emîn-Me'mûn mücadelesini yönetmeye çalışan her ikisinin vezirleri Fazl b. Rebî' ve Fazl b. Sehl'in karakterlerinde vezaret kurumunun halife üzerindeki ve yönetimdeki yoğun etkisi aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın kapsadığı tarihler dikkate alınarak Halife Emîn ve Me'mûn döneminde vezirlik yapmış olan kişiler, tam adları, künyeleri, vezir olma süreçleri ve vezirlik kapsamında yapmış oldukları faaliyetleri anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde vezirlik kurumunun zayıflamasında etkili olan Türk idarecilerinin baskın olduğu Sâmerrâ Dönemi ve sonrasında görev yapan vezirler anlatılmıştır. Ayrıca bu dönemin kurumun işleyişine olan etkileri vurgulanmıştır. Bu amaçla Sâmerrâ Dönemi'ne (M.836-892) dâhil olan halifelerden Mu'tasım, Vâsik, Mütevekkil, Müntasır, Müstain, Mu'tez, Mühtedi ve Mu'temid-Alellah dönemlerinde vezirlik makamına gelen kişiler ve kurumsal anlamda vezaretin Türk idarecilerin etkisi altındaki işleyişi ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde yer almakla birlikte Halife Mu'tazıd ve oğlu Müktefi dönemleri Sâmerrâ Dönemi sonrasını kapsamıştır. Çalışmanın kapsamına giren bu son iki halife döneminde Türklerin yönetimdeki etkilerinin azalmasının sonucu olarak vezaretin tekrar halifenin emri altına girmeye başladığı anlatılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde halifelerin vezirler üzerinde nüfuz sahibi olmaya başladıkları belirtilmiştir.

Konuyla ilgili literatür taranırken kitapların yanı sıra konuyla ilgili yazılmış makaleler, bildiri metinleri vs. incelenmiştir. Bu kaynaklardan vezirlik konusu hakkında en çok faydalanılanlar aşağıda müelliflerinin vefat tarihleri dikkate alınarak belirtilmiştir.

Mukatil b. Süleyman'ın (ö. H. 149/M. 767) *Tefsiru'l-Kebir* adlı eserinde Kur'an-ı Kerim'de geçen vezirle ilgili ayetlere verdiği yorumlar çalışmada kullanılmıştır.

İbn Sad'ın (ö. H. 230/M. 845) *Kitabu't-Tabakatu'l-Kebir*, Halife b. Hayyât'ın (ö. H. 240/M. 855) *et-Târih* ve Dineveri'nin (ö. H. 282/M. 896) *İslam Tarihi ve Eskilerin Haberleri* adlı eserleri ele alınan dönemdeki olaylar hakkında bilgi toplarken yararlanılan kaynaklardan olmuştur.

Câhiz'in (ö. H. 254/M. 868) *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adıyla Türkçeye çevrilen eseri bazı Türk vezirler hakkında bilgi sunarken *Saray Adabı –Kitabu't-Tac fi Ahlaki'l-Müluk* adlı eseri ise vezirlerin halifenin sarayında takındıkları tutumlar ve taşımaları gereken nitelikler hakkında bilgi sağlamıştır.

Kitab-u Bağdad –Me'mûn Dönemi- adlı eserinde halife Me'mûn dönemini oldukça geniş ele alan İbn Tayfur (ö. H. 279/M. 893) en çok faydalanılan kaynaklardan biri olmuştur.

Mes'ûdî'nin (ö. 344/956) *Dünya Coğrafyası ve Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilen kitabı ve Taberi'nin *Taberi Tarihi* (ö. H. 310/M. 923) de olayları araştırırken en sık kullanılan kaynaklar arasındadır. Ancak Taberi'nin özellikle kitabın Türkçeye çevrilen dördüncü cildinde vermiş olduğu bilgiler çalışmanın konusunu kapsamıştır.

Sealibi'nin (ö. H. 429/M. 1038) *Hükümdarlık Sanatı* adıyla çevrilen eseri vezirin sarayda halifenin huzurunda takınması gereken tutumlar hakkında bilgiler sunmuştur. Bu konu hakkında bilgi sunan bir diğer müellif *Yüce Hedefler Kitabı*'nın yazarı Maverdi (ö. H. 449/M. 1058) olmuştur. Onun *Ahkamü's Sultaniyye* adlı eseri ise vezirliğin kurumsal yapısı hakkında çalışmaya katkı sunan en önemli eser olurken *Bilge Yöneticinin El Kitabı* adıyla Türkçeye çevrilen *Edebü'l-Vezir* adlı eseri de vezirin taşınması gereken nitelikleri işlemesi açısından önemli görülmüştür.

İbn Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-Ayan* (ö. H. 680/M. 1282) adlı eserinden bazı vezirlerin vefat tarihleri hakkında bilgi edinilmiştir.

İbnu'l Esir'in *İslam Tarihi* (ö. H. 630/M. 1233) ve İbn Kesir'in *Büyük İslam Tarihi* (ö. H. 774/M. 1373) adlı eserleri ele alınan dönemdeki olaylar hakkında bilgi sağlamışlardır. Bu müelliflerin ele aldıkları dönemlerin sonuna önemli olayları ayrıca yazmış olmaları, bu çalışmanın kapsamına giren birçok vezirin vefat tarihleri ve yapmış oldukları faaliyetleri hakkında çalışmaya yarar sağlamıştır.

İbnu't-Tıktaka'nın (ö. H. 708/M. 1309) *El-Fahri* adlı eserinde ise halifelerin tayin ettikleri vezirler, bunların vefat tarihleri, şecereleri, görev tarihleri ve kişilikleri hakkında sunmuş olduğu bilgilerden ve *Siyaset Adabı* adlı eserinden yararlanılmıştır.

İbn Haldun'un (ö. H. 808/M. 1406) *Mukaddime* adlı eserinde vezirlik hakkında belirttiği görüşleri çalışmanın ilk bölümünde vezirliğin tanımı yapılırken katkı sunmuştur.

Kalkaşendî (ö. H. 820/M. 1418) *Subhu'l-Aşa' fi Sinaati'l-inşa'* adlı eserinde vezirliği tartışmalı olan Feth b. Hâkân hakkında bilgi sunarken *Halifelik Kurumu ve Tarihi* adlı eseriyle bazı vezirler hakkında çok kısa da olsa bilgi sağlamıştır.

Vezirin gündelik işlerini anlatırken Adam Mez'in (ö. M. 1917) *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* adlı eseri kullanılmıştır.

Hasan İbrahim Hasan'ın (ö. M. 1968) *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi* adlı eseri ve Philip K. Hitti'nin (ö. M. 1978) *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* adlı kitapları ise Abbâsîlerin siyasi tarihi hakkında verdikleri genel bilgilerle katkı sağlamıştır.

Vezir ve vezirlik kurumunun kelime kökenine Mehmet Zeki Pakalın'ın (ö. M. 1972) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* kullanılarak açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Subhi es-Salih'in (ö. M. 1986) *İslami Kurumlar* adlı kitabında vezir kelimesi ve vezirler hakkında sunduğu görüşler çalışma için önem taşımıştır.

Muhammed Hamidullah'ın (ö. M. 2002) *İslam Peygamberi* adlı eseri ve Kettani'nin (ö. M. 1962) *Hz. Peygamber'in Yönetimi* adlı eserlerinden Hz. Peygamber'in yardımcıları (vezirleri ve kâtipleri) hakkında bilgi edinilmiştir.

Hamdi Alaslan'ın (ö. M. 2021) *İslam Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış* adlı makalesi, Fatih Yahya Ayaz'ın *Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi* adlı makale çalışması ile Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295/530-908/1136* adlı doktora tezi çalışmasından oluşan kitabı ve bu kitaptaki bir bölüm olup ayrıca yayımlanan *İslam Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti* adlı makalesi Abbâsîler dönemindeki vezirlik uygulaması hakkında sundukları kapsamlı bilgiler çalışma için önem taşıyan diğer kaynaklardan olmuştur.

Mehmet Aykaç'ın *Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdari teşkilatta Divanlar* adlı doktora tezinden oluşan kitabından divan-vezir ilişkisini incelerken, Levent Öztürk'ün *İslam Toplumunda Hristiyanlar* adlı eseri ele aldığımız dönem vezirlerinden bir kısmının dini inancı hakkında bilgi edinirken ve Veli Vehbi Bardakçı'nın *Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik* adlı makalesinden yalnızca Abbâsîlerde vezirlik konusunu işlediği bölümden faydalanılmıştır.

Yine Mesut Can'ın *Erken Abbâsî Dönemi Vezirlerinden Fazl b. Rebî'in Hayatı ve Siyasi Mücadelesi* adlı makalesi Fazl b. Rebî'in hayatı hakkında bilgi sunarken, Kenan Seyithanoğlu'nun editörlüğünde hazırlanan *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı kitabın 1,2,3 ve 14. ciltlerinden tarihsel olayların gelişimi konusunda faydalanılmış ve Olga Pinto'nun *Feth b. Hakan* adlı makalesi ise onun vezirliğinin şüpheli olduğu fikrini uyandırıp çalışmanın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Bu çalışmada adı geçen kişi ve kurumların, dönemlerin isimlerinin yazımı *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nden faydalanılarak aktarılmıştır. Ayrıca bu kaynaktan birçok vezirin doğum-vefat tarihleri, künyeleri, doğum yerleri ve hayatları ve Sâmerâ dönemi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır.

2. İSLAM TARİHİNDE VEZİRLİK KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KAPSAMI

2.1. Vezirliğin Tanımı ve Kapsamı

Vezerlik devlet makamlarının en büyüğü,¹ (İbn Haldun, 2004: 325) vezir ise halifeye danışman olan kişidir (İbn Haldun, 2004: 327). İslam devletlerinde hükümdardan sonra gelen en yetkili yönetici² (Ayaz, 2013: 79-82) ve hükümdarla halkı arasında aracıdır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 116). Vezir, devlet yönetimiyle ilgili işlerde hükümdarla doğrudan ilişki içindedir (İbn Haldun, 2004: 326). İran şahlarından biri şöyle demiştir: “*Vezirler, işlerin idarecileri ve malların toplandıkları makamlardır.*” (Maverdi, 2019: 63).

Maverdi'ye göre vezir; hem yöneten hem de hükümdar tarafından yönetilendir. Vezir işine ait hükümleri iyi bilen, memleketin düzeni için çalışan, memleket işleri kötüye gittiğinde tek sorumlu olan kişidir (Maverdi, 2019: 51).

Vezer kelimesinin kökeni hakkında görüş ayrılığı söz konusudur. Bu anlamda temelde iki görüş mevcuttur. Bu görüşlerden biri kelimenin Farsça kökenli olduğu, diğeri ise Arapça kökenli olduğunu savunur. İbnu't-Tıktaka vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğunu *el-Fahri* adlı eserinde belirtmiştir. Ona göre vezir Arapça “vizr” kelimesinden gelir. “Vizr” ağırlık demektir. “Vezir” kelimesi ya “vizr” kelimesinden alınmıştır ve manası “yükü taşıyan” demektir ya da manası “müracaat edilen, fikrine ve idaresine başvuru alan kişi” demek olan “vezer” kelimesinden alınmıştır. İbnu't-Tıktaka kendi dönemindeki lügat âlimlerinin vezir kelimesine hangi manayı verdiğini de açıklamıştır. Buna göre vezir kelimesi ‘başvuru alan, itimat edilen kişi’ demektir³ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 116).

¹ Zeydan da vezirliğin devlet makamlarının en büyüğü olduğunu ifade etmiştir. Bkz; Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi (trc. Nejdet Gök), I, s:201, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

² Hitti ise vezirin halifenin en yakın adamı olarak hareket eden kişi olduğunu belirtmiştir. Bkz; Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi (trc. Salih Tuğ), c.I, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, Yayınları, İstanbul, 2011, s:435.

³ Bkz; İslam tarihinde vezirlik kurumunun ortaya çıkışı ve mahiyeti hakkında bilgi için Halil İbrahim Hançabay, Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295/530-908/1136, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

Pakalın ise vezirin lügat manasının “yardımcı” olduğunu ve devletin işlerini yüklediği için de bu kelimenin “yük” manasına da gelebildiğini ifade etmiştir⁴ (Pakalın, 1993: 590). Bir diğer görüşe göre vezir kelimesi Farsça’dan Arapça’ya geçmiş ve yardımcı, sığınak, yüklenme ve sırt anlamlarında Arapçalaşmıştır (Severcan, 2018: 312).

Kelimeyi Arapça köküyle aktaranlardan biri de Maverdi’dir. Maverdi vezir kelimesinin üç ayrı kökten türediğini ve bunların gerekçesini açıklamıştır. Buna göre vezirlik ya “ağırlık” anlamına gelen “vizr” kelimesinden, ya “sığınak” manasına gelen “ezr” kelimesinden veya “arka, sırt” anlamındaki “ezr” kelimesinden türemiştir.⁵ Çünkü vezir hem halifenin yüklerinin bir kısmını taşıyan, hem görüşlerine sığınılan, hem de halifeye güç ve destek veren biridir (Maverdi, 2018: 68).

İbn Haldun ise vezir kelimesinin anlamının ‘sınırsız yardım etmek’ demek olduğunu belirtmiştir. Ona göre vezirlik, ya Arapça yardım etmek manasına gelen “muazere” kelimesinden ya da yük anlamındaki “vizr” kelimesinden türemiştir. Çünkü vezir, vezirlik ettiği kişinin işlerini paylaşmaktadır (İbn Haldun, 2004: 325-326).

Kuran-ı Kerim’e baktığımızda kelime, “وَأَجْعَلْ لِي وِزِيرًا مِّنْ أَهْلِي” (Yakınlarımdan birini bana yardımcı ver.)⁶ (Kuran-ı Kerim, Taha, 20: 29) ayetinde yardımcı manasında, “كَلَّا لَا وَزَرَ” (Hayır, sığınacak bir yer yoktur!) (Kuran-ı Kerim, Kıyame, 75: 11) ayetinde sığınak manasında, “وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا” (Gerçek şu ki biz Mûsâ’ya da kitap vermiş, kardeşi Harun’u onun yanında yardımcı tayin etmiştik.) (Kuran-ı Kerim, Furkan, 25: 35) ayetinde ise yine yardımcı, destek manasında geçmektedir.

⁴ Endülüs’teki vezirlere hacib denmiştir. Bkz; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.1993, s.590.

⁵ Maverdi ezr kelimesine her iki anlamı da vermiştir. Bkz; Maverdi, 2018: 68.

⁶ Kuran-ı Kerim, Taha, 20: 29. Bu ayetler bize Hz. Peygamberin kurmuş olduğu İslam devletinden önce ve adı geçen Peygamberler döneminde de vezirliğin unvan veya kurum olarak bir şekilde varlık bulduğunu göstermektedir. Subhi es-Salih bu ayetteki vezir kelimesinin kardeşinin yükünden biraz yüklenerek hafifleten yardımcı anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bkz: Subhi es-Salih, İslami Kurumlar, (çev. İbrahim Sarımsı), Fecr Yayınları, Ankara, 1999, s.181. Mukatil b. Süleyman bu ayeti tefsir ederken vezir kelimesi için yardımcı tabirini kullanmıştır. Buna göre vezir yöneticiye işlerinde yardımcı olan kişidir diyebiliriz. Bkz; Mukatil b. Süleyman, Tefsiru’l-Kebir, c.3, (çev.), İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s:17. Taha Suresi 29. ayet Tefsiru’l-Kebir’de şöyle açıklanmış (29) “... ve benim için ehlim –den bir vezir (yani, yardımcı) yap...”. Yazar yardımcı anlamında vezirliğin aslında yöneten insanın varlığıyla birlikte başladığını belirtmektedir. Bkz; İslam Tarihi ve Medeniyeti (14) Asrı Saadetten Selçukluların Sonuna Kadar, (Devlet ve Siyaset: Şefaattin Severcan), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s.313.

Aynı zamanda bazı hadisi şeriflerde yer alan vezir kelimesinden yola çıkılarak vezirliğin Arapça kökenli olduğu savunulmuştur. Bununla ilgili şu hadisi Kettani, Nesai'nin *Bey'a* adlı eserinden aktarmıştır: “Sizden kim bir işi üzerine alır da bununla hayrı murad ederse, kendisine salih bir vezir (yardımcı) verilir, unuttuğunda kendisine hatırlatır, hatırlarsa ona yardım eder.” (Kettani, 2003: 148).

Subhi Salih, görüşlerine katılmamakla birlikte, oryantalistlerin vezir kelimesinin kökeni hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Buna göre vezir kelimesi kendisiyle benzerlik taşıyan, Pehlevice bir kelime olan “feşir” kelimesinden türemiştir. Salih bu görüşe katılmama nedenini feşir kelimesinin anlamı ile vezirliğin arasında büyük farklar bulunduğunu ifade ederek açıklamıştır. Zira bu kelimenin eski Farsça’daki anlamı “hâkim” veya “hakem”dir (Salih, 1999: 181).

Barca, vezir kelimesinin *Avesta*’da karar veya hüküm vermek anlamına gelen “vicira” kelimesiyle karşılık bulunduğunu söylemiştir⁷ (Maverdi, 2019: 23; Hançabay, 2017).

Kurumun menşeiyle ilgili de farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden ilki kurumun Sasani (İran) kökenli olduğudur. Bu görüşü savunanlardan Bozkurt’a göre Abbâsîlerle birlikte ilk defa Müslüman devlet yapılanmalarında ortaya çıkan vezirlik kurumu Sasaniler’den alınmıştır (Bozkurt, 2018: 494). Hatta Abbâsîlerin kurucusu Ebû’l Abbâs vezirlik kurumunu İslam devletine Horasanlıların telkinleriyle taşımıştır (Severcan, 2018: 314).

Kurumun kökeninin Arap kabile geleneğine dayandığını iddia eden İbn Haldun’a göre, İslam’dan önceki devletlerde de vezirlik kurumu vardı. İslamla birlikte hükümdarlık kalktı ve yerine halifelik geldi. Ancak bu süreçte de yöneticilerin danıştığı devlet başkanları varlıklarını kaçınılmaz olarak sürdürdüler. Bu kişiler vezir konumundaydılar. Ancak İslam’ın hükümdarlık makamlarını kaldırmasıyla vezir kelimesi Müslümanlar arasında bilinmez oldu (İbn Haldun, 2004: 326).

⁷ Bkz; Hançabay, vezir kelimesinin ıstilahî anlamı hakkında İslam dünyasında ittifaka varıldığını belirtir. Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295/530-908/1136*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

Sealibi hükümdarların genellikle bir, iki, üç hatta fazla vezir edinmek ihtiyacında bulduklarını ifade eder. Ancak bu durumun 0tedbir açısından da son derece yanlış olduğunu belirtir. Bu durumu şu atasözüyle açıklamaya çalışır: “*Tayfa bolluğundan gemi battı. Bir evin veya yurdun iki efendisi olursa ortalığı pislik götürür.*” Sealibi kitabında bu durumu şu ayetle açıklamaya çalışır: “*Eğer yerde ve gökte Allah’tan gayrı tanrılar olsaydı, her ikisi fesada uğrardı.*”(Enbiya, 22) Böylece bir devlette iki vezirin olması halinde o devletin hüsrana uğrayacağını belirtir (Sealibi, 1997: 137).

Câhiz de bir ülkede aynı seviyede iki vezirin varlığının yönetimde kargaşaya yol açacağını söyler. Çünkü bu iki kişi ittifak kurup hükümdarın aldığı kararları bozabilme gücüne sahip olurlar. Bunun tersi durumunda, yani farklı seviyelerde iki vezirin var olması durumunda ise birbirleriyle ittifak kuramayacaklar ve böylece hükümdarın gücü baskın güç olmaya devam edebilecektir (Câhiz, 2015: 68).

Maverdi’nin tasnifine göre tefviz (tam yetkili) ve tenfiz (sınırlı yetkili) vezirliği olmak üzere iki tür vezirlik vardır. Buna göre tefviz vezirliği sorumluluk almayı, tenfiz vezirliği ise sadece halifeye destek olmayı ifade eder (Maverdi, 2019: 112-113). Kalkaşendî tenfiz vezirliğine “vasıta” dendiğini kaydeder (Kalkaşendî, 2019: 54). Bu iki vezirlik için aranılan şartlarda şöyle bir farklılık vardır: Tam yetkili vezir hür, Müslüman, şer’i hukuku iyi bilen, harp ve vergi işlerini yürütebilecek biri olmalıdır. Tefviz veziri aynı zamanda neseb şartının dışında bir halifede aranılan şartların aynısını taşıyor olmalıdır (Maverdi, 2018: 64). Ayrıca Maverdi, Fars (Sasani) vezirlerinin çoğunun tenfiz veziri olup Müslüman devletlerin vezirlerinin çoğunun ise tefviz veziri olduğunu belirtmiştir (Maverdi, 2019: 112-113).

Kalkaşandi halifelikten sonra en büyük görevin, halifenin bütün devlet işlerini yürütecek olan tefviz vezirliği olduğunu belirtmiştir (Kalkaşendî, 2019: 54).

Herhangi bir görevi tümüyle üstlenmiş olan⁸ (Rayyis, 2017: 244) tefviz veziri işlerini yürütürken kendi görüşlerine göre hareket etmede serbesttir⁹. Ancak bu serbestliğin halifenin yetki alanıyla karışmaması adına, vezir yaptığı işlemler için halifenin görüşünü almalı ve bu işler halife tarafından kontrol edilmelidir. Yani tefviz veziri sultanın izni olmadan kendi başına iş yapamaz. Bununla birlikte tefviz vezirinin yaptığı işler hiçbir zaman veliaht tayin etmek, halifenin azlını istemek ve halifenin tayin ettiği kişiyi azletmek olamaz (Maverdi, 2018: 63-76).

Tenfiz veziri ise köle ve gayri müslim olabilmesinin yanı sıra tefviz veziri gibi hukuk bilgisine sahip olması şart değildir. Maverdi tenfiz vezirlerinde hür olma şartının olmayışını onların hüküm verme yetkisine sahip olmadıklarına bağlamaktadır. Tenfiz vezirleri emaneti koruyan, doğru sözlü, güzel ahlaklı ve erkek olmalıdır. Tenfiz vezirinin görevlerinin arasında halifenin verdiği görevleri yerine getirmek, idarecileri tayin etmek, orduyu donatmak ve mühim hadiseleri halifeye haber vermek yer alır (Maverdi, 2018: 70-74).

Tenfiz vezirlerine yaptıkları işlere nispeten bazı özel adlar verilmiştir. Mesela kendisiyle istişarede bulunuluyorsa o takdirde ismi “Özel Vezirlik”tir. Önemli meseleler hakkında fikirleri istenmiyorsa “Vezaret-i Vasıta” veya “Sefaret” gibi isimler almışlardır¹⁰ (Maverdi, 2018: 71).

Bu iki vezirliğin görevleri bakımından farklılıklarını Maverdi şu şekilde aktarmıştır: Tefviz veziri sultanın kendi işleri ve halkla ilgili işler için görevlendirdiği kimseyken, tenfiz veziri sadece kendisine ait işlere bakmakla görevlendirilmiştir. Yine tefviz veziri işlerinde kendi görüşüyle hareket edebilir. Tefviz veziri görevlendirilirken hükümdarla arasında bir akid, sözleşme yapmaya gerek duyulmuştur. Tefviz veziri yaptığı işlerden sorumluyken tenfiz veziri işlerden sorumlu tutulmamıştır (Maverdi, 2019: 112).

⁸ Fars vezirlerinin çoğu tenfiz veziri iken Müslüman devletlerin vezirlerinin çoğu tefviz veziridir. Bkz; Ebû'l-Hasan Maverdi, (çev. İbrahim Barca), Bilge Yöneticinin El Kitabı –Edebü'l-Vezir-, Klasik Yayınları, İstanbul, 2019, s:112-113.

⁹ Halife Hârûnürreşid'in Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye devlet işlerinde istediği gibi hareket edebileceğini söylemesi Bermekîler'in tefviz vezirliği yaptığını göstermektedir. Bkz; Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, c.2/3, Kayhan Yayınları, İstanbul, s.76.

¹⁰ Abbâsîlerde vezir sayısının fazla olduğuna bir delil de Veziru'l-Vüzera adlı vezirlerin varlığıdır. Bkz: Cahit Baltacı, İslam Medeniyeti Tarihi, s.100.

Tenfiz vezirliği tefviz vezirliğinden daha sınırlı görev alanına sahip olmuştur. Maverdi tenfiz vezirlerinin görevlerini 4'e ayırmıştır: 1- Sultan ile ülkede yaşayan halk arasında elçilik yapmak. Bu görev kendi içinde beşe ayrılır: a) sultan ile ordu arasında elçilik yapmak, b) sultan ile memurları arasında elçilik yapmak, c) sultan ile halk arasında elçilik yapmak, d) sultanın devletin üzerindeki, devletin de sultan üzerindeki haklarını almak, e) görevlilerin seçimi ve işlerin takibinde elçilik yapmak. 2-Görüşlerini sultana bildirmek. 3- Sultana ülke meseleleri hakkında yardımcı olmak. Bunun için vezir devletin hallerini sürekli takip etmelidir. 4- Vezir ülke meselelerini çözmek için gayretli olmalıdır¹¹ (Maverdi, 2019: 107-111).

Görevden alınmaları bakımından farklılıkları ise şöyledir: Tefviz veziri sultanın belirtmesiyle görevden alınır. O, işini terk etse bile sultan emir vermedikçe görevde sayılır. Tenfiz veziri ise görevini terk ettiğinde azlolunmuş sayılır (Maverdi, 2019: 112).

Andre Miquel vezirliğin tarihinde iki kutbun var olduğunu ifade etmiştir. Buna göre vezir ilk olarak devlet dairelerinin idari yönetimiyle görevli kişidir. İkinci olarak devlet siyasetine yön veren hatta askeri yetkileri elinde toplayan halifenin vekilidir. Biz bu kutuplardan ilkini tenfiz vezirliği ikincisini tefviz vezirliği olarak değerlendirebiliriz (Miquel, 1991: 159).

Maverdi sultanın veziri üzerindeki haklarını şu şekilde sıralamıştır: Vezir sultanın her haline katlanabilen, onun kötü huylarını gizleyen, sultanla tartışmayan sabırlı ve itaatkâr biri olmalıdır. Vezir sultanının iyiliğini kendinden önde tutup görevlerini yerine getirmeli, yorgunluk ve zorluklara katlanmalı, kızgınlık ve rıza halinde sabırlı olmalıdır. Sultanın iyiliklerine teşekkür etmeli, kötülüklerini görmemeli, ona güzel huylarını söylemeli, bununla birlikte ona gönülden itaat etmelidir. Yine vezir sultanın herhangi bir meselede bir kişiyi övmesi veya yermesi durumunda sultanla tartışmamalıdır. Ayrıca vezir dış görünüşüyle sultanına benzemekten kesinlikle kaçınmalı, onun lehine çalışmalıdır (Maverdi, 2019: 115-117).

¹¹ Bununla ilgili olarak; Fazl b. Sehl halife Me'mûn'dan devletin durumunu sakladığı için aslında bir görev suçu işlemiş olduğu söylenebilir.

Sealibi, insanların vezirin nitelikleri hakkındaki ortak görüşlerinin şunlar olduğunu söyler: hükümdarın veziri asalet, fazilet, etkileyici hitabet, çekici üslup, doğru görüş ve yerinde tedbir almak gibi nitelikleri kendisinde toplamalıdır. İyiliği emredip kötülükten uzak durmalı, halkın kalbini sevgiyle elde edip seçkin insanlara da kendini kabul ettirmelidir. Vezir her zaman doğru olan yolu tercih etmeli, memleket işlerini yürütürken ciddiyet sahibi olmalıdır. Sultanın dostluğunu kazanmak için gayret göstermelidir (Sealibi, 1997: 135-136). Sealibi'nin *Hükümdarlık Sanatı* adlı kitabında anlattığı bir hikâyeye hükümdar ile vezir arasındaki ilişkiyi özetlemektedir. Hikâyeye göre, Ebû Ali Ahmed es-Sağani bir vezir olarak hükümdarı Said ile bir gezinti halindeyken bir akrep veziri defalarca ısırmasına rağmen vezir hükümdara bunu söylemez. Bu durumu daha sonra öğrenen hükümdar Said, vezirine tedbirsizliğinden dolayı sitem eder. Vezir ise *“hükümdarın meclisinde bir akrebin ezasına dayanamayacağsam, kılıçların yıldırım gibi inip kalktığı zor günlerde onu nasıl koruyabilirim?”* diye cevap verir¹² (Sealibi, 1997: 42).

Rivayete göre İran Şahı Perviz oğlu Şiraveyh'e şöyle demiş:

“Sakin ha! cezalandırıp yerlere yuvarladığın birini vezir yapmayasın! Süründürdükten sonra itaat eden adamı da vezir yapma! Son olarak, kalbinden ‘şu adamın saltanatı çökse ne iyi olur’ diye geçiren kişiyi de vezir yapmaman gerekir.” (Sealibi, 1997: 138).

Huzurlu bir ülkenin şartı faziletli hükümdar ile öğüt veren salih vezirdir. Çünkü ancak bu ikisi bir araya gelirse o memlekette işler kolayca halledilir, adalet hüküm sürer ve halk güvende olur. Böylece huzur ve sükûn egemen olur (Sealibi, 1997: 136).

Sealibi, *Hükümdarlık Sanatı* adlı eserinde vezirliğin gerekliliğini Hz. Musa'nın Allah'tan kendisine bir yardımcı istediği ayete dayandırır¹³ (Kur'an-ı Kerim, Taha suresi 25-32). Buna göre peygamberlerin görevlerini yerine getirmede kendilerine Allah'tan yardımcı istemeleri lider kişinin yardımcıya olan şiddetli ihtiyacını vurgulamaktadır. Ayrıca Musa'nın duasına Allah'ın olumlu cevap vermesi de vezirlik makamının büyüklüğünü göstermektedir (Sealibi, 1997: 131). Hükümdar sıkıştığı anda görüşlerine başvuracağı bir vezire sığınmak ister (İbn

¹² Sealibi bu hikâyenin Sağani adında birinden duyulmuş olduğunu belirtir.

¹³ Bu ayetler, Taha suresi 25-32. ayetlerdir. “Rabbim! Yüreğime genişlik ver, işimi bana kolaylaştır. Dilimden (şu) bağı çöz ki sözümü anlasınlar. Bana ailemden bir de vezir ver; kardeşim Harun'u! Onun sayesinde arkamı kuvvetlendir ve onu işime ortak kıl. Böylece seni bol bol teşbih edelim ve çok analım.”

Kesir, c. 10, 1994: 99). Bu konuyla ilgili İnan hükümdarlarından Enuşirvan şöyle demiştir: *“Hükümdarların en bilgini dahi vezirsiz edemez. Kılıçların en kalitelisi bile tezyinata ve bilenmeye muhtaçtır.”* (Sealibi, 1997: 132). Nitekim bir hükümdar ancak öğüt veren bir vezire sahip olması durumunda diğer hükümdarlar onu kolay kolay yenemezler (Sealibi, 1997: 102). Kimsenin bilmediği düşük ahlaklı, adi kimseler vezirliğe getirdiği vakit memleketler heba olur, siyaset kökten çöker ve savaşlar ortaya çıkıp kan akmasına yol açar (Sealibi, 1997: 136).

Ayrıca hükümdarlar istişare etmeyi mutlaka gerekli görürler ve bunun için vezirler gereklidir. Hükümdarların danışmanları konumunda olan bu vezirler “güvenilir filozoflar”a benzetilmiştir (Sealibi, 1997: 98-99). Nitekim Samaniler Devleti’nde istişareye verilen önemin azalmasıyla vezirlerin bazıları zorbalığa başlamış ve bu durum devleti çöküşe götürmüştür. Sealibi, Samanilerin bu durumuyla ilgili olarak şair Ebû Muhammed es-Sülemi’nin şu şiirini paylaşır:

“Bir zamanlar düşünceleriniz ne kadar hoş ve inceydi,

Sanki usta haritacıların çizdiği küreydi.

Şimdi bir vezirinizden yetmiş fikir çıkıyor.

Lakin pazarda gitmiyor, müşteriye sıkıyor!” (Sealibi, 1997: 99).

Rayyis ise vezaretin gerekliliğini şu şekilde açıklamaktadır: *“İmamet, ümmetin tüm işlerinde söz konusu olan bir velayettir. Tüm bu işlerin de imamın yalnız başına yürütmesi beklenemez. Bu yüzden işleri yürütmek üzere naiplere (yardımcılara) ihtiyaç vardır.”* (Rayyis, 2017: 243).

2.2. Vezir Kavramının Ortaya Çıkışı ve Abbâsîlere Kadar Vezir Kavramının Kullanılışı

Kuran-ı Kerim’de Mısır’da hüküm sürmüş olan firavunlardan birinin “haman” (Kuran-ı Kerim, Kasas Suresi, 38) adlı bir yardımcısının olduğundan bahsedilmiştir. Aynı şekilde Hamidullah, Yusuf peygamber zamanında Mısır kralının bir veziri olduğundan söz etmiştir. Bu vezir (haman), dava açmadan ve kralın iznini almadan herhangi bir kişiyi hapse atmaya yetkiliydi. Ancak ölüm kararını sadece kral verirdi (Hamidullah, 1980: 925). Yine Kur’an’daki şu ayetlerden Yusuf peygamberin de Mısır’da vezirlik görevinde bulunduğunu

anlıyoruz: 12:78: “(Yusuf’a) Dediler ki ‘Ey vezir, gerçek şu ki bunun yaşlı (ve) büyük bir babası var, onun yerine bizden birisini alıyoy...” 12:88: “Böylece onun (Yusuf’un) huzuruna girdikleri zaman, dediler ki: ‘Ey vezir, bize ve ailemize şiddetli bir darlık...” (Kuran-ı Kerim, Yusuf Suresi: 78.-88.) Yine peygamberlerden Hz. Süleyman’ın veziri Asaf b. Berhiya, Süleyman’ın işlerinin çoğunu yapardı (Sealibi, 1997: 131-132). Benzer şekilde Hz. Nuh’un soyundan oldukları söylenen Samilerin liderlerinden Dahhak’ın Ermiyayil adında bir veziri vardı (Dineveri, 2017: 52-54).¹⁴

Millet olarak Araplar ise Yemen, Şam ve Hire hükümdarlarının vezirlerine “rahin” (sorumlu), “zaim” (lider), “kâfi” (yeterli) ve “kâmil” (tam, olgun) demişlerdir. Bu adlandırmalarla onların idareyi çekip çevirdiğini, liderin doğru görüşlü olduğunu, önemli görevleri idarede yeterli olduklarını ifade etmek istemişlerdir (Mes’ûdî, 2020: 326).

İslam dönemine baktığımızda Hz. Peygamber’in eşi Hatice’ye Kureyş’in baskısına karşı peygamberi koruduğu için yardımcı anlamında vezir denmiştir (Seyithanoğlu, 1992: 313). Arapların Hz. Peygamber döneminde vezirlikten haberdar olduklarını ve lider kişiye yardımcı olan kişilere vezir diye hitap ettiklerini gösteren diğer olay ise; Peygamber henüz yaşıyorken, hicri on birinci senede (M.7.y.y) ortaya çıkmış olan yalancı peygamber Müseyleme b. Habib el-Yemami’nin iki vezirinin olmasıdır. İbn Kesir Müseyleme hakkındaki olayları aktarırken bu iki vezirin Müseyleme’den önce yakalanıp öldürüldüğünden bahsetmiştir (İbn Kesir, 1994: 221).

Hz. Peygamber dönemine baktığımızda, o kendisine daha çok özel görevler verdiği Ebû Bekir’i veziri olarak nitelendirmiştir. İbn Abbas’tan rivayet olduğuna göre Peygamberimiz şöyle demiştir:

“Sema halkından iki vezirim, yer halkından da iki vezirim vardır. Sema halkından olan vezirlerim

¹⁴ Büyük İskender doğu topraklarına sefere çıkmaya karar verince vezirlerinden bu bölgelerin iklimi ve coğrafyası hakkında bilgi almıştır. Ayrıca bu seferler sırasında kendi yerine ülkesinde vekil olarak Feynavus ismindeki vezirini bırakmıştır (Dineveri, 2017: 89).

Çin kralının adı bilinmeyen bir vezirinin, Yemen kralı Şemir b. İfrikis b. Ebrehe b. er-Raiş’in Çin’i işgal etmesi üzerine ona karşı bir tuzak kurduğundan bahsedilmiştir (Dineveri, 2017: 76).

Yine eski İran’da Erdeşir’in Ebrasam (Dineveri, 2017: 97) ve Yezdan Cüşnes adında, daha sonra İran kralı Hürmüz’ün vezirliğini yapacak olan bir yardımcısının var olduğu kaynaklarda yer almıştır (Dineveri, 2017: 138-139). Keykavus zamanında ise Ebriyan adlı bir vezirin var olduğu ve aynı dönemde hüküm sürmüş bir Türk hükümdarının Berayan adlı vezirinden söz edilmiştir (Dineveri, 2017: 64). Roma krallığında ise Konstantin b. Konstans’ın vezirlerinden birinin Hristiyanlığa girdiği anlatılmıştır (Mes’ûdî, 2020: 147).

Cebrail ve Mikail'dir. Yer halkından olan vezirlerimse Ebû Bekir ile Ömer'dir. Onlar benim gören gözlerim, işiten kulaklarımdır"¹⁵ (İbn Kesir, 1994: 221).

Ebû Bekir'in peygamber nezdindeki bu özel durumuna şahit olan ve Kisra¹⁶ (Avcı, 2002: 71-72), Kayser¹⁷ (Demirkent, 2002: 94-96) ve Necaşi'nin yönetimi hakkında bilgi sahibi olan Araplar da Ebû Bekir'e 'peygamberin veziri' demişlerdir¹⁸ (İbn Haldun, 2004: 326) Hasan İbrahim Hasan Arapların Ebû Bekir'e bu şekilde hitap etmelerini, burada vezaretle kastedilenin sultanın kendisini takviye edecek veya idarede yardımcı olacak bir kişinin yardımına başvurması olarak değerlendirmiştir (Hasan, 1985: 136).

Kettani'ye göre dört halife, peygamber zamanında ulaştıkları vezirlik rütbesinden dolayı Müslümanlar tarafından halifelğe seçilmişlerdir (Kettani, 2003: 148). Hazreti Peygamber'in vefatıyla toplanan ensar ve muhacir arasında devlet başkanlığı tartışmaları yaşanmıştır. Böylece ensardan bazıları Hz. Ali'nin devlet başkanı olmasını kendisine teklif etmişlerdir. Ancak Ali: "*Sakin böyle bir şeye tevessül etmeyiniz, benim vezir olmam emir olmamdan çok daha hayırlı olur.*" demiş ve bu teklifi reddetmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 55). Bundan sonra Ebû Bekir'e aynı teklifi yapmışlardır. Ensardan bazı kişiler: "*Sizden ve bizden birer emir olsun*" demişlerdir (Kalkaşendî, 2019: 38). Hz. Ömer bu duruma şu sözlerle tepki vermiştir: "*İki kılıç bir kında olmaz. Fakat emirler bizden vezirler sizdendir.*" (Zührî, 2016: 132). Daha sonra Ebû Bekir: "*Biz emirleriz, siz vezirlersiniz*" deyince orada bulunan Ömer, Ebû Bekir'e biat etmiş ve halifelik onun olmuştur (Kalkaşendî, 2019: 38).

Sealibi Ebû Bekir ve Ömer'i peygamberin gerçek vezirleri olarak niteler. Böyle nitelemesine bazı tarihi olayların neden olduğunu söyler ve bu olaylardan biri olarak şunu anlatır: M. 740'lı yıllarda Emeviler'e başkaldıracak olan Hz. Ali'nin torunu Zeyd b. Ali'nin etrafında

¹⁵ Bkz: Ahmet Cevdet Paşa, Dört Büyük Halife Devri, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s:14.

¹⁶ Araplar'ın Sasani hükümdarları için kullandıkları Kisra unvanı için Bkz; Casim Avcı, TDV İslam Ansiklopedisi, "Kisra" mad., c. XXVI, Ankara, 2002, s.71-72.

¹⁷ Araplar'ın Roma ve Bizans imparatorları için kullandıkları Kayser unvanı hakkında Bkz; Işın Demirkent, TDV İslam Ansiklopedisi, "Kayser" mad., c. XXV, 2002, Ankara, s.94-96.

¹⁸ Ayrıca Bkz; Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", DİA, c. X, s:101-108; Kettani, Hz. Peygamber'in Yönetimi, (çev. Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s:150. İslam tarihinde vezaret kurumu hakkında genel bilgiler için Bkz: Hamdi Alaslan, İslam Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı:98, Ekim:1995; Halil İbrahim Hançabay, İslam Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti, 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III, 10-13 Mayıs 2017, Muş; Veli Vehbi Bardakçı, Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik, İstem Dergisi, Yıl:16, Sayı:32, 2018, s. 301 – 315. Bkz: İsrail Balcı, Sadık Halife Hz. Ebû Bekir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

toplanan halk, ancak Ebû Bekir ve Ömer'e lanet okursa onun yanında olacaklarını söylerler. Ancak Zeyd b. Ali onlara: "*Vallahi ben dedemin vezirleri olan bu iki zata lanet edecek değilim!*" der. Böylece Zeyd b. Ali'nin peşini bırakıp dağılırlar (Sealibi, 1997: 132).

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, aynı zamanda Rasulullah'ın kâtipliğini de yapmış olan, (İbn Kesir, 1994: 559) Hz. Osman ve Hz. Ali onun vezirleri olarak anılmışlardır (Ayaz, 2013:79-82). Yine Ömer'in Kûfe halkına gönderdiği mektupta şöyle yazdığı anlatılmıştır: "*Ben size Ammar'ı emir, Abdullah'ı da öğretmen ve vezir olarak gönderdim.*" (İbn Sad, 2015: 116).

Hz. Osman halife olunca akrabası olan Hakem b. As'ın oğlu Mervân'ı kendisine müsteşar ve vezir yapmıştır. Mervân aynı zamanda halifenin kâtibi olmuştur (Hasan, 1985: 367). Osman vefat edince deve çobanı en-Nümeysi onun için şu mersiyeyi söylemiştir:

"Allah'a tevekkülde bulunan vefakâr ve iyi huylu kimsenin,

Yanına akşamleyin izinsiz olarak girdiler.

O, Muhammed'in dostu ve doğru sözlü veziri idi..." (İbn Kesir, 1994: 321).

Hz. Ali ve Muaviye arasındaki Siffin savaşının ardından hakem belirleme olayında Ahnef b. Kays, Hz. Ali taraftarı olarak hakemliğin kendisine verilmesini istemiştir. Bunun kabul edilmemesi durumunda ise kendisinin seçilecek hakeme vezir yapılmasını istemiştir (Dineveri, 2017: 259-260).

Cemel olayında halife Hz. Ali'ye karşı durmuş olan Abdullah b. Zübeyr, bu olaydan sonra Ezdoğulları kabilesine mensup Vezir adında birisinin evine misafir olmuştur. Hatta bu kişiyi Hz. Aişe'ye gidip kendisinin yerini söylemesi için görevlendirmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 120).

Hz. Peygamber döneminde vezir olarak adlandırılan kişilerin çoğu aynı zamanda onun kâtibi olmuşlardır. Aynı şekilde Hz. Osman ve Hz. Ali, Ebû Bekir'in halifelik döneminde onun kâtipliğini yapmışlardır¹⁹ (İbnu'l Esir, 2016: 385).

¹⁹ Ayrıca Bkz; Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir" mad., DİA, c. X, s:101-108.

Vezerlik yapmış olan kişilerden bazısının daha sonra halifelik yapabildikleri tespit edilmiştir. Dört halife birbirinin vezirliğini yapmış ve her biri vezirlikten halifeliğe geçmiştir. Aynı şekilde Emevi halifesi Ömer b. Abdulaziz bir önceki halife Süleyman b. Abdülmelik'in vezirliğini yapmıştır (Nişancızade, 1987: 28).

Emevi halifeleri vezir kelimesinin yardım, destek kelimelerinden türemiş olduğunu kabul edip, halifenin herhangi bir işinde yardım ve desteğe ihtiyaç duymayacak kadar güçlü biri olduğuna inanmışlardır. Bundan dolayı kâtiplerinden herhangi birine vezir demeyi hoş görmemiş, bu durumu halifelik makamına yakıştıramamışlardır²⁰ (Mes'ûdî, 2020: 326). Bununla ilgili olarak Kalkaşendî Abbâsîlerden daha önce vezire kâtip dendiğini belirtmiştir (Kalkaşendî, 2019: 100). Bu kâtiplerin görevleri genel olarak çeşitli bölgelerdeki valilere ve memurlara yazılar yazmaktı (Seyithanoğlu, 1992: 570). Bununla birlikte kâtib veya müsteşar olarak anılan bu görevliler Abbâsîler Dönemi'nde vezirlerin görevlerinden olacak olan halifenin etrafında bulunup onunla devlet sorunlarını görüşmüşlerdir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 116). Böylelikle Emevilerde vezirin görevi genel olup, ülkenin korunması için tedbir almak, bunun için ordunun işleriyle ilgilenmek ve maaşları tespit etmek gibi önemli işlere bakmaktı (İbn Haldun, 2004: 327) Ancak vezir olarak anılan bir görevlinin varlığı bu dönemde vezirliğin kurum haline geldiğini ifade etmek için yeterli değildir²¹ (Ayaz, 2013: 79-82). Nitekim kurumsal anlamda vezirliğin varlığından söz edebilmemiz için halifenin bir kişiyi vezir olarak tayin ettiğini bildirmesi gerekecektir.

Muaviye zamanında Amr b. As ve Ziyad b. Ebih, halife Abdülmelik b. Mervân zamanında ise Ravh b. Zinbağ el-Cüzami halifenin veziri olarak tanınmıştır²² (Ayaz, 2013: 79-82). Şu ana kadar kaynaklarda bu bilgiye rastlamasak da Subhi Salih Emevilerde yalnızca Ziyad b. Ebih'i halktan bazılarının vezir diye çağırdıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla Emeviler Ziyad'a resmi anlamda vezir adını vermişlerdir (Salih, 1999: 182).

²⁰ Burada Mes'ûdî de Arapların Şam ve Hire hükümdarlarının vezirlerine rahin: sorumlu, zeim: lider, kâfi: yeterli ve kâmil: tam, olgun isimlerini verdiklerini belirtir. Aynı şekilde Acemler 'sığır yükleri taşıyan' derlermiş vezirlere. Yunan ve Rumlar ise kralın işlerini yürüten, kralın görüşüne başvurduğu kişiye kralın veziri derlermiş. A.g.e: s.327.

²¹ İlk dönem Abbâsî devletinde kâtiplik-vezirlik ilişkisi için ayrıca Bkz; Muhammet Selim İpek, Birinci Abbâsî Dönemi'nde (750-847) Kitabet-Siyaset İlişkisi (Kâtiblikten Vezirliğe), Akademik Bakış Dergisi, sayı: 61, 2017.

²² Ayrıca Bkz; İslam Medeniyeti Tarihi, (edit: Hanefi Palabıyık-Mesut Can), Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.144.

Emevilerin son döneminde kâtiblik yapmış olan bazı kişilerin, Abbâsîlerin ilk döneminde vezirlik makamına getirildiği görülmektedir. Emeviler Dönemi'nde kâtib olan Bermekîlerden Hâlid b. Bermek, Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'e önce kâtib sonra vezir tayin edilen oğlu Yahyâ ile Abbâsî halifesi Mansur'un veziri olan Rebî' b. Yunus bunlara örnektir. Bu kişiler aynı zamanda Mehdî-Billah döneminde yönetimde oldukça etkili olmuş kâtiplerdir²³ (Yılmaz, 2013: 251-253).

H. 14 Ramazan 67/M. 3 Nisan 687 tarihinde (Aycan, 2006: 227) Emevilerin Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr, Kûfe'de kontrolü ele geçiren Muhtar'a karşı kurduğu ordunun süvarilerinin başına Vezir b. Abdullah adındaki bir kişiyi geçirdi (İbn Kesir, 1995: 459).

Yine Emeviler Dönemi'nde (M. 686 yılında) Kûfe'de ayaklanmış olan Muhtar'ın etrafında toplanan halka hitabesinde kendisini Hz. Ali'nin soyundan olan İbrahim b. Eşter'in veziri olarak nitelendirmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 518). Muhtar daha sonra Deyr Hind'e varıp, bu civardan kendisine taraftar toplamak isteyen yardımcısı Ebû Osman mahalle halkına şöyle seslenmiştir:

“Ey Hüseyin'in intikamcılarını Muhammed'in ailesinin emiri ve onların veziri ortaya çıkıp Deyr Hind'de konaklamış bulunuyor. Beni de sizlere bir davetçi olarak gönderdi.” (İbnu'l Esir, 2016: 560).

Emevilerin Irak valisi Haccac, H. 80/M. 700'lü yıllarda, kendisine isyan eden Abdurrahman b. Muhammed'i itaate teşvik etmesi için adamlarından Eyyub b. Kırıyye'yi elçi olarak göndermişti. Ancak o Abdurrahman'ın tarafına geçmiş ve kendisi Abdurrahman lehine Haccac'a bir mektup yazmıştı. Haccac onu yakalandığında ise şu sözlerle onu Abdurrahman'a vezirlik yapmakla suçlamıştır:

“...Sen elçilik görevini terk ediyorsun ve Abdurrahman'a vezir ve rehber oluyorsun. Onun namına mektup yazıp, secili ifadelerde bulunuyor ve işini düzene koyuyorsun.” (Dineveri, 2007: 360-362).

Haccac'ın bu ifadesinden o dönemde birinin işlerini düzene koyma ve bunun için edebi bir üslupla mektup yazmanın o kişinin yardımcısı yani veziri olarak algılandığını anlayabiliyoruz.

²³ Ayrıca Bkz; Nahide Bozkurt, “Mehdî-Billah” mad., TDV İslam Ansiklopedisi, c.XXVIII, 2003, s.377-379.

H. 86/M. 705 senesinde Abdülmelik b. Mervân vefat edince, I. Velid b. Abdülmelik, Emevi Devleti'nin halifesi oldu. Halife Velid'in kardeşi Süleyman b. Abdülmelik te kardeşinin veziri oldu. Daha sonra amcaoğlu Ömer b. Abdülaziz'i kendisine vezir tayin etti (İbn Kesir, 1995: 289).

Emevilerin vezirlerinden biri de Reca b. Hayve el-Kindi'dir. İbn Kesir onu 'sadık vezir' olarak niteler²⁴ (İbn Kesir, 1995: 294, 497). Künyesi Ebû Mikdam veya Ebû'n-Nasr'dır. Ünlü, kıymetli, faziletli bir kişiydi. Aynı zamanda İmamlar tarafından övülmüş sika ravilerdendi (İbn Kesir, 1995: 497). Süleyman b. Abdülmelik vefat edeceği sırada oğullarından birini veliaht tayin etmek ister ancak Reca b. Hayve onu bu düşüncesinden vazgeçirir ve Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasını sağlar (İbn Kesir, 1995: 318). Reca b. Hayve H. 112 (M. 730/731) tarihinde vefat eder (İbn Kesir, 1995: 497).

Yine Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği döneminde vezirlerin Hz. Ali soyuna karşı bir duruş sergiledikleri görülmüştür. Halifenin fedek arazilerini Hz. Ali soyuna bırakacağını bildirmesi üzerine veziri Müzahim buna karşı çıkmıştır. Bu durumu Abdülmelik b. Ömer'e anlatıp bunun halifenin ailesini zarara koyacağını söylemiştir. Abdülmelik b. Ömer ise ona şöyle demiştir: "*Sen ne kötü vezirsin*". Daha sonra halife kendi fikrini uygulamaya koymayı başarmıştır. Ayrıca İbnu'l Esir olayı anlatırken Müzahim için 'Ömer b. Abdülaziz'in yardımcısı' demiştir (İbnu'l Esir, 2016: 312-313).

Son Emevi halifelerinden Yezid'in zamanında vezirlerden kimisi emir tayin edilebilmiştir. Mesela bu dönemde önceden vezirlik yapmış olan Hareşi, daha sonra Yezid tarafından emirlik makamına tayin edilmişti. Bu makam değişikliğini şu olaydan anlıyoruz: Horasan valisi Said Hareşi, H. 102/M. 720-721 yılında kendisinden önceki Horasan valisi Said Huzeyne ile Türkler arasındaki savaşta ahdi bozarak Müslümanlara karşı Türklerle savaşan Soğdluların üzerine yürümek istemiştir. Ordu etrafında toplanmayınca tekrar hareket emri verdi. Bu sırada Hilal b. Uleyym Hanzali adındaki biri ona şöyle demiştir: "*Ya Henah! Sen vezirken emir olduğun şimdiki halden daha hayırlıydın. Baksana hareketi emrettiğin halde kimse etrafına toplanmıyor.*" (İbnu'l Esir, 2016: 341). Aynı yıl Emevilerin Irak genel valisi Ömer b. Hübeyre, Horasan valisi Said Hareşi'yi emre itaatsizlikten azletmiş ve yerine

²⁴ Bkz; Aynı eser s.497.

Müslim b. Said'i tayin etmiştir. Daha sonra İbn Hübeyre Müslim b. Said'e Hareşi'yi yakalayıp bağlayarak kendisine getirmesini ister. Müslim Darü'l-İmare'nin kapısında beklerken Hareşi ona bir elçi göndermiştir. Elçi Müslim'e şunu sorar: "*Emir olarak mı, vezir olarak mı yoksa ziyaretçi olarak mı geldin?*" Müslim şöyle cevap vermiştir: "*Benim gibi birisi ne ziyaretçi ne de vezir olarak gelmiş olabilir.*" (İbnu'l Esir, 2016: 347-348).

Emevilerin meşhur kâtibî Abdülhamîd el-Kâtib, halifeliğinin ilk zamanlarında (H. 126/M. 744) Mervân²⁵ (Kurt, 2004: 227-229) ile birlikte Şam'a gitmiş ve sarayın inşa reisliğine (vezirlik) kadar yükselmiştir. Ömrünün sonuna kadar halife Mervân'a hizmet etmiştir (Ergin, 1988: 225).

Halife Mervân'ın diğer bir veziri Abdülhamîd, Amr b. Lüey'in azatlısıydı. Edebiyatı iyi bir kâtipti. Anlatıldığına göre mektuplaşmalara bu vezir Abdülhamîd ile başlandı. Yazışmalarda ve yazı sanatında önderdi. Aslı Kısariye'dendi. Sonradan Şam'a yerleşmiş ve kâtiplik mesleğini Hişam b. Abdülmelik'in azatlısı Salim'den öğrendi. Mehdî'nin veziri Yakub b. Davud'un yanında yazıyı öğrenmiştir. Abdülhamîd'in oğlu İsmail b. Abdülhamîd de yazışmalarda usta biriydi. Önceleri çocuklara okuma yazma öğretirdi. Sonra halife Mervân'ın veziri oldu. Birinci Abbâsî halifesi Seffah H. 132 tarihinde onu öldürüp cesedine işkence etti (İbn Kesir, 1994: 98).

Emevilerin yıkılış sürecinde birçok isyan yaşanmıştır. Bu isyanlardan birinde Hz. Ali'nin soyundan olan Muhammed el-Mehdî'nin mektubu, Abbâsî propagandacılarından İbrahim'in eline geçmiştir. Mektupta yazılan şu ifade bize Arap liderlerin yanlarında vezir unvanlı birini bulundurmamayı bir siyaset edindiklerini göstermekle birlikte vezirin görevlerine de vurgu yapmaktadır: "*Şimdi ben yanınıza vezirim ve kendime emin olarak seçmiş olduğum kişiyi gönderiyorum. O'na düşmanımınla savaşmasını, ailemden olanların kanını istemesini emrettim.*" Burada vezirden kastedilen kişi Muhtar es-Sekafi'dir (İbnu'l Esir, 2016: 556).

2.3. Bermekîler'e Kadar Abbâsîlerde Vezirlik

Emeviler Dönemi'nde zamanla gelişen kâtiplik kurumu ve divanları örnek edinen

²⁵ Son Emevi halifesi II. Mervân. Asıl adı Ebû Abdülmelik Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem el-Hımar el-Ümevi el-Ca'di olan halife miladi 744 ve 750 yılları arasında halifelik yapmıştır. Ayrıca Bkz; Hasan Kurt, "Mervân II" mad., TDV İslam Ansiklopedisi, c. XXIX, 2004, s.227-229.

Abbâsîlerde, vezirliğin önemi artıp devletin en yüksek makamı haline gelmiştir (İbn Haldun, 2004: 327). Abbâsîlerin özellikle idari alanda getirdikleri yenilikler İslam dünyasında dönüm noktaları meydana getirmiştir. (Yıldız, 1988: 31-48). Bu dönüm noktalarından biri de vezirlik kurumunun kurulması olmuştur. W. Barthold'a göre Abbâsî halifesine halkın önünde üstünlük kazandıran şey bütün işleri idare eden büyük bir vezirin varlığı olmuştur. (Barthold, 1977: 139). İbnu't-Tıktaka, her hükümdarın etrafında meseleleri danıştığı akıllı kişilerin olduğunu ve bunların vezir mahiyetinde olduklarını söylemiştir. Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle bu vezirlerin kanunları ortaya konmuştur. Böylece eskiden halifenin naipliğini, kâtip ve müsteşarlığını yapan kişiler vezir adını almışlardır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 116). Bu durumu Mes'ûdî, *et-tenbih ve'l işraf* adlı eserinde doğrulamış ve "*Abbasoğulları kâtip yerine vezir ismini seçtiler.*" demiştir. Bu vezirleri seçerken halifenin en yakınından dolayısıyla en tanınmış ve güvenilir olan kişilerden olmasına dikkat etmişlerdir (Mes'ûdî, 2020: 327).

Hâlid b. Bermek'ten sonra vezirliğe getirilen Ebû Eyyub el-Muriyani'nin zindanda ölmesi (Aykaç, 2006: 206-207) ondan sonra vezirliğe getirilen Rebî' b. Yunus'un halife Hadi tarafından katledilmesi, (Ağırakça, 2007: 497-498) başarılı bir görev hayatı olmasına karşın halife Mehdî'nin veziri Yakub'un hapsedilmesi (Bozkurt, 2003: 377-379) Abbâsîlerin ilk yıllarında vezirlik makamının gelişimini engellemiştir. Vezirlik adaylar için kaçınılması gereken bir görev olarak anlam bulmuştur.

İbnu't-Tıktaka, vezaretin kurallarının Abbâsîler zamanında konduğunu bundan önce kanunlarının yerleşmemiş olduğunu söylemiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 116). Abbâsîlerde vezir unvanını alan ilk kişi Abbâsî halifesi Seffah'ın yardımcısı olan, Hemdan kabilesinden Sebi'in azatlısı, Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl olmuştur²⁶ (Mes'ûdî, 2020: 326). Subhi Salih'e göre iktidara gelmelerinde Abbâsîlerin doğal yardımcıları olan İranlılar ve Horasanlılar Ebû Seleme'ye vezir unvanını kendileri vermişlerdir. Halife Seffah'ın yaptığı şey aslında sadece onun halk arasında yayılmış olan bu unvanını ve makamını korumak olmuştur (Salih, 1999: 182). Nitekim Abbâsîlerin kuruluşunda önemli bir rol almış olan Kahtabe (Özaydın, 2001: 201) Abbâsî dairelerinden olan askerlerine şöyle demiştir: "*Kûfe'ye vardığınızda idareyi Ebû Seleme el Hallâl'e teslim edin. Muhammed'in ailesinin veziri*

²⁶ Ayrıca Bkz; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl" mad., DİA, c. X., s:228-229.

odur.” (İbnu’l Esir, 2016: 575). Ancak Mehmet Azimli, vezirlik müessesesi henüz tam yerleşmemiş iken Ebû Seleme’ye ilk vezir sıfatının verildiğini belirtmiştir (Azimli, 2005: 17).

Ebû Seleme mizahtan hoşlanır, faziletli ve itibar sahibi biriydi. Halife Seffah onunla sohbet ederdi. İbn Kesir, Ebû Seleme’nin Hallâl lakabıyla tanınmasının nedeninin Kûfe’de Hallâl’in yolundaki bir evde yaşadığından kaynaklandığını belirtir (İbn Kesir, 1994: 99). Halife Seffah, Ebû Seleme’yi vezir yapınca bütün devlet işlerini ona bıraktı. Abbâsîlerin bu ilk veziri işlerini yaparken kimseye danışmıyordu (Dineveri, 2017: 429). Bununla birlikte Ebû Seleme bütün divanlar üzerinde tam bir otorite ve yetkiye sahip değildi. Mesela haraç ve asker divanı o dönem kâtib olan Hâlid b. Bermek’in elinde bulunuyordu²⁷ (Salih, 99: 182). Ebû Seleme halife Seffah’ın gayretleri sonucu (Yıldız, 1994: 228-229) Hz. Ali ailesine meyilli olduğundan şüphe duyulduğu için, Enbar şehrinde Receb ayında (H. 132/M. 749-750) (İbn Kesir, 1994: 99) öldürüldü. Ondan sonra vezirlik Hâlid b. Bermek’e teklif edildi. Ancak Hâlid b. Bermek, bir vezirin yapması gereken tüm işleri yapmasına rağmen (Hasan, 1985: 72) kendisinin aynı akıbete uğrayacağından korktu ve yetkileri kısıtlı bir vezirlik kabul etmedi²⁸ (Salih, 1999: 182). İlk Abbâsî vezirinin ölümü üzerine şairin biri şu beyti söylemiştir:

“Vezir, veziridir Al-i Muhammedin ölüp gitti

Kim sevmezse seni o oldu vezir gitti.” (Dineveri, 2017: 429).

Ebû Seleme’nin öldürülmesi üzerine halife Seffah şu sözleri sarf etmiştir: *“O ve onun gibiler Cehennem ateşine gitsinler. Ondan neyi kaybettik ki üzülelim.”* (İbn Kesir, 1994: 99).

Ebû Seleme öldürüldüğünde Süleyman b. el-Muhacir el-Beceli onun hakkında şu mısraları dile getirmiştir:

“Bu vezir Al-i Muhammed’in veziri olduğu halde helak oldu;

sonra onlara buğz eden de (Ebû Müslim) vezir oldu.” (İbnu’l Esir, 2016: 597).

²⁷ Ayrıca vezirlik müessesesinin gelişimi hakkında Bkz; Fatih Yahya Ayaz, Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı: 28, 2012.

²⁸ Ayrıca Bkz; Kenan Demirayak, ilk dönem Abbâsî vezirlerinin siyasette olduğu kadar edebiyatta da kabiliyetli kişiler olmalarını ilk dönem vezirlerinin çoğunun Fars kültüründen olmalarına bağlar. Hârûnürreşid’in Fars asıllı veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermek ve Ca’fer b. Yahyâ o dönem ediplerinden olan Sibeveyh ve Ali b. Hasan el-Ahmer’in düzenledikleri meclislerde bulunmuşlardır. Bu meclislerde konuşulanlar kitapta anlatılmıştır. Bkz; Kenan Demirayak, Abbâsî Edebiyatı Tarihi, Bakanlar Matbaacılık, Erzurum, 1998.

Ebû Seleme'nin akıbetinden sonra vezirler daima halifenin cezasından korkmuş ve her biri vezir olarak anılmaktan çekinmişlerdir. Bunda halife Mansur'un bir süre vezirliğini yapmış olan Ebû'l Cehm'i sevmediği için zehirlemiş olması da etkili olmuştur. Belki de onun bu katı tutumundan dolayı Mansur'un daimi veziri hiç olmamıştır (Salih, 1999: 182-183).

Abbâsîlerin kurulmasında önemli bir rolü olan Ebû Müslim el-Horasani'yi halife Ca'fer Mansur vezir edinmiştir (İbn Haldun, 2004: 346). Yine Ebû Eyyub el-Muriyani halife Mansur'un vezirliğini yapmıştır. Bir gün Ebû Eyyub huzuruna çıkan Hasan b. Kahtebe ve Huzeyme b. Hazim'i, ki bunlar komutanlardı, el pençe divan durdurmuştu. Halife Ebû Eyyub'u çağırıp şu sözlerle azarlamıştır:

“Burnun ne kadar şişmiş, şanın ne kadar da yücelmiş öyle! Devletim için önemli gördüğüm, hazır ettiğim insanlara nasıl küçümser bir eda ile bakıyorsun? Vallahi sen meclisimde ancak onlar sayesinde rahat etmekte. Onların kılıcı olmasa senin kaleminden çıkan emirler beş para etmez!”

Bu konuşmadan birkaç gün sonra Ebû Eyyub öldürüldü (Sealibi, 1997: 120).

Mansur'un vezirlerine fazla yetki ve nüfuz vermemiş olmasının altında Halife Seffah'ın veziri el-Hallâl'in durumunu tecrübe etmiş olma nedeni var olmuştur²⁹ (Salih, 1999: 183). Nitekim el-Hallâl büyük halk kitlelerine hâkim olup onları kontrol edebilen biri olmuştur (Yıldız, 1994: 228-229). Bu durumun halife Mansur üzerindeki etkisinin farkında olan vezir ve kâtibleri her an azledilme korkusunu taşımışlardır (Salih, 1999: 183). Halifenin aynı zamanda disiplinli ve otoriter biri oluşu vezirlerinin ön plana çıkmasına imkân tanımayıp, vezirlerinin nüfuzu Emevilerdeki kâtipleri geçememiştir (Aykaç, 2006: 206-207). Mansur zamanında Rebî' b. Yunus'un önce haciplik görevine getirilip ardından vezir tayin edilmesi, Mansur'un vefatıyla oğlu Mehdî zamanında tekrar hacipliğe getirilmesi ancak azledilip Divanu'l Ezimme'nin kâtipliğine getirilmesi bize Abbâsîlerin ilk döneminde bir kişinin sürekli olarak vezirlik makamında kalmasının zorluğunu göstermiştir. Kendisi Arap olan Rebî' b. Yunus'un bu kadar farklı görevlerde bulunuşu Mansur zamanından itibaren başlayan Farsların iktidardaki etkisini azaltmaya yönelik çalışmalardan kaynaklandığı da söylenebilir (Ağırakça, 2007: 497-498).

Mansur döneminde var olan vezirlerin etkisizlikleri Mehdî döneminin başlarında da devam

²⁹ Kanaatimizce burada kastedilen Ebû Seleme'nin özellikle Horasanlılar üzerinde büyük bir nüfuz kurmuş olması ve halife Seffah'ın bundan hoşnut olmamasıdır.

etmiş bu dönemde halife Mehdî veziri Ubeydullah b. Yesar'ın oğlunu Zenadîka mezhebine girmiş olduğu için öldürmüştür. Bundan sonra halife Mehdî, Yakub b. Davud'u vezir edinin devlet işlerini ona bırakmıştır. Yakub ölümünden (H. 167/M. 783) kısa süre önce bir müddet hapiste kalmıştır³⁰ (Hasan, 1985: 474). Vezir Yakub b. Davud halife Mehdî'nin halifeliğinin ilk zamanlarında (H. 159) onun huzuruna gece vaktinde dahi izin almadan girebilmiştir (İbn Kesir, 1995: 217).

H. 137/M. 754-755 yılında Halife Mansur, Ebû Müslim el-Horasani'yi Hasan b. Kahtabe ile savaşması için göndermişti. Hasan, Mansur'un veziri olan Ebû Eyyub el-Muriyani el-Huzi'ye şöyle bir haber göndermiştir: *"Ebû Müslim'i Emirü'l-Mü'minin'in mektubu geldiğinde onu okurken gördüm. Sonra elindeki mektubu Malik b. Heysem'e vermiş o da okuduktan sonra alaya alarak gülmüşlerdi."*

Ebû Eyyub buna güldü ve Ebû Müslim'in kendileri için tehlikeli olduğunun farkında olduklarını belirttiği bir cevap göndermiştir (İbnu'l Esir, 2016: 5). Aynı yıl Ebû Müslim, halife Mansur'un emirlerine uymaz hale gelmiştir. Mansur onu Şam ve Mısır'a tayin ettiğinde o bunu kabul etmemişti. Bunun üzerine Mansur ona doğru yola koyuldu. Böylece aralarında bir mektuplaşma başlamıştır. Ebû Müslim halifeye şöyle bir mektup yazmıştır: *"...Biz Sasan hanedanının meliklerinden naklolduğuna göre, vezirlerin en tehlikeli oldukları dönemler savaş olmadığı sakin dönemlerdir."* Halife ona şöyle bir cevap mektubu yazmıştır: *"Senin özelliklerin suçlarının çokluğu sebebiyle devletin düzen ve güvenini bozmak isteyen, meliklerine karşı sahtekâr olan vezirlerin sıfatlarına uymuyor. Hâlbuki onların rahatı ancak toplumda dirlik ve düzenin olmasıylaadır. Sen niçin kendini onlarla bir tuttun?"* (İbnu'l Esir, 2016: 4-6).

Halife Mansur vefat etmeden önce hac yolculuğuna çıkmış ve bu yolculukta kendisine vezir Rebî' b. Yunus eşlik etmişti. Rebî' aynı zamanda, Mansur'un vefatından sonra halka Mehdî'ye beyat etmelerini tavsiye ederek onun halifeliği konusunda önemli bir rol oynamıştı³¹ (İbnu'l Esir, 2016: 129-140).

Henüz halife Mansur yaşarken, Mehdî'nin veziri olan Ebû Ubeydullah yapmış olduğu

³⁰ Ayrıca Bkz: İbn Kesir, c.10, s.215. Halife Mansur vefat edince hacibi Rebî' yeri bilinmesin diye yüz mezar kazdırmış ve halifeyi bunlardan birine gizlice defnetmiştir.

³¹ Ayrıca Bkz; Kırk Vezir Hikâyeleri adlı kitapta halife Ebû Mansur'un üç vezirinin olduğu belirtilmiştir. Bkz; Tahir Hafizoğlu, Kırk Vezir Hikâyeleri, Selis Kitaplar, İstanbul, 2004, s:40.

faaliyetleri Mansur'a bir mektupla bildirirdi. Mansur'da Mehdî'ye mektuplar gönderir ve ona Ebû Ubeydullah'a iyi davranmasını öğütlerdi. Mevaliden bir takım kişiler ise halife Mehdî'nin huzurunda veziri Ubeydullah'a açıkça hakaretlerde bulunurlar ve Mehdî'yi ona karşı kışkırtırlardı (İbnu'l Esir, 2016: 155).

Mansur ölünce oğlu Mehdî'ye biat edildi. Rebî' b. Yunus halife Mansur'un son anlarında onunla beraber hac yolcuğu yapmıştı. Bağdat'a döndüğünde halife Mehdî'nin huzuruna varmadan önce vezir Ebû Ubeydullah'a gitti. Rebî'in oğlu Fazl onu bu konuda uyarılmış ve ilk önce halifenin huzuruna çıkması gerektiğini ve sonra kendi ailesine uğramasının doğru olacağını belirtti. Rebî' Ebû Ubeydullah'ın halifenin (Mehdî) yakın adamı olduğunu belirmişti. Rebî' akşam namazından yatsı namazına kadar vezirin kapısında bekledi. İçeri girdiğinde vezir ayağa kalkmadı, oturmadı ve Rebî'in yüzüne bile bakmadı. Rebî' konuşmak istediğinde sözünü kesince o dışarı çıktı. Fazl'ın yanında ondan intikam alacağına dair yemin etti. Ebû Ubeydullah'ın hiçbir açığını yakalamayınca da oğlu Muhammed'i zındıklık ve kendi haremleriyle ilişkisi olmakla suçladı. Halife Mehdî Muhammed'i çağırdı ve ona Kur'an okumasını emretti. Ancak Muhammed okuyamayınca Mehdî, Ebû Ubeydullah'tan oğlunu kurban etmesini istedi. Ancak o bunu yapamadı. Mehdî, Muhammed'in boynunu vurdurdu. Rebî' Halife'ye "...oğlunu öldürdüğün adama nasıl güvenebilirsin?" dedi. Bundan sonra Mehdî vezir Ebû Ubeydullah'tan çekinmeye başladı. (İbnu'l Esir, 2016: 155-156).

İlk dönem Abbâsî halifeleri kâtibler arasından vezir seçebilmişlerdir. Nitekim halife Vâsik, kendisine vezir seçmek için on kâtibi sınava tabi tutmuştur. Benzer şekilde halife Mustain'in veziri Ebû Salih Abdullah b. Muhammed b. Yezdad'ın uyguladığı sıkı maliye politikası emirlere ağır gelmiş ve onu ölümle tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Ebû Salih b. Yezdad kaçınca halife, vezaret işlerini yerine getirmeleri için, vezir unvanı vermeksizin, Muhammed b. el-Fazl el-Cercerai'yi ve Şüca b. El-Kasım'ı kâtib sıfatıyla görevlendirmiştir. (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173-178).

Halife Mehdî'nin en bilinen vezirleri Ebû Eyyub el-Muriyani ile Hâlid b. Bermek'tir. Bu kişilerin dışında başka birçok vezir edindiği söylenir (Kalkaşendî, 2019: 106). Halife Mehdî H. 163/M. 780 ve H. 165/M. 781-82 yıllarında (Bozkurt, 2003: 377-379) Bizans'a karşı Hârûnürreşid komutasında bir ordu hazırlar. Bu orduda Hârûnürreşid'in hacibi er-Rebî' ve

Hâlid b. Bermek de bulundurur. O dönemde Hâlid, Hârûnürreşîd'in veziri gibidir. Yahyâ b. Hâlid ise Hârûnürreşîd'in kâtibi ve vekilharcıdır. Fethin gerçekleştiği müjdesini Süleyman b. Bermek getirir. Mehdî, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi yazı işleri müdürlüğüne tayin eder (İbn Kesir, 1994: 245).

Mehdî'nin yönetiminin ilk zamanlarında vezirler sadece kendilerine verilen işleri yerine getirmişlerdir. Devlet işlerinin istikrara kavuşmasından sonra Mehdî işleri veziri Ebû Ubeydullah'a bırakmıştır. (Seyithanoğlu, 1992: 111). Halife Mehdî döneminde vezirlik gözde bir kurum haline gelmiştir. Bunda siyasi ve idari istikrarın sağlanmış olması etkilidir. Bu istikrarın verdiği rahatlıktan olsa gerek Mehdî bütün işlerini vezirlere bırakmıştır (Kazıcı, 2003: 145). Bundan sonra Abbâsî vezirlerinin yetkileri genişletilmiştir. Böylece vezir Yakub vezirlikte yükselmiş, halife Mehdî bütün halifelik işlerini onun idaresine bırakmıştı. Bu konuda şair Beşşar b. Bürd şöyle demiştir: *“Ey Ümeyye oğulları; uyanın artık, çok uzun süre uyudunuz. Halife Yakub b. Davud'dur. Sizin hilafetiniz kaybolup gitti ey millet!”* (İbn Kesir, 1994: 247).

Bu söylentilerden sonra bazı kişiler Yakub b. Davud ile halifenin arasını bozmaya çalışmış ve sonunda onu halifenin gözünden düşürmüşler. Hicretin yüz altmış altıncı senesinde Halife Mehdî Hz. Ali soyundan birini Yakub'un öldürmesini emretmiş ancak vezir bunu yapamayınca Hârûnürreşîd'in halifeliğine kadar bir kuyuda bırakılmıştır. (İbn Kesir, 1994: 248-249).

Halife Mehdî'nin oğlu İsa b. Musa veliahtlıktan feragat edince veliahtlık Musa el-Hadi'ye geçti. Bu feragatle ilgili İsa b. Musa'nın yeminlerini de içeren bir mektup yazılarak kendisine verildi. Bu olaya emirler, vezirler ve Haşimilerin önde gelenleri şahit tutuldu. (İbn Kesir, 1994: 221).

İleriki dönemlerde devletin daha da güçlenip büyümesiyle birlikte vezirin yetkileri genişletilmiş dolayısıyla yönetimdeki etkisi de artmıştır. Bu bağlamda devlet yönetiminde son derece önemli olan atamalar yapma ve görevden alma yetkileri vezirlere verilmiştir. Vezir bu yetkileri hükümdarın vekili sıfatıyla kullanmıştır. Böylece vezirlik devlet içinde en gözde makam haline gelmiş, ona itaat edilmiş ve sözü dinlenir olmuştur (İbn Haldun, 2004: 327-328).

Böylece vezirlik kurumunun Abbâsî devletindeki nüfuzunun arttığı ilk dönem Bermekî vezir ailesi dönemi olmuştur. Bermekîler döneminde ve Sâmerâ Dönemi'ne kadar geçen süreçte Abbâsî devletinde hükümdarların (halifelerin) vezirler tarafından etki altına alınması ve vezirlerin idare üzerindeki baskınlığı durumu söz konusu olmuştur. Nitekim H. 17/M. 786-787 yılında halife Hârûnürreşîd'in emriyle artık tebaanın tüm işlerini, azil ve tayinlerini de veziri Yahyâ yapmıştır (İbnu'l Esir, 2016: 200). H. 178/M. 794-795 yılında ise Mısır'da Hufiler (kabileler) ve Cezire'de Velid b. Tarif et-Tağlibi isyan hareketi başlatınca halife Hârûnürreşîd bunlarla meşgul olmuştur. Böylece bu yıl bütün devlet işlerini Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye bırakmak zorunda kalmıştır (İbnu'l Esir, 2016: 230-232). Yine Hârûnürreşîd zamanında vezirlik yapan Ca'fer b. Yahyâ, devletin bütün işlerini kendisi yürüttüğü için "sultan" (hükümdar) olarak adlandırılmıştır. Devlet yönetimine ilişkin görevlerden sadece haciplik (hükümdarın kapısında beklemek işi) onun yetkileri arasında olmamıştır (İbn Haldun, 2004: 327-328).

Böylece Halife Hârûnürreşîd zamanında vezirler serbestçe hareket etmeye başladılar. Hal böyleyken Hârûnürreşîd dönemi Abbâsîlerin idari anlamda en güçlü oldukları dönem olarak bilinir. Azimli, bu durumun nedenini bu İranlı vezir ailesi Bermekîler'e bağlar (Azimli, 2005: 176). Zamanla Bermekî hanedanı zenginleşmiş ve yönetimde etkili bir hale gelir. Bu zenginlikle haddi hesabı olmayan harcamalar yapıyorlardı. (Sealibi, 1997: 120). Bu durum onların halife tarafından bertaraf edilmeleri sonucunu doğurur. Bermekîlerin tasfiyesinden M. 803 sonra da vezirlerin yönetimdeki ağırlıkları Emîn-Me'mûn mücadelesi etrafında devam eder. Özellikle halife Emîn'in eğlenceye olan düşkünlüğü³² (Yıldız, 1995: 112-114) onu veziri Fazl b. Rebî'in etkisi altında bırakır (Özaydın, 1995: 274-275).

2.4. Vezir ve Kâtiplerin Yetiştigi Yer Olarak Divanlar

Divan, İslam devletlerinde resmi işlerin karar mekanizmasıdır. Yapılan iş bölümüne uygun olarak çeşitli divanlar kurulur. Divan kelimesinin kökeninin Farsça olduğu ve kurumsal

³² İdarecilik kabiliyeti oldukça zayıf, içkiye, zevk ve eğlenceye düşkün, zamanını vahşi hayvanlar ve kuşlarla meşgul olarak geçiren, edebiyatı seven ve ediplerle birlikte olmaktan hoşlanan Emîn'in hilafet dönemi aldığı yanlış kararlar sebebiyle iç mücadelelerle geçmiş, dört yıl süren bu dönemde ilim ve sanat hayatında da bir gelişme görülmemiştir. Bkz; Hakkı Dursun Yıldız, " Emîn " mad., TDV İslam Ansiklopedisi, c. XI, 1995, s.112-114. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emin--abbasi> (11.09.2021).

kökeninin ise Sasani menşeli olduğu söylenmektedir. Divan idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere³³ verilen isimdir (Aykaç, 1997). Ayrıca divan, devlet işlerinde çalıştırılan memurların yer aldığı ve yine devlet mallarının kayıt altına alınması için kurulan yerdir (Maverdi, 2018: 373).

İlk olarak Hz. Ömer döneminde kurulan divan teşkilatının görevi ise yalnızca ganimetlerden bir kısmının (fey) peygambere yakınlık derecelerine göre dağıtılmasının sistemli hale getirilmesinden ibaretti³⁴ (Baltacı, 2019: 102).

Emeviler zamanında birçok yeni divan kurulup devlet işleri kayıt altına alınmaya başlandı (Dûrî, 1994: 377-381; Maverdi, 2018: 374). Böylece kâtiblik kurumu gelişim gösterdi ve bazı kâtibler vezir olarak görevlendirildiler. Mesela Muaviye'nin veziri olarak anılan Ziyad b. Ebih halifenin kâtipliğini yapar (Üçok, 1968: 28).

İlk Emevi halifesi Muaviye zamanında Divanu'r-resail kuruldu. Daha sonra Muaviye, burada yazılan mektupların kaybolmaması için her mektubun kopyasının çıkarılıp saklanacağı Divanu'l Hatem'i kurdu. Resmi belgelerin hazırlandığı bu divan, Abbâsîlerin zamanında doğrudan vezire bağlıydı. Halifenin okuyup yorum yaptığı belgeler başkâtip tarafından hazırlanırken halife veya vezirin verdiği emirler dikkate alınırdı. Daha sonra kâtip bu belgelerle ilgili bazı mektuplar hazırlardı. Halife veya vezir tarafından onaylanan belgelerin kopyası çıkarıldıktan sonra sınıflandırmak için Divanu'l-fed'e gönderilirdi (Dûrî, 1994: 377-381).

Emeviler Dönemi'nde kurulan merkezi divanlardan biri olan Divanu'l-harac ise "ed-Divan" olarak da adlandırılırdı. Bu divanın görevi toprak vergilerini belirleyip toplamaktı. Bu divanda görevli olup öne çıkan kişiler başka divanlarda görevlendirilebiliyordu. En yüksek maaşa sahip kâtip ise Kâtibu'l-haracdı (Dûrî, 1994: 377-381).

Berîd görevi, halifenin en çok güvenini kazanmış olan birine verilirdi. Bu kişi vilayetlerde

³³ Ayrıca Bkz; Abdulaziz ed- Dûrî, "Divan" mad., TDV İslam Ansiklopedisi, c. IX, 1994, s.377-381. Divan kelimesi tarihte çok zengin ve çeşitli anlamlara sahip olup, Osmanlı devletinde ve bugünkü Arap devletlerinde farklı anlamları ve kullanımları da var olmuştur.

³⁴ Baltacı Ömer'in kurduğu divan teşkilatının, fey gelirlerini kayıt altına alan defterden farklı olduğunu söyler.

gerçekleşen önemli olayları merkeze iletmek, halife aleyhinde yapılmak istenen her türlü gizli teşebbüsleri takip edip öğrenmekle sorumluydu. Halife Mu'tazîd ve Muktedir dönemlerinde bu görevi vezir İbnu'z-Zeyyat'ın oğlu Ebû Mervân yerine getirdi (Barthold, 1977: 120). Divanu'l-berîd'in sorumlusuna Sahibu'l Divanu'l-berîd denirdi (Harekat, 1992: 498-501).

Divanü'l-cünd, rütbelerine göre sınıflandırılmış askerî kıtaların ödemelerini yapmakla görevliydi. Bu divan aynı zamanda askerlerin var olan iktalarının kayıtlarını tutardı. Divanu'l-cünd iki bölümden oluşurdu. Bu bölümlerden birinde ödeme ve harcamalar kayıt altına alınır diğeri ise asker alımları yapıldı. Aynı zamanda Zimamü'l-ceyş adlı bir divan, Divanu'l-cünd'de yapılan hesapları kontrol ederdi (Dûrî, 1994: 377-381).

Bu dönemde vezirlerin etkili oldukları bir başka divan da Divan el-müsadarin'di. Müsâdere, kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir ve malların tamamına veya bir kısmına devletin el koyması demektir.³⁵ Abbâsî halifesi Seffah döneminde (M.750-754) özellikle Emevî ailesi mensupları öldürülerek mallarına el konuldu (Tomar, 2006: 65-67).

H. IV/M. X. yüzyıldan itibaren her vezir bir bahaneyle selefînin ve bu kişinin kâtiplerinin hatta ölmüş olan idarecilerinin de mallarına el koymaya başlamıştır (Tomar, 2006: 65-67). Mesela Hârûnürreşîd döneminde veziri Ca'fer öldürülüp Bermekîler tutuklandıktan sonra tüm malları halife tarafından müsâdere edilmiştir³⁶ (Aykon, 2018: 179).

Aynı durum devlet malını gasp edenler için de geçerliydi. Bunlar ilk olarak Divan-ı Mezalim'de yargılanır ve suçları sabit olursa servetleri ellerinden alınır. Alınan bu mallar doğrudan Beytülmal'e konulurdu. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde bu malların idaresi Beytü Mali'l-Mezalim'e bırakıldı (Tomar, 2006: 65-67). Daha sonra vezirlerden, memurlardan ve suçlulardan alınan bu mallar ve servetlerin idaresi için Divan el-Musadarin kuruldu (Barthold, 1977: 118). Divanu'l-müsaderin'in ilk adı Beytü mali'l-mezalimdir

³⁵ Abbâsîler'in ilk dönemlerinde vezirlere uygulanan müsâdere uygulamaları için Bkz; Saylık, M. (2022). "Abbâsîler'in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Müsâdere Uygulamaları", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 49, Denizli, ss. 309-323.

³⁶ Ayrıca Bkz; 187 (803) senesinde Hârûnürreşîd veziri, nedimi ve çok sevdiği dostu Ca'fer el-Bermekî'yi bütün yakınlarıyla beraber katletti. Yerine Sehl b. Harun adlı kişiyi vezir tayin etti. Ca'fer'in bütün mallarını ona bıraktı. Bütün Bermekîlerin evlerini ve mallarını harap etti. Bkz; Mirat-ı Kâinat, c.2, s.59.

(Tomar, 2006: 65-67). Başındaki kişiye Sahibu'l Divanu'l-müsadarin denmekteydi. Müsâdere edilen malların tutulduğu dosyalar vezirin veya sahibu'l Divanu'l-müsaderin'in kontrolündeydi. Divan'da toplanan bu mallar halife veya vezirin emri üzerine korunmak için Beytü'l-mal'e gönderilirdi (Aykaç, 2018: 35-37). Divan el-müsadarin ileride halifelik mülklerine bakacak olan Dıya' divanının temelini oluşturdu (Dûrî, 1994: 377-381).

Devlet kurumlarının organizasyonuna büyük önem veren halife Mehdî Divanu'z-zimam'ı kurmuştur. Böylece kâtibler devlet yönetiminde ağırlık kazanmışlardır (Bozkurt, 2003: 377-379). Bu kurum divanların hesaplarını kontrol etmiş, işleri denetlemiş ve bir divanla vezir veya diğer divanlar arasında koordinasyon görevini yerine getirmiştir (Dûrî, 1994: 377-381). Doğrudan halifenin ilgilenmesi gereken şikâyet ve anlaşmazlıklar için (Barthold, 1977: 121) üçüncü halife Mehdî-Billah devrinde (M. 775-785) bir Divanu'l-mezalim kurulmuştur. Normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek bu divanın görevlerinden olmuştur. Halifelerin baktığı mezalim mahkemelerine Hârûnürreşîd'den sonra vezirler veya kadılar bakmaya başlamışlardır (Yeniçeri, 2004: 515-518). Tefviz veziri de bu divanlara memur tayini yapabilmıştır³⁷ (Maverdi, 2018: 393).

Böylece Abbâsîlerin birinci dönemi bir grup kâtiplerin idaresiyle yükselmiştir. Bunlar Hârûnürreşîd döneminde Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ve Fazl b. Rebî', Me'mûn döneminde Fazl b. Sehl, Hasan b. Sehl ve Ahmed b. Yusuf, Mu'tasım ve Vâsik devrinde ise Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat ve Hasan b. Vehb'dir (Hasan, 1985: 80).

Vezirlerin nüfuzlarının artmasıyla halife Hârûnürreşîd tevkî' divanı görevini veziri Ca'fer b. Yahyâ'ya bırakır (Merçil, 2012: 35-36). Divanu't-tevkî'ye gelen belgelere vezir görüşünü eklerdi. Daha sonra belge Sahibu'd-divanu'd- tevkî' aracılığıyla halifeye sunulurdu³⁸ (Aykaç, 2018: 26).

Abbâsîler Dönemi'nde Resail divanı bazen vezirin sorumluluğuna bırakılmıştır (Aykaç, 2018: 24). Hârûnürreşîd döneminde veziri Yahyâ Bermekî, kendisinden önceki vezire Resail

³⁷ Ayrıca Abbâsîler Dönemi'ndeki divanlar için Bkz: Mehmet Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdari teşkilatta Divanlar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

³⁸ Ayrıca Bkz; Mehmet Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdari teşkilatta Divanlar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.45.

ve Hatem divanlarıyla beraber Divan ez-zimam'ın başkanlığını da teklif etmiştir³⁹ (Barthold, 1977: 121).

Vezirler yönetimde etkili oldukları bazı dönemlerde divanlar üzerinde tasarrufta bulunmuşlardır. H. 295/M. 907'de bir günlük halife İbnu'l-Mutez'in veziri birbiriyle bağlantılı bütün divanları Ali b. İsa'nın, Zimam divanlarını da İbn Abdun'un idaresine vermiştir (Dûrî, 1994: 377-381).

2.5. Abbâsîlerde Vezirlik Kurumunun Yapısı ve İşleyişi

2.5.1. Vezirlerin Tayini ve Azilleri

Bazı kaynaklar 900'lü yıllara kadar vezirlerin tayin şekillerinin pek belirgin olmadığını ifade eder. (Severcan, 2018: 314). Ancak Maverdi'nin ifadesiyle, vezirliğe tayin halifenin "Seni kendime vezir tayin ettim" veya "Seni kendime naib tayin ettim" demesiyle gerçekleşir (Maverdi, 2018: 65). Ona göre halife birden fazla yürütme veziri (tenfiz veziri) tayin edebilir. Fakat toplum işlerini sevk ve idare için birden fazla tefviz veziri tayin edemez. Sultan tefviz ve tenfiz vezirlerini eş zamanlı olarak da tayin edebilir (Maverdi, 2018: 74-76). Halife Me'mûn vezir tayininde dikkat ettiği vasıfları şöyle anlatır:

"Ben işlerimin idaresi, yürütülmesi için her türlü üstün sıfatları, şartları şahsında toplamış bir adam seçtim. O yaratılışında, huylarında iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibidir. Edeplerini güzel, tecrübelerini kuvvetli buldum. Sırlarıma emin, güvenilir bir şahıstır. En mühim işleri yerine getiricidir. Yumuşaklıkla susar, ilimle konuşur, anlamlı bir bakış ona maksadı anlatmaya yeter. Onda komutanların kuvveti, hikmet sahibi filozofların isabeti, âlimlerin alçakgönüllülüğü, hukukçuların anlayışı mevcuttur. İyilik edildiğinde teşekkür eder. Kötülüklerle maruz kaldığında sabreder. Yarınından mahrum kalma uğruna bu günün nasibini satmaz. Güzel açıklaması, tatlı lisanı ile insanların kalbini çalar." (Maverdi, 2018: 64).

Sultan yürütme vezirini (tenfiz veziri) azledince vezirin yardımcılarını azlolmaz. Ancak sultan tam yetkili veziri (tefviz veziri) azlederse o vezirin yürütme işleriyle görevli memurlar da

³⁹ Ayrıca Bkz; Divanu'r-Resail hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz; Metin Yılmaz, Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi, OMÜ Sosyal bilimler enstitüsü, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11/11 (Mart 1999), s. 291-312.

azlolur (Maverdi, 2018: 76).

2.5.2. Vezirlerin Görevleri

Resul-i Ekrem'in vahiy kâtiblerinden olan Hz. Ebû Bekir onun sırrını saklar ve peygamberin yanında son derece edepli davranırdı. Medine'ye elçiler geldiğinde, onlara Hz. Peygamber'i nasıl selamlayacaklarını öğretir, huzurunda sessizce oturmalarını tembih ederdi. Ebû Bekir olaylar ve verilecek kararlar üzerinde peygamberle birlikte değerlendirmeler yapardı (Fayda, 1994: 101-108).

H. 159/M. 775-776 yılında Halife Mehdî, Hasan b. İbrahim'i hapse atınca o buradan bir dehliz kazarak kurtulmak istemişti. Bunu duyan aynı hapisanedeki Yakup b. Davud, ki daha sonra halifenin veziri olur, Kadı İbn Ulase'ye giderek kendisini halife ile görüştürmesi için vezir Ubeydullah'ın yanına götürmesini istemişti. Yakup önce vezirle sonra da onun izniyle halife ile görüşebilmişti (Esir, 2016: 143).

Maverdi, genel olarak tefviz vezirinin görevlerini şöyle sıralamıştır: Tenfiz görevi (tefviz vezirinin memleket işlerini yoluna koyma gibi tenfiz görevleri vardır), savunma görevi, işleri vaktinde ve yerli yerinde yapma (ikdam) görevi, sakınma görevi (hazer), göreve atama (taklid/tayin) ve görevden alma (azil) (Maverdi, 2019: 67-105).

Maverdi tefviz veziri ile tenfiz vezirinin yetki farklılıklarını dört madde halinde verir: 1- Tam yetkili vezir (tefviz veziri) bizzat hüküm verebilir. Mezalim mahkemelerine bizzat bakar. Yürütme (tenfiz) vezirinin böyle bir yetkisi yoktur. 2- Tam yetkili vezir devlet işlerine idareciler tayin eder. 3- Tam yetkili vezir yalnız başına orduyu sevk ve idare eder. 4- Tefviz veziri hazine namına mallar, gelirler toplar. Yürütme vezirinin böyle görevleri yoktur. Ayrıca tam yetkili vezir önceden azledilene tekrar göreve getirebilir ve önceden tayin ettiğini de azledebilir. Fakat sultanın tayin ettiği idareciyi normal olarak azledemez. Kendi çalıştırdığı kişilere emir verebilir, onlarla hukuken bağlayıcı işler yapar, işlerini kabul eder. Maverdi, her iki vezirin de görev alanına müdahale edecek olan tek şeyin Sultan'ın genel ve özel emirleri olduğunu vurgular (Maverdi, 2018: 73-76).

Vezirlerin de sultan üzerinde sahip oldukları bazı hakları vardır: Bunlardan biri sultanın

vezire idarede yardımcı olmasıdır. Bunun için sultan vezirin işlerini onaylar ve ona başkalarına karşı üstünlük tanır. Sultan vezirini suçsuzken cezalandırmamalı, malına el koymamalıdır. Aynı zamanda haksız yere onu görevden almamalıdır. Sultan bir işin olmasını çok isteyipte o iş olmuyorsa (kader) ve vezir bu konu hakkında elinden geleni yapmışsa bununla ilgili veziri suçlamamalıdır. Sultan vezirine yapamayacağı işi yüklememelidir. Bununla birlikte vezirler sultanlarına karşı samimi olmalıdırlar. Sultana güven vermek için çok çalışmalıdırlar⁴⁰ (Maverdi, 2019:89- 91).

Ancak aynı zamanda vezir sultana karşı tedbirli olmalıdır. Sultanın öfkeyle vereceği kararlardan sakınmak için ona hiçbir zaman tam anlamıyla güvenmemelidir. Mesela sultan onu övdüğünde mütevazı olmalı, sultan vezire düşman olursa vezir sabretmelidir. Vezir haysiyete ve dine aykırı olmadıkça sultanın her istediğini yerine getirerek ondan kendini koruyabilmelidir. Bu nedenle sultan her çağırdığında vezir ne ile meşgul olursa olsun yanına gitmelidir. Sultanın isteği dine ve haysiyete aykırıysa vezir bu isteğinin yerini tutacak alternatif bir seçenek sunmalıdır. Bu konuda ısrarlı olursa vezir sultandan uzaklaşmalıdır (Maverdi, 2019: 86-87).

Adam Mez ise M. IX. asırda bir vezirin günlük işlerinin şunlar olduğunu belirtmiştir:

“Sabaha doğru yataktan kalkmak ve güneşin doğuşuna kadar namaz kılp bundan sonra selamlarını ona sunmak isteyenleri kabul etmek. Daha sonra halifenin sarayına gidip burada dört saat müddetle hükümdara meseleleri arz ederek son olarak kendi evinde öğleye kadar ‘hazır bulunan ve bulunmayanların’ işlerini neticelendirip yemek yemek ve uyumaktı. Öğleden sonra devletin mali işleriyle uğraşırđı. Bütün gelir ve giderlerin yer aldığı bir liste ona her gün takdim edilirdi. Bundan sonra kendi mallarıyla ilgilenir ve memurlarıyla işleri bitirip, eğlenir ve yatarđı.” (Mez, 2000: 131).

Andre Mıquel, vezirliğin görev ve yetkilerinin tarih boyunca belirsizlik halinde kaldığını söyler. Buna göre vezir halifeye vekâlet eden kişi midir? Yoksa günlük icraatları yerine getiren kişi midir? Yani görevi siyasi ya da idari midir? (Mıquel, c.1, 1991: 159).

⁴⁰ Bu durum Halife Emîn’in ölümüyle kendini gizleyerek yaşamak zorunda kalan Fazl b. Rebî’in hayatına ve Halife Me’mûn’un saltanatını korumaya çalışan veziri Fazl b. Sehl’in hayatına açıklık katmaktadır.

2.5.2.1. İdari Görevleri

Vezir devlet meseleleri hakkında bildiklerini ve gelişen siyasi olayları halifeye zamanında bildirmelidir. Meselelerin çözümü hakkında adaletle hükmedip akrabalarını kayırmamalıdır (Maverdi, 2019: 111-112).

Kurumsal olarak vezirliğin gelişim göstermesiyle birlikte kalem ve kılıç görevleri vezirde toplanmıştır. Çünkü vezir hükümdarın yazışmalarını mühürlemiş böylece halifenin sırları korunabilmiştir (İbn Haldun, 2004: 327-328).

Ziya Kazıcı'nın belirttiği üzere vezir halife adına devleti yönetir, valileri tayin ve azleder. Vergilerin toplanması, devlet gelirlerinin denetlenmesi, Divanu'r resail'in yönetimi yine vezirin idari görevlerindedir (Kazıcı, 2003: 146).

2.5.2.2. Mali Görevleri

Vezerin bir görevi de reyanın kazanç elde etmesini sağlamak ve vergileri hakkıyla toplamak görevidir (Maverdi, 2019: 77). Vezir, devletin gelir ve giderleriyle ilgili hesap işlerine bakmakla yükümlüdür. Böylece vezir askerlere yapılacak harcamalar ve verilecek maaşları kararlaştırmak için devlet gelirlerinin toplanması ve ilgili yerlere harcanmasından sorumludur (İbn Haldun, 2004: 327-328).

2.5.2.3. Hukuki Görevleri

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer kendi dönemlerinde kadılık yaptılar (İbn Kesir, 1994: 555).⁴¹ Abbâsîler Dönemi'ndeki tefviz veziri ise halifeden izin almadan mezalim mahkemelerine bakabilirdi. Çünkü bu zaten vezirin genel görevi içine girmektedir. Bu mahkemede vezir davanın taraflarına, şahitlerin ifadesine bakar ve duruma göre karar verirdi (Maverdi, 2018: 157-169).

⁴¹ Bu ifade bize Hz. Peygamberin vezirleri olarak bilinen Ömer ve Ebû Bekir'in, Abbâsîler Dönemi'nde vezirlerin bazen mezalim mahkemelerinde bulunması gibi kadılık görevlerinde bulduklarını hatırlatmaktadır.

Mezalim oturumlarına genellikle devlet başkanı, vezir, vali veya divanın başkanı Sahibu'l-Mezalim başkanlık yapardı. Oturumu bu başkan yönetip kararları yine başkan verirdi (Kazıcı, 2018: 419). Halife Hârûnürreşîd de mezalim oturumları düzenlemiş ve burada yardımcı olarak yanında Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî bulunmuştur (Severcan, 2018: 416). Böylece halife Hârûnürreşîd'den itibaren Abbâsî devletinde vezirler mezalim mahkemelerine bakmakla görevlendirilirler (Yeniçeri, 2004: 515-518). Aynı şekilde halife Mu'tazîd-billah zamanında Cuma günleri veziri Ubeydullah b. Süleyman umumi mezalim mahkemelerinin oturum başkanlığını yapar (Kazıcı, 2018: 33).

2.5.2.4. Savunma Görevi

Vezir sultanı dostlarına karşı, ülkeyi düşmanlara karşı, kendisini rakiplere karşı ve halkı korku ve fitneden korumalıdır. Vezir sultanı dostlarına karşı savunurken gerektiğinde onları tehditle uyarmalı veya itaate teşvik etmelidir. Vezir sultanın dostlarından bozgunculuk yapabilecek olanları ayırt etmeli ve onları kontrol altında tutmalıdır. Bunun için vezir sultanın dostlarının ihtiyaçlarını kâfi derecede gidermelidir. Aynı zamanda vezir reayayı düşmanlara karşı korumalıdır (Maverdi, 2019: 71-78).

2.5.2.5. Vezirin Naiplerini Görevden Alma Yetkisi

Maverdi, Nâiblerin azillerinin bazı sebeplerinin olduğunu söyler:

- 1- Görevlinin ihanetinin ortaya çıkması,
 - 2- Liyakatinde bir kusurunun olması,
 - 3- Yaptığı işi yanlış yapmış olması,
 - 4- Görevlinin yaptığı işin istemediği gibi sonuçlanması,
 - 5- Naibin liyakati tamdır ancak daha önemli bir işte ona ihtiyaç duyulması halinde,
 - 6- Mevcut görevliden daha liyakatli birinin bulunması halinde,
 - 7- Liyakatlılardan birinin devlete daha çok gelir getireceğini vaad ederek mevcut görevlinin görevine talip olması durumunda eski naip görevden alınabilir.
- Burada üç durum ortaya çıkar; talepte bulunan kişi ya gerçekten daha liyakatlidir

ya da zalim veya ahmak biridir⁴² (Maverdi, 2019: 102-105).

2.5.3. Vezirlerin Resmi Kıyafetleri

Miladi X. asrın başında vezirler genellikle pardesü (derra'a), setre (kamis), gömlek (mubattana) ve ayakkabı (huff) giyerlerdi. Ancak sarayda yapılan törenlerde vezir saray elbisesi (siyabu'l-mevhib) ve ceket (kaba) giyerdi. Ayrıca bu törenlerde vezir belinde kılıç (mintaka) ve başında ise siyah sarık (imame) takmış halde bulunurdu. Bu kıyafet aynı zamanda vezirin göreve başlamasıyla halife tarafından kendisine bir törenle verilen kıyafetti. Resmi kıyafetlerin rengi ise siyahtı (Mez, 2000: 114).

2.5.4. Vezirlerin Kullandıkları Lakaplar

Kimi zaman hükümdar iyi geçindiği vezirinin mertebesini yükseltip onu diğer yakınlarından daha öne geçirebilirdi (Câhiz, 2015: 84). Nitekim Halife Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl, aynı anda kumandanlık ve kâtiplik (kılıç ve kalemi) görevlerinde bulunduğu için Zü'r-riyâseteyn (iki reislik sahibi) diye anılırdı⁴³ (Yıldız, 1995; İbnu't-Tıktaka, 2016: 165).

O sıralar halife Mu'temid'in veziri olan Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül, yazışmalarında kullandığı "eş-şekûr el-münâsır lidînillâh" imzasından dolayı kendisine "el-vezîrû's-şekûr" denildi (Aykaç, 2001: 90).

M. 902 yılında halife Mu'tazid'in ölümüyle Bağdat'a varan oğlu Müktefi, vezir Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman'a altı hilat giydirip kılıç kuşandırır (İbn Kesir, 1994: 172) ve onun şanına uygun laplar verir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188).

2.5.5. Vezirlerin Emrindeki Görevliler

⁴² Ayrıca, Abbâsiler Devleti vezirlerine maaşlarına karşılık verilen iktalar (çiftlikler) için Bkz; Mustafa Demirci, İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

⁴³ İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, s:165. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl" TDV İslam Ansiklopedisi, c. XII, İstanbul, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-sehl> (22.05.2022).

2.5.5.1. Kâtib

Abbâsîlerin birinci döneminde kuralları henüz konan vezirlerin işleri sürekli artmaya başladı. Böylece işlerin tamamına vezirler yetişemeyince yardımcılara ihtiyaç duyuldu. Bu yardımcılar Kâtibu'r-resail, Kâtibu'l-harac, Kâtibu'l-cünd, Kâtibu'ş-şurta ve Kâtibu'l-kada' olarak yaptıkları işlere nispetle adlandırıldılar⁴⁴ (Hasan, 1985: 79).

Abbâsîlerde Divanu'l-usul ve Divanu'z-zimamlara iki ayrı memur bakar ve bunlar doğrudan doğruya vezirin emri altındaydılar (Barthold, 1977: 122).

Halife Me'mûn ile sürekli görüşmekten bıkan Hasan b. Sehl, halifenin çağrısına kâtiblerinden Ahmed b. Ebû Hâlid ve Ahmed b. Yusuf ile başkalarını göndermiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 166). Yine halife Mütevekkil'in veziri olan Ubeydullah b. Yahyâ'nın babası Yahyâ, Halife Me'mûn'un veziri Hasan b. Sehl'in özel kâtipliğini yapmıştır (Aykaç, 1999: 537-538).

İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî ve kardeşi Abdullah, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in divanlarında kâtip oldular. İbrahim, Halife Me'mûn'un Hz. Ali taraftarlarına karşı yumuşak tutumunu destekledi (Savran, 2009: 493-495).

Şüca b. Kasım ise halife Müstain'in veziri Otamış'ın kâtibi olmuştur (Seyithanoğlu, 1992: 245). H. 15 Rebiülevvel 249/M. 8 Mayıs 863 tarihinde Müstain'e kâtip olmuştur. Ancak mevaliden bazı kimseler onu öldürmüştür (Mes'ûdî, 2020: 346). Otamış ve Şüca öldürüldükten sonra bu görev Ahmed b. Salih b. Şirzad'a verilmiştir (Mes'ûdî, 2020: 347). Hasan b. Mahled Mütevekkil'in veziri olan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ın emri altına girdi. Hasan b. Mahled köy divanlarına bakıyordu. Hasan hakkında Necah b. Seleme bir hainlik raporunu halifeye sundu. Onun yakalanması istendi ancak vezir Ubeydullah, Necah'ı raporu geri çevirmesi için ikna etti (İbnu'l Esir, 2016: 616).

Halife Mu'temid döneminde Bizans'a karşı birçok başarılı gaza düzenlemiş olan Yazman adındaki kişi halife Mütevekkil'in vezirliğini yapmış olan Feth b. Hâkân'ın mevlasıdır

⁴⁴ Ayrıca, Vezirlerin yurt içinde ve yurt dışındaki kurum ve şahıslara bazı durumlarda yazdıkları yazışmaları yürüten lafız kâtibleri (Kâtibu'l-lafz: el-Müteressil) vardı. Bkz; Mehmet Aykaç, Abbâsî İdari Teşkilatında Divanlar, s.33.

(Seyithanoğlu, 1992: 270-271).

H. 278/M. 891-892 yılında halife Mu'temid veziri Ebû's Sakr İsmail b. Bülbül'ü tutuklatıp hapse attı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185). Ebû's Sakr İsmail b. Bülbül'ün H. Safer 278'de/M. Mayıs 891, (Aykaç, 2001: 90) hapisteyken öldürülmesi üzerine (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185) M. 892-893'de Ebû's Sakr İsmail b. Bülbül'ün kâtibi Cerad da tutuklandı (İbnu'l Esir, 2016: 297).

2.5.5.2. Nâibü'l-vezirlik

Maverdi'ye göre tefviz vezirleri kendilerine verilen görevleri bizzat yerine getiremediklerinde kendilerine naib tayin ederler. Nâib tayin edilmek için vezirliğin şartlarını taşıyor olmak gerekmektedir (Maverdi, 2018: 64). Vezirin nâib atadığı işlerin sorumluluğu ise nâiblere aittir (Maverdi, 2019: 69). Vezirlerin nâib atayabildikleri işlerden bazıları; mezalim mahkemesine bakmak, (Maverdi, 2018: 68) halifeyi korumak (Halife b. Hayyat, 2019: 396) ve cihada katılmaktır (Maverdi, 2018: 68).

Hârûnürreşîd'in veziri Ca'fer halifeyi korumakla görevlendirildi. Ancak o işinde kendisine yardımcı olmaları için önce Salih b. Şeyh b. Umeyre'yi sonra da Herseme b. A'yen'i bu işe tayin etti (Halife b. Hayyat, 2019: 396).

İbn Tayfur, Kitabı Bağdad adlı eserinde bir olayı anlatırken olayı rivayet eden kişinin Hasan b. Sehl'in adamlarından Münecim Haris b. Nasr olduğunu söyler. Bu kişinin de Hasan'ın naibi olması muhtemeldir (İbn Tayfur, 2021: 205-207). Aynı şekilde İbn Tayfur, vezir Ahmed b. Yusuf'un mevlası uşak Nasr'dan bir rivayet aktarır. Bu kişinin de Ahmed b. Yusuf'un naibi olması muhtemeldir. Yine İbn Tayfur, vezir Ahmed b. Yusuf'un Yezid b. Ferec adında bir vekilinden söz eder (İbn Tayfur, 2021: 223-224).

Halife Müktefi'nin veziri Abbas'ın bir müddet sonra devlet işlerini ihmal etmesiyle naiplerinin kendisine imza ettirdikleri belgeleri kontrol edemez olduğu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188) bilgisi bu vezirin de yardımcıları edindiğini gösterir.

Maverdi'ye göre, vezirlerin vekil/nâib (yardımcı) tayin etmeleri iki şekilde gerçekleşir.

- 1- Uygulama (karar)/takrir tayinleri.
- 2- Yönetme (tedbir)/karar verme tayini (Maverdi, 2019: 99-101).

2.5.5.2.1. Takrir Tayini ve Çeşitleri

Bu tayin üç çeşittir. İlki; vezirin yapabileceği ve yakınında olan işlere dair tayindir. Böyle işleri vezir bizzat yapmalıdır. Ancak iş önemli değilse başkasını vekil edebilir. Bu vekil vezirin izni olmadan konuyla ilgili kararları uygulayamaz. Bunun aksine hareket eden vekil, işten azledilmiş olur (Maverdi, 2019: 99).

İkinci çeşit tayinde ise vezirin yetişemediği işlerde vekil bırakmasıdır. Bu durumlarda görevli vekilin alacağı kararları vezir onaylayıp uygular. Yani vekile düşen sadece karar vermektir. Ancak zaruret halinde kararları uygulamak da vekilin görevi sayılır (Maverdi, 2019: 99).

Üçüncü çeşit tayinde ise vezir işlere yetişemediğinden dolayı ne karar alabilir ne de aldığı kararı uygulayabilir durumdadır. Bu haldeyken vezir karar alıp uygulayabilecek birini vekil tayin eder. Bu kişi aynı zamanda akıllı, dindar ve sağlam karakterli olmalıdır. Bu şartlardan biri dahi vekilde eksikse görevlendirme yapılmaz (Maverdi, 2019: 99-100).

2.5.5.2.2. Tedbir Tayini ve Çeşitleri

Tedbir işlerinde vezirin görevi sadece denetleme, görevli naibin yapacağı iş ise bizzat uygulamadır. Nâibin yapması gereken işlerden biri ordu idareciliği diğeri gelir-giderlerin idareciliğidir (Maverdi, 2019: 100).

Ordu idareciliği görevinde vezir, orduyu idare etmekte bir vekil tayin etmelidir. Vezir sürekli ordu ile iç içe olmasına rağmen bu konuda bir vekile görev vermesi, onun vezirlik makamının saygısını koruma isteğinden kaynaklanır. Bu göreve getirilecek vekilde şu şartlar aranır: Vekil, askerleri itaat altında tutabilmek için ordu içinde saygı duyulan biri olmalıdır. Vekil, ordunun sevkini en doğru yolla yapabilmek için fikir ve siyaset aklına sahip biri olmalıdır. Barış zamanında sükûnet savaş zamanında ikdam ve atılganlık sahibi olmalıdır (Maverdi, 2019: 100-101).

Gelirlerin idaresi ise vezirin şahsına ait olmayan görevlerdendir. Gelirlerin idaresi için görevlendirilecek kişiler, adil, güvenilir, liyakat sahibi, işini bilen ve merhametli olmalıdır (Maverdi, 2019: 101).

2.5.6. Vezirlerin Maaşları ve Diğer Gelirleri

Halife Mu'tez'in veziri olan İsa b. Ferruhanşah 1000 dinar maaş alıyordu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 179). Sonraki halifelerden Mu'tazid zamanında da bu tutarda bir değişiklik olmamıştır (Hitti, 2011: 436).

X. yüzyıldan önce bazı Abbâsî aile çiftliklerinin gelirleri vezire bağlanmışken, bu tarihten sonra çiftliklerin gelirlerinden ilk olarak 5000 dinar daha sonra 7000 dinar maaş bağlanmıştır. Bununla beraber vezirler kaç tane erkek çocuğu varsa kişi başına 5000 dinar ücret almışlardır (Mez, 2000: 113).

Tablo 1: Abbâsî Vezirleri Tablosu

Tabloda yer alan vezirlerin doğum, görev ve vefat tarihleri kaynaklarda aynen yer alan tarihler eklenmekle birlikte bazı tarihlendirmelerde halifelerin tahta geçiş tarihleri veya ölüm tarihleri ile bir önceki ve bir sonraki vezirin tarihlendirmeleri dikkate alınmıştır. Ayrıca Bermekî vezir ailesinin tasfiye edildiği tarihin (M. 803) görev süresi bölümüne yazılması uygun görülmüştür.

VEZİR ADLARI	GÖREV TARİHLERİ	DOĞUM VE VEFAT TARİHLERİ	VE VEZİR/KÂTİPLİK YAPTIĞI HALİFE(LER)
Bermekîlerin Tasfiyesi	(H. 187/M. 803)		Hârûnürreşîd
Fazl b. Rebî'	(H.187-198/M. 803-813)	(d. H. 138/M.755) (ö. H. 208/M. 824)	Emîn

İsmail b. Sabih (Kâtip)	(H.198/M. 813)		Emîn
Fazl b. Sehl	(H.198-202/M. 813-818)	(ö. H. 202/M. 818)	Me'mûn
Hasan b. Sehl	(H.202/M. 818)	(ö. H. 236/M. 849)	Me'mûn
Ahmed b. Ebû Hâlid el Ahval	(H.202-209/M. 818-825)	(ö. H. 210/M. 825)	Me'mûn
Ahmed b. Yusuf b. Kasım b. Sabih	(H. 209/M. 825-?)		Me'mûn
Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ b. Yesar er-Razi		(ö. H. 226/M. 840)	Me'mûn
Ebû Abdullah Muhammed b. Yezdad b. Süveyd	(?-H. 217/M. 833)		Me'mûn
İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)	(?-H. 227/M. 842)	(ö. H. 244/M. 858)	Me'mûn
Süleyman b. Vehb (Kâtip)	(?-H. 217/M. 833)	(ö. H.265/M. 879)	Me'mûn
Fazl b. Mervân	(H.217-219/M. 833-835)	(ö. H. 250/M. 865)	Mu'tasım
Ahmed b. Ammar b. Şadi	(H. 219/M. 835-?)		Mu'tasım
Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Birinci Vezirliği)	(H.221-227/M. 836-842)	(d. H. 173/M. 789) (ö. H. 233/M. 847)	Mu'tasım

Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (İkinci Vezirliği)	(H.227-232/M. 842-847)	(d. H. 173/789) (ö. M. 233/847)	Vâsik
Süleyman b. Vehb (kâtip)	(?-H. 228/M. 843)		Vâsik
İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)	(?-H. 233/M. 847)	(ö. H. 244/M. 858)	Vâsik
Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Üçüncü Vezirliği)	(H. 233/M. 847)	(d. H. 173/M. 789) (ö. H. 233/M. 847)	Mütevekkil
Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Fazl el-Cerceraî	(H. 233-249/M. 847-864)	(ö. H. 249/M. 864)	Mütevekkil
Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Birinci Vezirliği)	(?-H. 248/M. 862)	(ö. H. 263/M. 877)	Mütevekkil
Ömer b. Ferec er-Ruhaci (Kâtip)		(ö. H. 244/M. 858)	Mütevekkil
İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)	(?-H. 233/M. 847)	(ö. H. 244/M. 858)	Mütevekkil
Feth b. Hâkân el-Fârisî	(H. 236-247/M. 850-861)	(d. H. 200/M. 815) (ö. H. 247/M. 861)	Mütevekkil
Ahmed b. el-Hasib (Birinci Vezirliği)	(H. 247-248/M. 861-862)		Müntasır
Ahmed b. el-Hasib (İkinci Vezirliği)	(H. 248/M. 862)		Müstain
Otamış	(H. 248-252/M. 862-866)		Müstain

Ebû Salih Muhammed b. Yezdad	(H. 252/M. 866-?)		Müstain
Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (İkinci Vezirliği)	(H. 249/M. 864)	(ö. H. 263/M. 877)	Müstain
Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Birinci Vezirliği)	(H. 252/M. 866-?)	(ö. H. 240/M. 854)	Mu'tez
Ebû Ca'fer Ahmed b. İsrail el-Enbari	(H. 252/M. 866-?)	(ö. H. 255/M. 869)	Mu'tez
Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (İkinci Vezirliği)		(ö. H. 240/M. 854)	Mu'tez
Ebû Musa İsa b. Ferhanşah	(?-H. 252/M. 866)		Mu'tez
Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Üçüncü Vezirliği)	(H. 255/M. 869)	(ö. H. 240/M. 854)	Mühtedi
Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)	(H.255-256/M. 869-870)	(ö. H. 265/M. 879)	Mühtedi
Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Üçüncü Vezirliği)	(H.256-262/M. 870-876)	(ö. H. 263/M. 877)	Mu'temid
Hasan b. Mahled el-Cerrah (Birinci Vezirliği)	(H. 263/M. 877-?)	(d. H. 209/M. 824)	Mu'temid
Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)	(?-H. 265/M. 879)	(ö. H. 265/M. 879)	Mu'temid
Hasan b. Mahled el-Cerrah (İkinci Vezirliği)	(H.264-265/M. 878-879)	(d. H. 209/M. 824)	Mu'temid

Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Birinci Vezirliği)	(H.265/M. 879)	(d. H. 230/M. 844)	Mu'temid
Hasan b. Mahled el-Cerrah (Üçüncü Vezirliği)		(d. H. 209/M. 824)	Mu'temid
Ahmed b. Salih b. Şirzad el-Kutrubilli	(H. 266/M. 880)		Mu'temid
Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)	(H. 266/M. 880)	(ö. H. 288/M. 900)	Mu'temid
Said b. Mahled	(H. 266-276/M. 880-889)	(ö. H. 276/M. 889)	Mu'temid
Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Kâtip)	(H. 272-278/M. 885-891)	(d. H. 230/M. 844) (ö. H. 278/M. 891)	Mu'temid
Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)	(H. 278-288/M. 892-900)	(ö. H. 288/M. 900)	Mu'tazid
Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)	(H.288/900-M. 289/902)	(ö. H. 290/M. 903)	Mu'tazid
Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)	(H. 289-290/M. 902-903)	(ö. H. 290/M. 903)	Müktefi
Muhammed b. Süleyman (Kâtip)	(H. 289/M. 902-?)		Müktefi
Ebû Ahmed Abbas b. el-Hasan el-Cerceraî	(H. 290-296/M. 903-908)	(ö. H. 296/M. 908)	Müktefi

3. SÂMERRÂ DÖNEMİ ÖNCESİ VEZİRLERİ (H. 183-221/M. 800-836)

3.1. Bermekîler'in Tasfiyesi (H. 187/M. 803)

Bermekîlerin kökenine dair bazı farklı görüşler vardır. Genel olarak Arap tarihçileri Bermekîler'in atası olan Bermek'in Belh (Yıldız, 1992: 517-520) civarında bulunan Nevbahar Budist Tapınağı'nın rahibi olduğunu ifade ederler. Ancak bazı İranlı ve Arap tarihçileri ise Bermek'in bir Zerdüştî tapınağına mensup olduğu görüşündedirler. İranlı tarihçiler, Bermekîler'in atalarının Sâsânî Devleti'nin vezirleri olduklarını ve bu görevi babadan oğula bir silsile ile asırlarca devam ettirdiklerini ileri sürerler.

M. 726 yılında, Emevilerin Horasan Valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, Belh ve Nevbahar Mâbedi'nin tamir edilmesi görevini Bermekîlerin atası olan Bermek'e vermiştir. Bermekîlerden ilk Müslüman olan Hâlid b. Bermek ise halife Seffah tarafından Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'l-cünd'ün başına getirilmiştir. Hâlid aynı zamanda halifenin hususi kâtibi olmuştur. Mansûr'un halife olmasından sonra ise divanların idaresini bir yıl kadar o yürütmüştür (Yıldız, 1992: 517-520). Ayrıca Mansur'a vezirlik de yapmıştır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 148; Mes'ûdî, 2020: 328).

Hârûnürreşîd, M. 786 yılında tahta çıkınca Yahyâ b. Bermekî'yi hapisten çıkarmış ve onu sınırsız yetkilerle vezir tayin etmiştir. Halife Hârûnürreşîd'in veziri olan Yahyâ (İbnu'l Esir, 2016: 199-200) emretme yetkisini eline alan ilk vezir olmuştur. Yahyâ, devletin çeşitli kademelerine başta oğulları olmak üzere kendi akrabalarını yerleştirmeye başlamıştır (Aykon, 2018: 170). Nitekim Hârûnürreşîd Yahyâ'dan sonra onun oğulları Fazl ve Ca'fer'i vezir edinmiştir (Mes'ûdî, 2020: 331)⁴⁵. Kısa zamanda Yahyâ ve oğulları hükmetme yetkisine halifeyle ortak olmuşlardır (Aykon, 2018: 170). Üçok, Hârûnürreşîd dönemindeki kalkınmanın Bermekîler sayesinde gerçekleştiğini belirtmiştir (Üçok, 1968: 90).

Bermekîler'in Halife Hârûnürreşîd tarafından 803 yılında cezalandırılmalarının sebebi kitaplarda birkaç farklı nedene bağlanmaktadır. İbnu'l Esir, halife ile Bermekîlerin aralarının açılmaya başladığı ilk olayın Abbâsî kumandanı ve aynı zamanda vali olan (Bozkurt, 1999: 164-165) Ali b. İsa b. Mâhân'ın, Bermekîlerden Musa b. Yahyâ b. Hâlid'in Horasanlılar ile

⁴⁵ Kalkaşendî de baba ve oğul Bermekîlerin vezirliklerini doğrulamaktadır. Kalkaşendî, 2019: 110.

mektuplaşp onları halifenin itaatinden çıkarmak istediğini Hârûnürreşîd'e söylemesiyle başladığını belirtir. Bundan sonra halife Hârûnürreşîd Musa'yı hapseder⁴⁶ (İbnu'l Esir, 2016: 259). Bir diğere olay da; Arap asıllı olan Fazl b. Rebî', Bermekîler gibi Arap olmayanların devlet kademelerinde yetkili olmasını istemez. Çünkü Bermekîler devlet kademelerine girince Fazl b. Rebî'in mevkileri elinden alınır. Bu durum onu Bermekîler'in açıklarını aramaya iter. Rebî' halifenin hanımı Zübeyde'nin ön ayak olmasıyla tekrar saraya girer ve Bermekîler'i yakın takibe alır. Bermekîler ise bunun doğuracağı sonuçları kestiremezler. Böylece onlara karşı muhalif olanlar fırsat kollayıp halifeyi Bermekîler hakkında kışkırtırlar (Aykon, 2018: 180-181). Diğere bir görüşe göre halife Hârûnürreşîd H. 186'da (M. 802) veziri Yahyâ b. Hâlid, Fazl ve Ca'fer ile birlikte hacca gider. Dönüşte Enbâr yakınlarında birkaç gün istirahate karar veren halife o anda âniden Bermekîler'in bertaraf edilmesine karar verir (Yıldız, 1992: 517-520; İbnu'l Esir, 2016: 259).

İbnu't-Tıktaka ise Bermekîler'in cezalandırılmalarını birkaç sebebe bağlamıştır. Buna göre Hârûnürreşîd kız kardeşi Abbase ile Ca'fer'in kâğıt üzerinde bir evlilik yapmalarını istemiş ancak bu evlilikten bir çocuk olunca Bermekîler cezalandırılmışlardır. İkinci olarak Hârûnürreşîd veziri Ca'fer'i, Ebû Talib ailesinden (İbnu't-Tıktaka, 2016: 156-157). Yahyâ b. Abdullah adlı birini öldürmekle görevlendirmiştir. Ancak Ca'fer, Talibi'yi serbest bırakmıştır. Bu haber halifeye Ca'fer'in yakınları arasında bulunan Fazl b. Rebî'in casusları tarafından ulaştırılmıştır⁴⁷ (İbnu'l Esir, 2016: 257-258). Ca'fer'in de bunu itiraf etmesiyle Hârûnürreşîd onu ve Bermekîler'i cezalandırmıştır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 156-157).

Özelde vezir Ca'fer'in diğere bir öldürölme sebebi ise bir ev yaptırırken yirmi milyon dirhem harcamış olmasıdır (İbnu'l Esir, 2016: 258). Üçüncü rivayete göre; Fazl b. Rebî' gibi Bermekîler'in düşmanları onları sürekli Hârûnürreşîd'e şikâyet ederler ve onların devleti ele geçirdiklerine dair halifeyi kışkırtırlar. Dördüncü rivayete göre; Yahyâ b. Hâlid'in oğulları Ca'fer ve Fazl, Hârûnürreşîd'e hükümdarların katlanamayacağı işler yapınca halife onları cezalandırır. Son rivayet ise şöyledir; Mekke'de Kâbe'yi tavaf eden Yahyâ b. Hâlid kendisi

⁴⁶Ayrıca, vezirlerden bazısının aynı zamanda halifenin eğitmeni olduğuna dair. Bkz: Uluşık, Hatice, İlk Dönem Abbâsî Velihtları ve Eğitmenleri, İstem, 17/33 (2019): 189-211. Buna göre Bermekîlerden Yahyâ b. Hâlid el Bermekî halife Hârûnürreşîd'in, Fazl b. Yahyâ el Bermekî halife Emin'in, Fazl b. Sehl ise halife Me'mûn'un eğitmenidir.

⁴⁷ Rebî' bu durumu Hârûnürreşîd'e bildirince o şöyle dedi: "Ne demek istiyorsun? Ca'fer onu benim emrimle serbest bıraktı" dedi. Bundan halifenin Bermekîlerle olan ilişkilerinin bozulmasını istemediğini anlayabiliriz.

ve çocukları aleyhine dua eder ve bu duası gerçekleşip Bermekîler cezalandırılırlar⁴⁸ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 156-157).

H. 30 Muharrem 187/M. 30 Ocak 803'te halife Hârûnürreşîd, adamlarından Hadim Mesrur'u bir gurup askerle Ca'fer'i öldürmeye gönderdi. Emri yerine getiren Mesrur Ca'fer'in başını halifeye getirdi. Bundan sonra halife, Yahyâ'nın çocuklarının ve akrabalarının yakalanmasını emretti. Fazl b. Yahyâ halifenin evlerinden birinde hapsedildi. Yahyâ da kendi evinde tutuklandı. Bermekîler'e ait ne kadar mal mülk varsa hepsine el konuldu. Diğer memleketlerdeki mallarına el konulup köleleri ve akrabaları tutuklandılar. Yahyâ ve oğulları Fazl, Muhammed ve Musa hapsedildi (İbnu'l Esir, 2016: 259-260).

Bermekîlerden Yahyâ b. Hâlid M. 805 Kasım'ında tutuklu iken vefat etti. Öldüğünde yetmiş yaşındaydı. M.808 yılının Ekim ayında, yine tutuklu bulunan Fazl b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermek vefat etti (İbnu'l Esir, 2016: 276-287). Bermekî soyundan hayatta kalanlar ise Hârûnürreşîd'in vefatına kadar hapiste kaldılar. Bunlardan Muhammed ve Musa, Emîn'in tahta oturmasından sonra serbest bırakılıp Suriye valiliği görevini yaptılar. Me'mûn halife olunca, onlardan alınan malları ve hakları geri verdi (Aykon, 2018: 179).

İbnu't-Tıktaka, halife Hârûnürreşîd'in veziri Ca'fer'den sonra hacibi Fazl b. er-Rebî'yi vezir edindiğini söyler (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158). Mes'ûdî ise halifenin onları tasfiye ettikten sonra hilafet mührünü Ali b. Yaktin'e teslim ettiğini belirtir ve şunları ekler; Hârûnürreşîd vefat edinceye kadar Fazl b. er-Rebî' ve İsmail b. Sabih onun üzerinde etkili oldular. Sabih Ebû İsmail, Salim el-Eftas'ın, Salim el Eftas'ta Ümeyyeoğullarının azatlı kölelerinden biridir. Bu vezir makama gelince işleri iyi idare etmez ve vezirlik makamı Bermekîler dönemindeki etkinliğini yitirir⁴⁹ (Mes'ûdî, 2020: 331).

⁴⁸ İbnu't-Tıktaka'nın El-Fahri adlı eserinde bu dua şöyle geçmektedir: Mekke'de Kâbe'yi tavaf eden Yahyâ b. Hâlid "Ey Allah'ım, eğer senin rızan benden nimetini, ailemi, malımı ve çocuklarımı almanda ise beni de al. Sadece oğlum Fazl'ı alma" dedi. Sonra şunları ekledi: "Ey Rabbim, benim gibi bir adama istisna yapmak gerekmez. Fazl'ı da al". Bu son rivayete göre Bermekîler'in ortadan kaldırılmasına bu dua sebep olmuştur.

⁴⁹ Ayrıca Bkz: Dalkılıç, Mehmet, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15:1 (2010), SS183-197 Bermekîlerin Düşüşü, The Fall of Barmakids. Fazl ve babası Rebî' sarayda kendileriyle rekabet edebilecek kişileri çeşitli entrikalarla ortadan kaldırmışlardır. Mesela babası Rebî'in aralarında çekişme olduğu halife Mansur'un veziri Ebû Eyyub el-Muriyani'yi ortadan kaldırması gibi, Fazl'da Bermekîler fitnesinin doğmasına neden olmuştur. Bkz; Büyük İslam Tarihi, c.3, (Abbâsiler), s.63.

3.2. Emîn Dönemi Vezirleri (H. 193-198/M. 809-813)

3.2.1. Fazl b. Rebî'

Babası Rebî', halife Osman b. Affan'ın mevlasıydı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 133-134). Rebî' b. Yunus'un Abbâsî idaresindeki ilk görevi halife Mansur'un hacibliği⁵⁰ (İbnu'l Esir, 2016: 189). Daha sonra bu halifenin vezirliğini yaptı (Mes'ûdî, 2020: 329) ve Mansur ölünceye kadar vezaret makamında kaldı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 133-134). Bundan sonra halife Mehdî'ye haciblik, (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158; Mes'ûdî, 2020: 329) Hadi'ye vezirlik (İbnu'l Esir, 2016: 184; Mes'ûdî, 2020: 330) yapan Rebî', bir süre sonra halife Hadi tarafından H. 170/M. 786 yılında öldürüldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 133-134). Rebî' b. Yunus vefat edince oğlu Fazl b. Rebî' halife Hadi tarafından babasının yerine hacipliğe getirildi (İbn Kesir, 1994: 265).

Böylelikle bir müddet sarayda görev yapmış olan Fazl, cesur ve devlet işlerini idare edebilen biri olarak görüldü⁵¹ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158). Fazl, daha sonra halife Hârûnürreşîd'in hacibi olarak saraydaki görevine devam etti (Mes'ûdî, 2020: 332). Hârûnürreşîd annesi Hayzuran'ın cenazesinden sonra (H. 173) Fazl b. Rebî'ye mührünü verdi ve onu vekilharcı yaptı (İbn Kesir, 1994: 276). Hârûnürreşîd, Bermekîler'i cezalandırınca Fazl'ı vezir edindi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158).

Fazl, vezir olunca edebiyata heves etmeye başladı ve bu yüzden etrafında âlimler bulundular (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158). Bu âlimlerden biri olan Malik b. Enes, halife Hârûnürreşîd'in huzuruna ilk defa çıktığı zaman, vezir Fazl'dan halifenin huzuruna nasıl çıkılacağını, ona nasıl selam vereceğini ve ne tarafa oturacağını öğrendi (Sealibi, 1997: 236). Hârûnürreşîd, bu şekilde sarayda büyük bir nüfuz kuran vezirini baş vezirliğe tayin etti (Üçok, 1968: 94). Hârûnürreşîd döneminde Abdülmelik b. Salih'in oğlu Abdurrahman babasını halifeye jurnal edip kendisinin hilafet arzusunda olduğunu söyledi. Hârûnürreşîd, Abdülmelik'i Fazl b.

⁵⁰ Fazl b Rebî' hakkında kapsamlı bilgi için Bkz; Mesut Can, "Erken Abbâsî Dönemi Vezirlerinden Fazl b. Rebî'in Hayatı ve Siyasi Mücadelesi". İstem, 17/33 (2019): 21-37. <https://doi.org/10.31591/istem.514375>.

⁵¹ Ebû Nüvas Rebî' ailesi hakkında şu beyti söylemiştir: "Abbas, Abbas! Savaş kızışınca Fazl fazldır, Rebî' rebi (bahar)'dir. S.158.

Rebî'in yanında tutuklandı. Daha sonra Fazl'a hapisteki Abdülmelik'in yanına gitmesini ve onun ihtiyaçlarını gidermesini söyledi (İbnu'l Esir, 2016: 262-264).

Ayrıca Fazl b. Rebî' H. 200/M. 810'lu yıllarda gelişen Bağdat'taki olaylar sırasında halife ilan edilen Mansur b. Mehdî'nin vezirliğini de yaptı (Taberi, 2007: 493). 30 Zilkade 203/130 Mayıs 819'da Me'mûn'un komutanlarından Humeyd ile Mansur b. Mehdî'den sonra Bağdat'ı ele geçirmiş olan İbrâhim b. Mehdî arasında bir savaş oldu. Savaş sonucunda komutan Humeyd Bağdat'a girdi. Humeyd savaşı kazanınca gizlenmiş olan Fazl b. Rebî' Humeyd'in yanına gitti (İbnu'l Esir, 2016: 403).

Fazl b. Rebî' Horasan valisi Tahir'in ölümü üzerine (H. 207/M. 822) oğlu Abdullah'a bir taziye mektubu yazar. Mektubunda Me'mûn'un Tahir'den babasının ölümünü gizlemekle isabetli bir iş yaptığından, çünkü şu anda yenmesi gereken bir düşmanı olduğundan söz eder (İbn Tayfur, 2021: 152). Fazl b. er-Rebî', Zilkade 208/Mart 823'te vefat eder (İbnu'l Esir, 2016: 427).

3.2.2. İsmail b. Sabih (Kâtip)

Me'mûn ile olan mücadelesinde Emîn'in otoritesi sarsılmaya başlayınca veziri Fazl b. Rebî' saklanmış ve onun yerine kâtip İsmail b. Sabih vezirlik görevini yerine getirmiştir (Mes'ûdî, 2020: 334).

3.3. Me'mûn Dönemi Vezirleri (H. 197-217/M. 813-833)

Bir gün Mu'tasım İshak el-Mus'abi'ye Me'mûn'un Tahir b. Hüseyin'i ve onun oğlu Abdullah'ı, İshak b. İbrahim'i ve Sehl ailesini kendisine yardımcı edindiğini ve bu kişilerin çok gayret ederek Me'mûn'u başarıya ulaştırdıklarını ifade eder. Bunun üzerine İshak el-Mus'abi, Me'mûn'un soylu kişilerden tercih yaptığını bu nedenle başarıya ulaştığını söyler (Sealibi, 1997: 139).

Halife Me'mûn dönemi vezirlerinden yalnızca Fazl b. Sehl ve Hasan b. Sehl tefviz veziriydiler, geriye kalan vezirler tenfiz veziri görevindeydiler. Bunlardan biri Ahmed b. Ebû Hâlid'dir (Hasan, 1985: 76).

3.3.1. Fazl b. Sehl

Fazl b. Sehl'in, mecûsî Fars hükümdarları soyundan geldiği söylenmektedir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165). Bir rivayete göre, Fazl b. Sehl, M. 805-806 yıllarında halife Me'mûn vasıtasıyla Müslüman oldu. Diğer bir rivayete göre ise Fazl ve kardeşi Hasan, Yahyâ b. Hâlid vasıtasıyla Müslüman oldular (İbnu'l Esir, 2016: 276). Fazl, ilk olarak Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin vekilliğini yaptı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165). Böylece Hârûnürreşîd zamanında Bağdat divanında kâtiplik yaparak ünlenmeye başladı (Taberi, 2007: 487). Daha sonra Yahyâ, Fazl'ı Me'mûn'un hizmetine seçti (İbnu'l Esir, 2016: 276).

M. 800'lü yıllarda Yahyâ b. Hâlid hapse girdi. Yahyâ'nın bir cariyesi o hapisteyken kendisine ve çocuğuna bir şey bırakmadığı için sitem dolu bir mektup yazdı. Yahyâ ise kadını Fazl b. Sehl'e yönlendirdi (İbn Tayfur, 2021: 210). Bu nedenle Fazl, Bermekîler'e hürmet gösterirdi⁵² (İbnu'l Esir, 2016: 276). Hilafet Me'mûn'a gelince de Me'mûn onu vezir tayin etti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165). Daha sonra askeri ve sivil idareyi veziri Fazl'a bıraktı (Üçok, 1968: 96). Fazl kılıç kuşanıp vezirliği üstlendiği için kendisine "Zü'r-riyâseteyn" lakabı verildi (İbnu'l Esir, 2016: 276). Vezir Fazl, astronomiden anlardı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165).

Fazl b. Sehl kendisinin danışmanı olan kimseleri ülkenin çeşitli yerlerine gönderip halkın halife hakkındaki düşüncelerini öğrenirdi. Gönderdikleri kişiler sürekli halife Me'mûn ve kendisi hakkında halktan olumlu düşünceler duyduklarını bildirirlerdi. Bu haberlere sevinen Fazl, sakalını boyar ve öylece halkın içine çıkardı (Sealibi, 1997: 135).

Fazl'ın yazı sanatıyla ilgili görüşü ve bu alana olan ilgisi ise tam bir tezat içermiştir. Nitekim Maverdi, ilim alanında uğraşanların yazılarının çirkin olduğunu ifade ettikten sonra bu görüşüne Fazl b. Sehl'in de katıldığını eklemiştir. Çünkü Fazl, güzel yazı öğrenmekle geçirilecek zamanın bir kıymetinin olmadığını ve insanın ilim okumakla geçirdiği zamanın daha değerli olduğunu söylemiştir (Maverdi, 2013: 113). Ancak halife Me'mûn döneminde yazı sanatında ilerlemiş biri olan Yusuf-u Seceri'nin yazı sanatında yaptığı yenilikler onun

⁵² Ayrıca Bkz; İbnu't-Tıktaka Me'mûn'un vezirlerinin mensup olduğu Beni Sehl ailesini Bermekîler'in yetiştirdiğini söyler. İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, s:164.

dikkatini çekmiş ve bu yazı tarzının devlet dairelerinde uygulanmasını istemiştir. Hatta bu yazı çeşidine vezir Fazl b. Sehl'in "Zü'r-riyâseteyn" lakabına nispetle "Riyasi "denmiştir (Seyithanoğlu, 1993: 462).

H.200/M.815 yılında Hz. Ali evladından Muhammed b. Ca'fer Mekke'de halifeliğini ilan edip biat almıştır. Halifenin askeri güçleriyle çarpışmalara giren (Bozkurt, 2004: 101-104) Muhammed b. Ca'fer, M. 816 yılında eman talep etmiştir. Kendisine eman veren kişi ise vezir Fazl b. Sehl'in halaoğlu olmuştur ve bu emana halife Me'mûn ile Fazl b. Sehl'in sadık kalacağını da garanti etmiştir. Bu olayda görüldüğü üzere emana sadık kalması istenen tek kişi halife olmamış onunla birlikte vezirinin de sadakatine gerek duyulmuştur (İbnu'l Esir, 2016: 367).

Şiiliğe meyilli biri olan (İbnu'l Esir, 2016: 276) Fazl b. Sehl, Me'mûn'un hilafeti Hz. Ali evladından Ali b. Musa er-Rıza'ya nakletmesini desteklemiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 162-163; İbnu'l Esir, 2016: 276). Hasan İbrahim Hasan, bu fikre dayanak olarak, Me'mûn'un, Fazl'ı Ali b. Musa b. Ca'fer için halktan biat almakla görevlendirmiş olmasını ve Fazl'ın bölge valilerine mektuplar göndererek yeşil elbise giyilmesini ve bayrak ve sarıkların yeşil renkte olmasını istemesini gösterir⁵³. Aynı yazar, Fazl b. Sehl'in Fars unsuruna yardım ettiğini ve hilafet hakkının Hz. Ali'nin soyuna verilmesi için uğraştığını söyler (Hasan, 1985:484-485).

Me'mûn valisi Tahir'i fethettiği yerlerden uzaklaştırıp bu yerleri Hasan b. Sehl'e verdiği zaman (H. 197-198/M. 813) Irak halkı arasında Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u avucunun içine aldığı, onu aile ve kumandanlarından uzaklaştırıp bir saraya kapattığı ve işleri kendisinin idare ettiği dedikodusu yayıldı⁵⁴ (İbnu'l Esir, 2016: 358). Tahir b. Hüseyin ise Irak valiliği kendisinden alınıp Hasan b. Sehl'e verildiği için Me'mûn ve veziri Fazl b. Sehl'e kızgındı (Hasan, 1985: 365). Bu olaylara rağmen Tahir'in babasının cenazesinde Me'mûn'un hazır

⁵³ Hasan İbrahim Hasan Cehşiyârî 'den şunları aktarır: "Fazl b. Sehl Me'mûn'un yanına gitmek istediği zaman kanatlı bir tahta oturur ve onun içinde götürülürdü. Me'mûn onu görünceye kadar bu şekilde taşınırdı. Me'mûn'a yaklaşınca tahttan iner, yaya yürürdü. Taht getirilir, Me'mûn'un önüne konurdu. Fazl selam verir, sonra döner yine kürsüye otururdu. O bunu sadece kısıraları taklit için yapardı." Bkz; Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, c.1/2, Kayıhan Yayınları, İstanbul, s:484.

⁵⁴ Ayrıca Bkz; yazar Halife Me'mûn'un komutanı Tahir'in kılıç gücüyle kazandığı başarılarının Fazl'ın aldığı tedbirler sonucu meydana geldiğine inandığını belirtir. Bkz; Namık Kemal, Büyük İslam Tarihi, (dilimize uygulayan: İhsan İlgar), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.307.

bulunmasından ve Fazl'ın bizzat onun kabrine inmesinden Tahir ile Me'mûn'un ve veziri Fazl'ın aralarında bir mücadele olmadığı söylenebilir (İbnu'l Esir, 2016: 363).

Ancak Bağdat'taki Abbasoğulları, Hasan b. Sehl'in valiliğini ve Ali b. Rıza'ya yapılan biati kabul etmediler (İbnu'l Esir, 2016: 379). Böylece bu duruma karşı bir ayaklanma gerçekleştirdiler. Fazl, Bağdat'ta meydana gelen olayları Me'mûn'a bildirmede. Bu olayları Me'mûn, ancak Ali b. Musa er-Rıza ve beraberindeki birkaç komutandan öğrendi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 162-163). Bu komutanlardan biri olan Herseme, Zilkade 200/Haziran 816'da (Bozkurt, 1998: 239-240) Fazl b. Sehl'in her ne kadar kendisinin Merv'e geldiğini halifeden gizleyeceğinden korksa da, halifenin huzuruna çıkıp olayların iç yüzünü anlatma fırsatını buldu (Hasan, 1985: 367). Ancak Fazl b. Sehl'in etkisi altında bulunan halife (Bozkurt, 1998: 239-240) onu hapse attırdı ve o burada ölünce komutanlardan Herseme'nin tarafını tutmuş olanlar isyancıları Hasan b. Sehl'e karşı kışkırttılar (Hasan, 1985: 367). Daha sonra Bağdat halkı Me'mûn'u halifelikten hal edip yerine İbrâhim b. Mehdî'ye biat ettiler (İbnu'l Esir, 2016: 379).

Ali b. Musa er-Rıza, Me'mûn ile konuşmuş ve Fazl'ın bazı haberleri kendisinden gizlediğini ve halkın Bağdat'ta İbrâhim b. Mehdî'ye biat ettiklerini söylemiştir. Me'mûn bu anlattıklarında Ali'nin yanlış bilgisi olduğunu düşünmüştür. İşlerin kendisinin bilgisi dâhilinde olduğunu ve halkın İbrahim'i işleri idare etmesi için seçtiklerini söylemiştir. Ali, vezir Fazl'ın birçok konuda halifeye yalan söylediğini şu an da Hasan b. Sehl ile İbrâhim (Sarıçam, 2000: 320-321) arasında savaşın devam ettiğini ve halkın Fazl ve Hasan b. Sehl'in halife katında itibar sahibi oldukları için kendisini kınadığından bahsetmiştir. Bunun üzerine Me'mûn konu hakkında askerlerden bilgi almak istemiştir. Ancak onlar Fazl'ın gazabından korunacaklarına dair söz alınca doğruları söylemeye başlamışlardır. Bunun üzerine Me'mûn Irak'a gitmek için emir vermiştir. Durumdan haberdar olan Fazl ise Me'mûn'u uyararak askerlere çeşitli eziyetler yapmıştır (İbnu'l Esir, 2016: 396-397; İbnu't-Tıktaka, 2016: 162-163) ve Ali er-Rıza'nın birçok yandaşını öldürmüştür (Üçok, 1968: 97).

Daha sonra Fazl, ölmeden önceki günlerinde hastalanır ve kendisine halifeden sevgi ve iyileşme dilekleri dolu bir mektup alır. Bundan bir hafta geçmeden⁵⁵ (Sealibi, 1997: 120-121) Me'mûn Serahs'a varınca (2 Şaban 202/ 14 Şubat 818) birkaç kişi vezir Fazl'ı öldürürler (İbnu'l Esir, 2016: 397; İbnu't-Tıktaka, 2016: 162-163). Sealibi, Fazl'ın ölüm nedeni olarak, onun Me'mûn'un bütün işlerinden sorumlu olmasının halifeyi rahatsız etmesini verir. Bu nedenle Me'mûn onu hamamda gizlice katledecek bir gurubu ayarlar ve Fazl hamama girdiğinde suikastçileri onu öldürüp kaçarlar. Ancak hemen arkalarından gelen askerler suikastçileri yakalar ve öldürürler (Sealibi, 1997: 120-121). Taberi'ye göre Fazl b. Sehl, halife Me'mûn'un Bağdat'a gitme işini kendisine danışmamasına kızar. Bu duruma sebep olarak askerbaşılarını bilir ve onlardan bazılarının ulufelerini azaltır. Halife Me'mûn bunu duyunca Fazl'ı öldürmek ister ve bu iş için gizlice birilerini ayarlar (Taberi, 2007: 500-501).

Fazl'ın ölümüyle Me'mûn yedi gün yas tuttu ve vezirini öldürenleri bulanlara on bin altın ödül vereceğini söyledi. Daha sonra bu kişileri bulup öldürdü (Taberi, 2007: 501-502). İbnu'l Esir'in *İslam Tarihi* adlı eserindeki bir rivayete göre Horasan ve Sicistan civarında isyan etmiş olan Üstad Sis, vezir Fazl b. Sehl'i öldüren kişidir⁵⁶ (İbnu'l Esir, 2016: 100). Fazl öldüğünde altmış yaşında idi. Onu öldürenleri yakalayanlara ödül verileceği duyuruldu. Kısa sürede bu kişiler Me'mûn'un huzuruna getirildi. Me'mûn'a "*Fazl'ın öldürülmesini bize sen emrettin*" dediler. Me'mûn'un emriyle bunların boyunları vuruldu. İbnu'l Esir'in *İslam Tarihi* adlı eserindeki bir rivayete göre halife bu kişileri sorguya çektiğinde onlar Fazl'ın kız kardeşinin oğlu Ali b. Ebû Said'in onları bu işe tahrik ettiğini söylediler. Me'mûn bu kişilerin başlarını Hasan b. Sehl'e gönderdi ve kendisinin Fazl'ın yerine geçerek vezir olduğunu bildirdi (İbnu'l Esir, 2016: 397; İbnu't-Tıktaka, 2016: 162-163). Bununla ilgili olarak Hasan, Abbâsî halifelerinin Hz. Ali soyuna meyleden vezirleri cezalandırdığını söyler ve halife Seffah'ın Ebû Seleme'yi, halife Mehdî'nin Yakub b. Davud'u, Hârûnürreşîd'in

⁵⁵ Ayrıca Bkz; yazar Fazl b. Sehl'in öldürülmesinde halife Me'mûn'un payı olmadığını ifade eder. Bkz; Namık Kemal, Büyük İslam Tarihi, (çev. İhsan İlgar), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.312.

⁵⁶ Bunu destekler mahiyette Gutas da 202/818 yılında Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'in suikasta uğradığını söylemiştir. Gutas, s:60. Gutas'a göre Me'mûn'un akıl hocası ve danışmanı, veziri Fazl b. Sehl tekrar Sasani imparatorluğunu diriltmek isteyen sınıflı temsil ediyordu. Hârûnürreşîd'in Bermekîleri iktidardan uzaklaştırma nedeni her neyse, Me'mûn Bağdat'a dönmeye karar verdiğinde Bermekî taraftarı el Fazl'ı aynı gerekçe ile ortadan kaldırmış olmalı. Dimitri Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, (çev. Lütfi Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, s:81.

Bermekîler'i ve Me'mûn'un da Fazl b. Sehl'i bu nedenle cezalandırıldığını belirtir (Hasan, 1985: 473).

3.3.2. Hasan b. Sehl

Hasan b. Sehl kardeşi Fazl ile beraber halife Hârûnürreşîd zamanında Müslüman oldu. Saraydaki hayatına Bermekîlerden Fazl b. Yahyâ'nın hizmetine girerek başladı (Bozkurt, 1997: 351). Aynı dönemde Bağdat divanında kâtiplik yaptığı zamanlar ünlenmeye başladı (Taberi, 2007: 487). Cömert, edip ve zeki bir kişi olarak bilindi (Bozkurt, 1997: 351). Fazl b. Sehl ve kardeşi Hasan b. Sehl sürekli şehirlerin uç taraflarında oturlardı. Çünkü onlar uç yerlerin toplumun ileri gelenlerine ait olduğuna inanırlardı. Hasan b. Sehl elinde gerektiğinde kullanmak için, içinde kitaplar olan bir kalkanla dolaşırdı. Evinde güneş doğuncaya kadar mum yaktırdı. Ayrıca uğursuzluğa inanan biriydi. Yanında birinin cenazesinden bahsedilmesinden hoşlanmazdı. Onun huzuruna girecek kimsenin neşeli ve hayırlı haberler getirmesini isterdi (İbn Tayfur, 2021: 208-210).

Bir gün bir bedevi Hasan b. Sehl'in huzuruna girdi ve onu övdü. Hasan bedevinin kendisinden basit bir şey isteyeceğini düşündü. Bedevi bin deve istedi ancak Hasan buna gücü olmadığı için deve yerine bin dinar vermeyi tercih etti (İbn Tayfur, 2021: 270-271). Hasan b. Sehl şairlere ve sanatkârlara ilgi duyan biriydi. Bir gün Me'mûn'un huzurundayken Hasan b. Sehl, İbrâhim adlı kişiden bir beste yapmasını istedi (İbn Tayfur, 2021: 201).

Hız. Ali soyundan geldiği söylenen İbn Tabataba 10 Cemaziyelahir 199'da (26 Ocak 815) Kûfe'de (Seyithanoğlu, 1992: 175) şii maceraperest Ebû's-Seraya'nın desteğiyle (Öngül, 1994: 342-343) halifeliğini ilan etti. Kendisine karşı gönderilen Hasan b. Sehl'in kuvvetlerini yendi. Ancak Herseme b. A'yen tarafından mağlup edilerek 10 Rebiülevvel 200'de (18 Ekim 815) idam edildi (Seyithanoğlu, 1992: 175). Bundan sonra Hasan b. Sehl, Ebû's-Seraya'yı öldürdü ve başını Me'mûn'a gönderdi (İbnu'l Esir, 2016: 364).

Bir diğer isyancı Muhammed b. Ca'fer, M. 816 yılında eman talep etmiştir. Muhammed b. Ca'fer'in Merv'de bulunan halifenin yanına naklini o sırada vali olan Hasan b. Sehl yapmıştır (İbnu'l Esir, 2016: 367).

H. 200/M. 816 yılında Ali b. Ebû Said, Hasan b. Sehl'e karşı çıkınca halife onun üzerine asker göndermiştir. Me'mûn isyancı Ali b. Ebû Said'in affedilmesi için gerekli şart olarak, elini Hasan b. Sehl'in elinin içine koyması gerektiğini ya da kendisinin yanına gelmesini söylemiştir⁵⁷ (İbnu'l Esir, 2016: 373). Ayrıca Me'mûn, Tahir b. Hüseyin'i Horasana vali tayin etmeden önce Hasan'ın görüşlerini almıştır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167).

Me'mûn H. 197-198/M. 813'te kardeşi Emîn'in öldürülmesinden sonra, bu işte en büyük pay sahibi olan Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl'e Cibal bölgeleri, Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen valiliklerini vermiştir (İbnu'l Esir, 2016: 354). Ayrıca komutan Herseme'nin elinde bulunan bütün askerleri de Hasan b. Sehl'e vermiştir (Taberi, 2007: 487). Hasan'a verilen bu bölgeler komutan Tahir tarafından fethedilmişti. Ancak Hasan halife Me'mûn'un büyük emelini gerçekleştiren vezir Fazl b. Sehl'in kardeşi olması sebebiyle bu mülklere emir olmuştu⁵⁸ (İbnu'l Esir, 2016: 354-358).

Bu durumlara öfkelenen Haşimoğulları ve ileri gelen bazı kişiler Hasan b. Sehl'in üzerine hücum ettiler. Bundan sonra bütün şehirlerde karışıklıklar ve başkaldırıları meydana geldi. Bu başkaldırıları sırasında Hasan b. Sehl ve onun adamları isyancılara karşı mücadele ettiler (İbnu'l Esir, 2016: 358-361).

Bütün bu olayların bir kısmından halifenin haberi yoktu. Me'mûn'un askerlerinden Herseme, olaylardan halifeyi haberdar etmek ve bu durumun sorumlusunun Fazl b. Sehl olduğunu bildirmek istiyordu. Fazl bunu anlayınca halife Me'mûn'u ona karşı kışkırttı. Me'mûn vezirine inanınca Fazl b. Sehl, Herseme'nin hapse atılmasını emretti⁵⁹ (İbnu'l Esir, 2016: 368-369) ve vezir Fazl'ın kışkırtmaları sonucu Herseme (Zilkade 200/Haziran 816) idam edildi (Seyithanoğlu, 1992: 176).

⁵⁷ İbnu'l Esir'in bu eserinin tercümesinde iki defa Hasan b. Sehl, Hasan b. Şehr olarak yazılmıştır.

⁵⁸ Ayrıca Bkz; yazar, Halife Me'mûn'un komutanı Tahir'in kılıç gücüyle kazandığı başarılarının Fazl'ın aldığı tedbirler sonucu meydana geldiğine inandığını belirtir. Bkz; Namık Kemal, Büyük İslam Tarihi, (dilimize uygulayan: İhsan Ilgar), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.307.

⁵⁹ Taberi ise Me'mûn'a Bağdat'taki olayları ilk bildiren kişinin Fazl b. Sehl olduğunu söyler. Bkz; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Tarih-i Taberi, c.4, (çev. M. Faruk Gürtanca), Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007, s.500.

Herseme'nin durumundan haberdar olan Hasan b. Sehl, daha önce ayaklanmış olan Harbiyeli askerlerin erzaklarının verilmemesini emretti. Bunun üzerine askerler Hasan b. Sehl ve valilerini Bağdat'tan uzaklaştırdılar (İbnu'l Esir, 2016: 370).

H. 210/M. 816'da Bağdat valisi Ali b. Hişam Harbiyeli askerler tarafından Bağdat'tan kovulunca Hasan b. Sehl de Vasıt'a kaçtı. İsyancılar İshak b. Musa el-Hadi'yi Me'mûn'un vekili olarak Bağdat halifeliğine getirdiler. Bağdat'tan kaçan Hasan b. Sehl'i takip eden Muhammed b. Hâlid ve askerleri onu bozguna uğrattılar. Hasan'ın vali ve naibleri de hezimetle uğrattılıp bir kısmı Bağdat'a esir olarak gönderildi. Bu olaylar sırasında Fazl b. Rebî' ise Bağdat'ta gizlenmeyi sürdürüyordu. Ancak Muhammed b. Hâlid'den eman aldıktan sonra gizlenmeyi bırakmıştı. Muhammed, Hasan ile yaptığı son savaştan sonra (M. 816) vefat etti. Hasan b. Sehl ise Bağdat halkının kendisine karşı Muhammed'in oğlu İsa'yı desteklediklerini bildiği için İsa'ya sıhri akrabalık teklif etti. Bundan sonra Bağdat halkı Mansur b. el Mehdî'yi halife tayin ettiler⁶⁰ (İbnu'l Esir, 2016: 374-376).

Mansur b. Mehdî, o sıralar Bağdat'ta gizlenmekte olan Fazl b. Rebî'yi vezir edindi (Taberi, 2007: 493). Ancak Mansur'un yöneticilikteki kabiliyetsizlikleri yüzünden kısa sürede o azledildi ve yerine onun kardeşi İbrâhim b. Mehdî'ye biat edildi. İbrahim o sırada Medain'de bulunan Hasan b. Sehl'in üzerine asker gönderdi. Yapılan savaşta kazanan olmadı. Bunun üzerine halife Me'mûn Merv'den Bağdat'a doğru harekete geçti. Bu sırada Me'mûn'un yanında veliaht Ali er-Rıza ile veziri Fazl b. Sehl vardı. Yolculuk sırasında (Şaban ayı, M. 818, pazartesi günü) vezir Fazl b. Sehl, Serahs bölgesinde bir hamamda öldürüldü (Mes'ûdî, 2020: 335).

Fazl'ın hemen peşine, Mes'ûdî'nin belirttiğine göre, 1 Safer 203/8 Ağustos 818'de, Tus şehrinde veliaht Ali er-Rıza öldürüldü (Mes'ûdî, 2020: 335). Taberi ise onun çok fazla üzüm yemekten ishal olup öldüğünü söyler (Taberi, 2007: 502). Bu halde Me'mûn Bağdat'a yaklaşırken İbrâhim b. Mehdî'ye biat etmiş olan Haşimilerin çoğu onu terk etmeye başladılar. Bunun üzerine yalnız kalan İbrahim de aynı yıl (11 Zilhicce / 9 Haziran) saklandı. Me'mûn Bağdat'a girince (16 Rebûlâhir 210/8 Ağustos 825) İbrahim saklandığı yerde bulundu ve halifenin huzuruna getirildi (Mes'ûdî, 2020: 335). Me'mûn onu Ahmed b. Ebû

⁶⁰ Taberi ise Bağdat'taki olayları ve İbrâhim b. Mehdî'nin halifeliğini çok geniş ele alır. Bkz; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Tarih-i Taberi, c.4, (çev. M. Faruk Gürtanca), Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007, s.496-504.

Hâlid'in evinde hapsedikten bir müddet sonra Vasıt'ta bulunan Hasan b. Sehl'in yanına giderken, onu da kendisiyle beraber götürdü. Hasan b. Sehl, İbrahim'in bağışlanmasını isteyince halife onu serbest bıraktı (Hasan, 1985: 364).

Hasan b. Sehl, kardeşi Fazl'ın (H. 202/M. 818'de) (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165) öldürülmesinden fazlasıyla etkilendi ve kara safra denilen akıl hastalığına tutuldu. Hastalığı ilerleyince zincire vurularak tecrit edildi. Me'mûn onun yerine Dinar b. Abdullah'ı komutan tayin etti. Horasan valiliğine de Hasan adına bir müddet, onun amcaoğlu Gassan b. Abbad baktı (İbnu'l Esir, 2016: 404-408).

Me'mûn Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra onun kardeşi Hasan b. Sehl'i vezir edindi (Mes'ûdî, 2020: 336). Nitekim İbnu't-Tıktaka'nın *El-Fahri* adlı eserinde (İbnu't-Tıktaka, 2016: 165-166; İbnu'l Esir, 2016: 399) ve *Tarih-i Taberi*'de Me'mûn'un Fazl'dan sonra kardeşi Hasan'ı vezir tayin ettiği yer almaktadır (Taberi, 2007: 502). Ancak Hasan kısa sürede hastalandı ve bu sebeple hizmetten muaf tutulmasını isteyip evine kapandı. Boş kalan vezirlik makamına, edebiyat ve belagatleri düzgün olan en iyi kâtiplerini sırasıyla getirdi. Bunların ilki Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval'dir. Ahmed, Hasan b. Sehl'in evine çekildiği günlerde ona vekâlet ederdi. Ahmed b. Ebû Hâlid'den sonra Ahmed b. Yusuf, Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ ve Amr b. Mesade b. Sül bu görevi yerine getirdiler. Bu kâtiplerin halife üzerindeki otoritesi Beni Sehl kadar ağır olamadı. Çünkü en başta Me'mûn bu kâtiplerin hiçbirisine vezir unvanını vermedi. Bundan dolayı pek çok yazar bunları vezir diye kitaplarında yazmadı. Me'mûn bu kişilerden sonra vezirliğe Muhammed b. Yezdad b. Süveyd'i tayin etti (Mes'ûdî, 2020: 336).

Hasan b. Sehl iyileştikten sonra (Bozkurt, 1997: 351) H. 210/ M. 825-826 yılının Ramazan ayında, (İbn Tayfur, 2021: 205-207) kızı Boran'ı Me'mûn ile evlendirdi (Bozkurt, 1997: 351) Sealibi'nin hükümdarların mertebesi kendilerinden düşük biriyle evlenme sebeplerinin daha çok kendi mal ve nüfuzlarını artmak istemesine bağlaması bu evliliğin nedenlerinden birini açıklamaktadır. Nitekim bahsi geçen müellife göre Me'mûn Beni Sehl ailesinin mallarına göz diktiği için Hasan b. Sehl'in kızı ile evlendi. Vezir Hasan ise bu durumun farkındaydı. Bu durumda ya malları müsâdere edilecek veya kızını halifeye büyük bir çeyizle verecekti (Sealibi, 1997: 114).

Me'mûn, Hasan b. Sehl'in kızı Boran'la evlenmek için Bağdat'tan bir kayığa bindi ve bununla Hasan'ın kapısına ancak yatsı vaktinde varabildi. Me'mûn ve oğlu Abbas, Hasan ile beraber iftar ettiler. İftardan sonra halife şarap içti. Kadehini Hasan'a uzattı ve ona da içirdi (İbn Tayfur, 2021: 205-207) Halifeye Femü's-silh bölgesinde bir konak ayırıldı. Hasan bu konakta Davet el-İslam diye ünlenen düğün ziyafetini verdi (Sealibi, 1997: 114). Düğünde Hasan b. Sehl üzerine çiftliklerinin adlarını yazdığı kâğıtları komutanları ve Haşimoğulları'nın üzerine saçtı. Hangi çiftliğin adı kâğıtta yazıyorsa o kişiye orası verildi (İbn Tayfur, 2021: 207-208) Hasan düğünden sonra komutanlarına rütbelerine göre hilatler giydirdi. Ayrıca her birine binekler ve hediyeler verdi. Düğün harcamaları toplamda elli milyon dirhemi buldu (İbnu'l Esir, 2016: 434; İbn Tayfur, 2021: 205-207).⁶¹ Bu miktarın dışında kızı Boran'ı ağırlığınca altın ile halifenin yanına gönderdi (Sealibi, 1997: 114).

Me'mûn Hasan'ın evinden ayrılırken Gassan b. Abbad'a, Faris bölgesi gelirlerinden Hasan'a on milyon dinar vermesini emretti. Yine Silh bölgesini de ona iktâ olarak verdi. Gassan b. Abbad'ın yanında Me'mûn'un emrettiği miktarda para hazırды. Bu para Hasan'a verilince o, parayı komutanlarına, yakınlarına, maiyetine ve hizmetkârlarına dağıttı. İbn Tayfur (İbn Tayfur, 2021: 205-209), Taberi (Taberi, 2007: 512) ve Sealibi Me'mûn'un Hasan'ın yanında kırk gün kaldığını (Sealibi, 1997: 114) söylerken İbnu'l Esir ise halifenin Hasan'ın yanında on yedi gün misafir kaldığını söyler (İbnu'l Esir, 2016: 434).

Halife Mu'tasım zamanındaki (M. 833-842) resmigeçitlerde Hasan b. Sehl, yayan olarak en önde yürürdü. Halife Mu'tasım komutanı Eşnas'ın mertebesini yükselttiğinde bir resmigeçit düzenledi ve Hasan en önde yürüdü (Sealibi, 1997: 240).

Hasan b. Sehl H. 236/M. 850'de Mütevekkil zamanında (İbnu't-Tıktaka, 2016: 166) kullandığı bir ilacın etkisi sonucu vefat etti (İbnu'l Esir, 2016: 588).

3.3.3. Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval

Ahmed b. Ebû Hâlid, Şam'lıydı. Beni Amir b. Lüey'in mevlasıydı. Babası Ebû Hâlid el-Ahval de, halife Mehdî'nin kâtibi Ubeydullah'ın kâtibiydi (İbn Tayfur, 2021: 212).

⁶¹ Sealibi ise bu harcamaların iki milyon dirhem olduğunu söyler (Sealibi, 1997: 114).

Me'mûn veziri Fazl b. Sehl'den sonra vezir atamamaya karar verdi (İbn Tayfur, 2021: 212). Ancak Fazl'dan sonra kardeşi Hasan b. Sehl'i vezirliğine aldı. Fazl'ın ölümüyle hastalanan Hasan, halifenin vezirliğini yapamaz hale gelince (Seyithanoğlu, 1992: 194-195) Me'mûn'un fikri değişti ve bu görev için (İbn Tayfur, 2021: 212) Sümame'yi vezir olarak düşündü. Bu fikrini ona açınca Sümame reddetti. Ancak halifeye Ahmed b. Ebû Hâlid'i önerdi (İbn Tayfur, 2021: 211). Daha sonra hasta vezir Hasan b. Sehl de halifeye (Seyithanoğlu, 1992: 194-195) o sırada kâtip olan⁶² (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167) Ahmed b. Ebû Hâlid'i önerdi⁶³ (Seyithanoğlu, 1992: 194-195). Bunun üzerine Me'mûn, Ahmed ile görüştü (İbn Tayfur, 2021: 212). Me'mûn ona Hasan b. Sehl'in durumunu bildirip vezirlik teklif etti⁶⁴. Ahmed ilk olarak vezirlikten affını istediysede (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167) daha sonra halifeden dostlarının sevinip düşmanlarının korkacağı bir makam talep etti (Mes'ûdî, 2020: 336). Ahmed'in bu fikirleri halifenin hoşuna gidince onu vezir olarak atadı⁶⁵ (İbn Tayfur, 2021: 212).

Tenfiz veziri olan (Hasan, 1985: 76) Ahmed b. Ebû Hâlid, fasih bir kâtip ve işlerin sonunu görebilen basiretli biriydi (Hasan, 1985: 368) Bu nedenle Ahmed, Me'mûn'un gözünde iyi bir vezir idi. Bununla birlikte üzgün bir yüz ifadesi ve asık bir suratla halktan gelen gidenin yüzüne dik dik bakardı (İbn Tayfur, 2021: 211-219).

Ahmed b. Ebû Hâlid aynı zamanda iştahlı biriydi. Adesiyye yemeğini o kadar çok severdi ki bir oturuşta bu yemekten on kişilik yerd. Kendisi gibi vezir olan Ahmed b. Yusuf ona sürekli yemek getirirdi. Ahmed b. Ebû Hâlid bu şekilde kendisine hediye olarak yiyecek gönderildiğinde heyecanlanırdı. Me'mûn onu bir ihtiyaç için bir adama yönlendirdiğinde ona yemek verilmesini emrederdi (İbn Tayfur, 2021: 212-224).

⁶² Me'mûn'un vezirlerinden olan Ahmed b. Yusuf b. el-Kasım, önceden kâtipi. Bkz; İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, s:167.

⁶³ Ayrıca Bkz; Hasan İbrahim, vezir Hasan'ın Me'mûn'a vezir olarak Ahmed b. Yusuf'u tavsiye ettiğini söyler. Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, c.1/2, Kayıhan Yayınları, İstanbul, s.368.

⁶⁴ Me'mûn'un vezirlerinden olan Ahmed b. Yusuf b. el-Kasım, önceden kâtipi. Bkz; İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, s:167.

⁶⁵ Ayrıca Taberi'de Hasan b. Sehl'den sonra Ahmed b. Hâlid'in vezir olduğunu söyler. Bkz; Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, Tarih-i Taberi, c.4, (çev. M. Faruk Gürtanca), Sağlam Yayınevi, İstanbul, 2007, s.504.

Yine bir gün Ahmed b. Ebû Hâlid, Dinar b. Abdullah'ın evine misafir oldu. Bu evde ona yemek olarak yirmi piliç kızartıldı ve yağlı ekmekler pişirildi. Bu yiyeceklerden sonra bir tabak da kızarmış balık verildi. Ayrıca Ahmed, kendisine bir faluzec sofrası hediye eden bir kişiye çok değerli bir vilayetin valiliğini verdi. Ahmed b. Ebû Hâlid'e mezalim davalarına bakması için bol bol yiyecek verildi. Ahmed b. Ebû Hâlid'in yemeği çok seven biri olarak bir öğün yemek için mazlumunu öldürüp, zalimi kayırdığı söylenirdi. Halife her gün bin dinarı yemek masrafını karşılaması için verirdi. Buna rağmen Ahmed başka insanların yemeğine göz dikerdi (İbn Tayfur, 2021: 218-219).

Bir gün halife Me'mûn, Ahmed b. Ebû Hâlid'den şikâyet dosyalarını alıp incelemeye ve haklarında hüküm vermeye başladı. Ahmed dosyadaki yazılardan birini yanlış okuyunca Me'mûn ona yemek getirilmesini emretti. Hizmetçiler ona kemiği ve yağı bol olan büyük bir tabak tirit yemeği getirdiler. Daha sonra Ahmed yine dosyalardan birini yanlış okuyunca Me'mûn hizmetçilere Ahmed için habis tatlısı getirmelerini emretti (İbn Tayfur, 2021: 213). Ahvaz vilayetinden bir gurup insanın başlarındaki amilden şikâyet etmeleri üzerine azledilen amil Bağdat'a döndü. Bunun üzerine Me'mûn Ahmed b. Ebû Hâlid'e bu amilin davasına bakmasını emretti. Ancak Ahmed'in oburluğundan endişe edip, fakir olan amilin bir hasmı durumu Me'mûn'a bildirince o, bu davayı başka bir gün kendisinin çözeceğini söyledi (İbn Tayfur, 2021: 218).

Bir gün Ahmed b. Ebû Hâlid ediplerden bazısını Me'mûn'un huzuruna gönderdi. Bu zatlardan biri sözü uzatıyor ve halifeyi yoruyordu. Ancak bunun farkında değildi. Vezir Ahmed onu bu yaptığından dolayı uyarmak zorunda kaldı ve halifenin önünde ondan fazla konuşup gülmenin yakışır olmadığını söyledi (Sealibi, 1997: 236).

Ahmed b. Ebû Hâlid cömert biriydi. Daha önce zengin olup sonradan fakirleşen bir komşusunun durumunu halife Me'mûn'a bildirince halife ona dört yüz bin dirhem verilmesini emretti. Cömertliğinden ötürü Ahmed'in kapısını çalanlardan biri de Cebel vilayetine atanan Muhammed b. Hasan b. Mus'ab'tı. Muhammed b. Hasan, yola çıkmadan önce Ahmed b. Ebû Hâlid'e uğradı. Ahmed ona Me'mûn'un malından üç yüz bin dirhem, kendi malından da yüz elli bin dirhem verilmesini vekili Yezid b. Ferec'e emretti. Yine Talha b. Tahir'e Sevad bölgesinde bir çiftlik verdi. Bunun dışında Ahmed b. Ebû Hâlid'in, askerlerinden bazılarına otuz bin (dinar/dirhem) vermişliği de oldu. Me'mûn'un Medain'e

gittiği vakit Ahmed b. Ebû Hâlid, Me'mûn'dan o dönene kadar idare etmeleri için halka bir miktar para dağıtılmasını istedi. Bunun üzerine Me'mûn bir milyon dirhemini dağıtılmasını emretti⁶⁶ (İbn Tayfur, 2021: 221-225).

Onun döneminde birkaç isyan hareketi meydana gelmiştir. Mesela M. 823 yılında Hasan b. Hüseyin b. Mus'ab, Kirman'da isyan çıkarmıştır. Vezir Ahmed b. Ebû Hâlid onu yakalayıp Me'mûn'a getirmiş ancak halife onu affetmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 427).

M. 786-809 yıllarında Dımaşk valiliği görevinde bulunmuş olan İbrâhim b. Mehdî, Me'mûn'un politikalarını beğenmeyip ona karşı çıkmıştır. Böylece etrafına topladığı Bağdat halkı onu H. 201/M. 817 tarihinde halife ilan etmiştir (Sarıçam, 2000: 320-321). 13 Rebülâhir 210 Pazar gecesi (3 Ağustos 825-826) tarihinde Me'mûn, İbrâhim b. Mehdî'yi yakalamıştır. Onu veziri Ahmed b. Ebû Hâlid'in evinde hapsedmiştir. İbrâhim bir müddet burada hapis kalmıştır (İbn Tayfur, 2021: 189). Daha sonra cezalandırılması için Hasan b. Sehl'e gönderilmiştir. Ancak İbn Esir'in belirttiğine göre Hasan'ın ricasıyla Me'mûn onu affetmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 433). İbn Tayfur ise Ahmed b. Ebû Hâlid'in İbrahim için af dilemesi üzerine Me'mûn'un onu affettiğini söylemiştir (İbn Tayfur, 2021: 224).

Halife Me'mûn Tahir b. Hüseyin'i Horasan'a vali tayin etmeden önce Ahmed b. Ebû Hâlid'e danışmış ve kendisinden bu yönde olumlu bir görüş almıştır. Ancak zamanla halife ile valinin arası açılmış ve vali Tahir, Me'mûn adına hutbe okutmayı kesmiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167). Bir sabah Me'mûn'a Tahir'in onu halifelikten hal ettiğini bildiren mektup gelmiştir (İbn Tayfur, 2021: 151). Bundan sonra Me'mûn, Ahmed b. Ebû Hâlid'e, Tahir'i kendisine tavsiye etmiş olduğu için onun hatalarını düzeltmesi gerektiğini ve (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167) gidip Tahir'i Bağdat'a getirmesini emretmiştir (İbn Tayfur, 2021: 151). Aksi takdirde boynunu vuracağını söylemiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167). Çünkü Me'mûn vezirlerine herhangi bir iş verdiğinde o konuda kusur istememiştir. Tam da bu gece Tahir'in ölüm haberi gelmiştir (İbn Tayfur, 2021: 151-157). Bir görüşe göre, Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval, Tahiriler devletinin kurulması üzerine, halifenin gazabından korkarak Tahir'e içinde zehir olan yemek göndermiş ve onu öldürtmüştür (H. 213/M. 828). (Hasan, 1985: 368). Bundan sonra Ahmed b. Ebû Hâlid, Me'mûn'a Tahir'in yerine oğlu Talha'yı tavsiye etmiştir. Me'mûn da Talha'nın vali olarak atandığını bildiren bir mektubu Ahmed'e

⁶⁶ Me'mûn bu sırada Rusafe'de yerine vekil olarak veziri Ahmed b. Ebû Hâlid'i bırakır.

yazdırmıştır (İbn Tayfur, 2021: 151). Ahmed b. Ebû Hâlid, H. 210-211/M. 825-826 yılında eceliyle ölmüştür (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167). Vefat ettiğinde cenazesinde halife Me'mûn'da bulunmuştur (İbn Tayfur, 2021: 220).

3.3.4. Ahmed b. Yusuf b. Kasım b. Sabih

Ahmed vezirliğinden önce kâtipti. Edip, hükümdarlık adabına hâkim, (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167-168) ve şairdi. Aynı zamanda devlet işlerinden çok iyi anlardı (Hasan, 1985: 368).

Vezir Ahmed b. Ebû Hâlid vefat edince halife Me'mûn vezirlik için Hasan b. Sehl'in görüşünü aldı. Hasan ona Ahmed b. Ebû Yusuf ile Ebû Abbad b. Yahyâ'yı tavsiye edince Me'mûn aralarından birini seçmesini Hasan'dan istedi. Hasan, Ahmed b. Yusuf'u seçti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167-168). Ahmed b. Yusuf kendisinden önceki vezir Ahmed b. Ebû Hâlid'in arkadaşı olarak sürekli onunla birlikte halifenin huzuruna çıkardı. Bu münasebetle Me'mûn onu tanıır ve Ahmed b. Ebû Hâlid, Ahmed b. Yusuf'u Me'mûn'a çok överdi (İbn Tayfur, 2021: 225).

H. 212-213/M. 828-829'da Me'mûn, Sind valiliğine Gassan b. Abbad'ı tayin etti. Bu tayinde sonradan vezir olacak olan Ahmed b. Yusuf'un Gassan hakkındaki görüşleri etkili oldu. Ahmed'in Gassan'ı sevmemesine rağmen onun olumlu yönlerini belirtip övmesi Me'mûn'u Ahmed'e hayran bıraktı (İbnu'l Esir, .2016: 446-447). Büyük olasılıkla onun vezirliğe tayininde Me'mûn'un bu hayranlığı etkili oldu.

Me'mûn, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yusuf'a Divanu's-sır kâtipliği, Horasan bölgesi berîd sorumluluğu ve Basra zekât gelirlerini toplama görevlerini verdi. Ayrıca ona erzak olarak Basra sadakalarının yarısını yedi yıllığına tahsil etti. Daha sonraki görevi olan Basra valiliğinden önce onu Ahvaz'a atadı. Ancak sonraları oradan alındı. Me'mûn Ahmed'in yazısının güzelliğini ve görevindeki becerisini bildiğinden, bir mektuba ihtiyaç duyulduğunda Ahmed'e yazmasını emrederdi. Ahmed b. Yusuf, Me'mûn'un ona emrettiklerini yazıya geçirirdi. Ahmed'in konuşması da yazısı da güzeldi. Yazısının güzelliğinden dolayı Me'mûn ona bir günde beş yüz bin dirhem verilmesini emretti (İbn Tayfur, 2021: 226-227).

Ahmed b. Yusuf, bir ramazan gününde Me'mûn'un emriyle halktan daha çok kandil yakılmasını isteyen bir yazı yazmıştır. Bir gün halifenin hoşnutluğunu kazanmak için Ahmed b. Yusuf onun huzurunda kendisine uzunca dua etmiş ve halife bundan memnun olmuştur. Yine aynı amaçla vezir Ahmed, Me'mûn'un cariyesi Munise'yi evlat edinmiştir (İbn Tayfur, 2021: 225- 228).

Ahmed b. Yusuf'un Me'mûn ile olan bu sıkı ilişkisini halifenin kardeşi Mu'tasım kıskandı ve Ahmed'e karşı türlü hileler çevirmeye başladı. Me'mûn, Ahmed b. Yusuf ile genellikle seher vakti görüşüyordu. Mu'tasım yakın adamlarından Muhammed b. Halil b. Hişam ile Ahmed'e karşı bir tuzak hazırlamaya başladı. Me'mûn her zamanki gibi sabah erken saatlerde Ahmed b. Yusuf ile görüştüğünde kendi altındaki buhurluğun ona verilmesini emretti. Böylece onun ısınmasını sağlamak ve ona karşı sevgisini belli etmek istedi. Muhammed b. Halil, Me'mûn'un yanına giderek bu durumun halk arasında konuşulduğunu ve Ahmed b. Yusuf'un dışarda halifeyi cimrilikle suçladığını uydurdu. Bu olaydan sonra halife Me'mûn, Ahmed b. Yusuf'u günlerce huzuruna kabul etmedi (İbn Tayfur, 2021: 229-230). Bunun üzerine başka bir gün halifenin huzuruna geldiğinde Me'mûn onun altına ayrı bir buhurdanlık koydurdu. Ancak bu buhurdanlığın içine amber koydurdu. Ahmed bunun üzerine oturdu ve nefesi daralmaya başladı. Günlerce hasta yattıktan sonra öldü. Bir rivayete göre ise Me'mûn, Ahmed'i bu kusurundan dolayı terk etti ve o da üzüntüden öldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 167-168).

3.3.5. Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ b. Yesar er-Razi

İbnu't-Tıktaka'nın *El-Fahri* adlı eserinde yer alan bir olayda o vezir olarak anılır⁶⁷ Buna göre bir gün halife Me'mûn'a huzurunda bir Hristiyan bağırıp çağırır. Me'mûn bu kişinin derdini dinledikten sonra veziri Abbad'a emir vererek bu adamın ömür boyu ihtiyacını gidermesini söyler (İbn Tayfur, 2021: 129). Ebû Abbad, vezirliğinden önce kâtiplik yapar (İbnu't-Tıktaka, 2016: 168-169).

⁶⁷ Bir kısım tarihçiler Me'mûn'un vezirleri arasında Ebû Abbad'ı zikretmeyi gerekli görmemişlerdir. Bu düşüncelerini, vezirlik yaptığı dönemde kayda değer herhangi bir icraatinin olmamasına bağlarlar. Bkz; Kenan Seyithanoğlu, ed., c.3, 1992: 195.

Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ, acele davranan ve hiddetli biriydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 168-169). Şair Di'bil Me'mûn'un veziri Ebû Abbad'ı (ö. H. 226/M. 840) siniri, ahmaklığı ve aceleciliğinden dolayı hicveden bir şiir yazdı (İbnu't-Tıktaka, 2017: 41).

3.3.6. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezdad b. Süveyd

Muhammed b. Yezdad'ın ailesi Horasanlıdır. Önceleri mecûsî idiler, sonra Müslüman oldular ve halifelerin hizmetine girdiler. Babasını küçük yaşta kaybedince annesi onu İranlı kâtiplerden birine verdi. Böylece o, Merv'deki bir divanda hesap işleriyle uğraştı. Muhammed aynı zamanda fasih bir şairdi. Tahsilinden sonra her konuda ustalaştı ve halife Me'mûn onu vezir edindi. Me'mûn, Muhammed vezir iken öldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 169-170; Mes'ûdî, 2020: 336).

3.3.7. Yahyâ b. Eksem

Yahyâ'nın vezirliğine şüphe ile yaklaşılır. Bazı kaynaklarda yapmış olduğu birçok görevin yanı sıra vezirlik görevinde de bulunduğu söylenir. Buna göre o kadılık, kâdilkudâtlık, kumandanlık, Dîvânü's-sadakât başkanlığının yanında vezirlik te yapar (Özen, 2013: 249-251).

İbn Tayfur'da Yahyâ'nın vezir olma hikâyesini anlatır. Buna göre Yahyâ b. Eksem'i Me'mûn'un tanınmasına sebep olan kişi Yahyâ b. Hâkân'dır. Yahyâ b. Hâkân, Yahyâ b. Eksem'i Hasan b. Sehl'e götürüp över. Yahyâ'yı daha sonra Basra kadılığına atar. Sonra halife Me'mûn onu vezir edindir. Me'mûn Yahyâ'nın etkisi altına girer (İbn Tayfur, 2021: 241). Me'mûn'un Yahyâ'dan fukahanın ileri gelenlerini ve Bağdat halkından ilim ehlini toplamasını emretmesi (İbn Tayfur, 2021: 107) ve Mu'tasım'ın Me'mûn'a gönderdiği develerle yüklü paraları halifeyle birlikte kontrol etmesi (İbn Tayfur, 2021: 252-253) Yahyâ'nın Me'mûn'un en yakınında duran bir kişi olduğunu gösterir.

Yahyâ'nın asıl adı Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed'dir. Künyesi Ebû Zekeriyya'dır. H. 180/M. 796 yılında doğar. Horasan'ın Merv şehrendir. Cahiliye dönemi

şairlerinden Hakimü'l-Arab lakaplı Ekrem b. Sayfi et-Temimi'nin soyundandır. Emevilerin kumandanlarından olan dedesi Muhammed b. Katan b. Sem'an el-Üseyyidi daha sonra Abbâsî davetçilerinden olur. Yahyâ kendi döneminin ünlü âlimlerinden fıkıh ve hadis dersleri alır. Vezirler ancak onun görüşünü alarak uygulamada bulunurlar (Özen, 2013: 249-251).

Yahyâ 14 Nisan 857 tarihinde Medine'ye yakın bir yer olan Rebeze'de vefat etti (Özen, 2013: 249-251).

3.3.8. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)

Asıl adı Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Abbâs b. Muhammed b. Sûl-Tegin es-Sûlî'dir. H.167/M. 783 veya H. 176/M. 792 yıllarında Horasan bölgesinde dünyaya gelir. Soyu Cürcan bölgesinde hâkimiyet kurmuş Oğuz Türklerinden Sûlkağan'a kadar gider. Büyük dedelerinden Sûltegin'e nispetle Sûlî diye anılır. Sûltegin Emevilerin Horasan valisi Yezid b. Mühelleb zamanında İslam dinine girer. Yezid ile birlikte Emeviler'e karşı isyan eder ve öldürülür (H. 102/M. 720). Bundan dolayı Sûltegin oğlu Muhammed, Abbâsî propagandacılarından olur (Savran, 2009: 493-495).

İbrahim'in ağabeyi Abdullah ve amcazadesi Amr b. Mes'ade halife Me'mûn'un veziri olan Fazl b. Sehl'in (ö. H. 202/M. 818) yanında kâtip olunca İbrahim de bu göreve getirildi. İbrahim bu amcazadesinin yanında kendini dil ve edebiyat alanında geliştirdi. Me'mûn'un veliaht tayin ettiği Ali er-Rıza'ya biat edip Hz. Ali soyunu öven bir methiye sununca Ali er-Rıza kendi adına bastırılmış paradan 10.000 bin dirhem İbrahim'e verdi. Ayrıca Fazl b. Sehl'e methiyeler yazdı ve Me'mûn'un onu öldürmek istediğini kendisine haber etti. Vezir Fazl b. Sehl'in H. 202/M. 818'de ölümüne kadar onun kâtipliğini yaptı. Daha sonra halife Mu'tasım-Billâh zamanında kâtiplik yaptı (Savran, 2009: 493-495).

3.3.9. Süleyman b. Vehb (Kâtip)

Emevilerin ilk döneminden itibaren Vehb ailesi divanlarda katiplik vazifesi görmüşlerdir. Süleyman b. Vehb'in babası, önce Bermekîlerden Ca'fer b. Yahyâ'nın sonra da Fazl b. Sehl'in yanında hizmet etmiştir. Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra Fars ve Kirman valiliğine

getirilmiştir. Süleyman on dört yaşındayken halife Me'mûn'un kâtipliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Mütevekkil devrinde birçok önemli makamlara getirilmiştir⁶⁸ (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979 :176).

3.4. Emîn-Me'mûn Mücadelesinde Vezirlerin Rollerini

H. 186/M. 802 yılında Hârûnürreşîd hac yaptı ve daha önce oğulları Emîn ve Me'mûn için aldığı biati yeniledi. O ikisi arasında bazı kurallar belirleyip bunları yazdırdı ve bu yazılı kâğıdı Kâbe'ye astırdı⁶⁹ (Halife b. Hayyât, 2019: 389). Halife Hârûnürreşîd, Me'mûn'dan sonra oğlu Kasım'ı veliaht olarak kararlaştırdı. Kasım'ın veliahtlık durumunu da Me'mûn'a bıraktı. Yani Me'mûn isterse Kasım'ı veliahtlıkta bırakacak isterse hal edecekti (İbnu'l Esir, 2016: 271).

Ayrıca halife Hârûnürreşîd, kadıları ve bir kısım kimseleri huzuruna çağırdı ve ordusuna ait bulunan bütün mal, silah ve harp malzemelerinin hepsinin Me'mûn'a ait olduğuna bu insanları şahit tuttu (İbnu'l Esir, 2016: 271). Bu sırada Emîn'in elçisi Bekr b. Mütemer geldi. Hârûnürreşîd, Bekr'in aranmasını ve üzerinde Emîn'e ait mektupların bulunmasını istedi. Ancak onun üzerinde Emîn'den herhangi bir mektup bulamayınca Bekr'i hapsedti. Sonra Fazl b. Rebî'e onu zorla ikrar ettirmesini emretti. Aksi takdirde Bekr'in boynunun vurulmasını istedi. Bekr kendisi için halifenin söylediklerini kabul etmedi. Tam bu sırada Hârûnürreşîd hastalıktan bayıldı ve Fazl, Bekr'i öldürmekten vazgeçti. Bekr, Fazl b. Rebî'e bir mektup göndererek kendisi hakkında hüküm vermek için acele etmemesini söyledi (İbnu'l Esir, 2016: 296).

H. 191-192/M.807-808 (6 Nisan) yılları arasında Hârûnürreşîd, hasta olmasına rağmen Râfî' b. Leys ile savaşmak için Rakka'dan Bağdat'a gitmeye karar verdi. Bu sırada hastalığı şiddetlenen halife, Rakka'da kendi yerine oğlu Kasım'ı, Bağdat'ta ise oğlu Emîn'i halef bırakarak diğer oğlu Me'mûn'a da Bağdat'ta kalmasını emretti (İbnu'l Esir, 2016: 284).

⁶⁸ Süleyman b. Vehb'in halife Mehdî zamanında yaşadığına ve mezalim mahkemesine gelen bir konu hakkında halifenin ondan görüş aldığına dair bir olay Maverdî'de anlatılır. Bkz: Ahkamu's-Sultaniyye, s.163.

⁶⁹ Burada Halife b. Hayyât, Emîn için Muhammed el-Mahlû' demiştir.

Bağdat'tan Nehrevan'a hareket etmek üzere olan Hârûnürreşîd'in, Horasan'a doğru yola koyulacağı sırada Fazl b. Sehl, Me'mûn'a⁷⁰ kardeşi Emîn'in kendisini veliahtlıktan azledeceğini, bunu engellemenin en iyi yolunun babası Hârûnürreşîd ile beraber Horasan'a gitmek olacağını söyler. Böylece Me'mûn babasından izin alıp onunla beraber yola çıkar (İbnu'l Esir, 2016: 284). Burada belirtmek gerekir ki; Fazl'ın Me'mûn'un tarafını seçmesinde etkili olan, onun yıldızlara bakarak Me'mûn'un halife olacağı sonucunu çıkarmasıdır (Hasan, 1985: 483-484).

Halife Hârûnürreşîd'in kabilei Cürcan'a vardığında halifenin hastalığı ilerler ancak yolculuğa devam eder. Halifenin hastalığı iyice ilerlemiş olduğundan Me'mûn'u birkaç kumandan ile birlikte Merv'e gönderir (İbnu'l Esir, 2016: 289). Ölmek üzere olan Hârûnürreşîd'in yanında o sırada veziri Fazl b. Rebî' vardır. Vezirine ölümden korktuğunu söyler ve insanların kötülüklerine sabretmesini ona tavsiye eder (Kalkaşendî, 2019: 109). Tus şehrine vardıklarında Hârûnürreşîd (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158) 3 Cemaziyelahir 193 te (25 Mart 809), vefat eder (İbnu'l Esir, 2016: 287; Halîfe b. Hayyât, 2019: 391). Öldüğünde yanında Fazl b. Sehl (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-159) ve Fazl b. Rebî' de vardır⁷¹ (İbnu'l Esir, 2016: 289).

Bir süre sonra Fazl b. Rebî', Emîn'in elçisi Bekr'i yanına çağırarak Hârûnürreşîd'in ölümünü haber verdi. Bunu duyan Bekr yanındaki mektupları çıkardı. Bu mektuplardan biri Me'mûn için gönderilmişti. Bu mektupta Emîn, Me'mûn'a üzüntüsünü terk etmesini hem kendileri hem de kardeşleri Mü'temen için halktan beyat almasını emrediyordu. Diğer bir mektupta kardeşi Salih'e orduya sahip çıkmasını, kendisinin ve beraberindekilerin Fazl b. Rebî'in görüşüyle hareket etmelerini istiyordu. Bir mektupta Fazl'a göndermişti. Bunda Fazl'dan beraberinde bulundurduğu malları ve namusları korunması gereken hanımları korumasını emrediyordu⁷² (İbnu'l Esir, 2016: 296). Emîn'in mektubundan sonra Fazl b. Rebî' "*Hazır bir mülkü, akıbetinin nasıl olacağını bilmediğim bir kimseye terk etmem*" (İbnu'l Esir, 2016:

⁷⁰ Hârûnürreşîd Horasan'da ayaklanan Râfi' b. Leys'e karşı yola koyuldu. Bağdat'ta vekili olarak oğlu Emîn'i bıraktı. Yanına da yardımcı olarak Yahyâ b. Süleym'i verdi. Kendi yanında ise oğlu Me'mûn ve Fazl b. Sehl vardı. Horasan yolundayken burada bulunan Tus'ta hastalandı. Horasan'a oğlu Me'mûn'u ve Fazl b. Sehl'i gönderip Fazl b. Rebî'yi kendi yanında bıraktı. Fazl b. Rebî'ye eğer ölürse asker ve mallarla oğlu Me'mûn'a katılmasını söyledi.

⁷¹ İbnu't-Tıktaka ise Hârûnürreşîd Tus'ta öldüğünde yanında oğlu Me'mûn'un da olduğunu söyler. Bkz; İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, s:159.

⁷² Fazl b. Rebî' Hârûnürreşîd'e verdiği sözü tutmamış ve Emîn'in isteğiyle Bağdat'a dönmüştür.

297) dedi ve Hârûnürreşîd ona Me'mûn'u tavsiye etmiş olmasına rağmen, (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-159) tüm askerlerine Bağdat'a geri dönmelerini emretti. Geri dönen askerler Me'mûn'a vermiş oldukları sözlerini çiğnemiş oldular. Bunun üzerine Me'mûn kendisine yakınlığıyla bilinen Fazl b. Sehl ve birkaç kumandanı toplayıp istişare etti (İbnu'l Esir, 2016: 297).

Toplantı sonucunda kumandanlar Fazl b. Rebî'yi iki bin süvari ile takip ederek yakalayıp askerleriyle birlikte geri çevirmeyi kararlaştırdılar. Toplantı sonrasında Me'mûn ile yalnız kalan Fazl b. Sehl, halifeye kumandanların dediklerini yaparsa onu kardeşi Emîn'e göndereceklerini, en doğrusunun onlara bir mektup yazıp elçi göndermek olduğunu söyledi. Böylece Me'mûn kendisi için yeniden biat alabilecekti. Karşılıklı konuşmalarından sonra Fazl b. Sehl Me'mûn'un yanından ayrıldı ve kumandanlara gelerek Me'mûn için göstermeleri gerekli olan vefa borcunu hatırlattı. Fakat onlardan bir kısmı bu duruma olumlu yaklaşmazken bir kısmı ise Fazl'ı Emîn ile Me'mûn arasına girmekle suçladılar. Fazl, kumandanların bu hallerini hemen Me'mûn'a ilettiler. Me'mûn işlerini Fazl'a havale ettiğini bildirdi ve Fazl'ın görüşlerini doğru buldu. Daha sonra Fazl b. Rebî'e bir mektup gönderdi. Fazl, mektubu getirenlere kendisinin ancak emir kulu olduğunu ifade etti. Me'mûn daha sonra Emîn'e bağlılıklarını bildirip ona hediyeler yolladı (İbnu'l Esir, 2016: 297-298).

Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra kendisini Bağdat'ta oyun ve eğlenceye kaptıran Emîn'e karşı Me'mûn'un kumandanları Horasan halkını kendi tarafına çektiler. Kardeşlerin arası zamanla fazlasıyla bozulunca ve daha önce bahsettiğimiz gibi Fazl b. Rebî'nin Hârûnürreşîd'e Me'mûn hakkında verdiği sözü tutmamasından dolayı korkuya kapılan Fazl b. Rebî, halife Emîn'e kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azledip oğlu Musa'ya veliahtlık biati yapmasını tavsiye etti. Emîn bu tavsiyeyi uyguladığında, Kasım 809'da (Safer 194), Me'mûn, Musa'ya biat etmeye karar vermişken veziri Fazl b. Sehl onu bu karardan vazgeçirdi. Hatta Me'mûn'a halifelik sözü verip bu işi kim yapmak isterse ona yardımcı olacağını söyledi. Ancak Me'mûn bunu Fazl'a havale etti. Azil ve hal olayı Me'mûn'a ulaşınca Emîn'in adını tiraz ve sikkelerden sildi ve onunla posta işlerini kesti (İbnu'l Esir, 2016: 297-302).

H. 193-194/M. 809-810 yıllarında Emîn minberlerden oğlu Musa için dua edilmesini istedi. Buna sebep ise Me'mûn'a karşı sözünü bozan Fazl b. Rebî'in bunun sonucunda Me'mûn'un bir gün halife olursa kendisini öldüreceğini düşünmesidir. Bu yüzden Emîn'i ona karşı

kışkırttı ve bazı komutanlar da bu görüşe katılınca Emîn onlara uydu ve Me'mûn'u veliahtlıktan azletti (İbnu'l Esir, 2016: 300).⁷³ Emîn, oğlu Musa'ya beyat ettikten sonra haciplerinden birine, Kâbe'de asılı halde duran, Emîn ve Me'mûn'a babaları Hârûnürreşîd'in biat ettiği kâğıdı getirtti. Ancak veziri Fazl b. Rebî' bu kâğıdı yırtıp attı (İbnu'l Esir, 2016: 306). Daha sonra Bağdat ile Horasan arasındaki yollar kesildi. Emîn Bağdat'ta Me'mûn adına hutbe okutmayı kesip onun vekillerini tutuklarken Horasan'da da Me'mûn tedbirler alıp (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-161) işlerini burada sürdürdü (İbnu'l Esir, 2016: 298). Bundan sonra Fazl b. Sehl, Emîn'le ilgili haberleri almak için Bağdat'ta kendisine güvenebileceği adamlar edindi ve haberleri bunlardan aldı. Fazl b. Rebî' ise bütün yolları kontrol altına almıştı (İbnu'l Esir, 2016: 306). Bağdat'ta eğlenceye dalmış olan Emîn'den farklı olarak, Fazl b. Sehl'in Me'mûn'a öğütleri dindar ve iyi gidişatlı görünmesiydi. Fazl b. Sehl, Me'mûn'un Emîn ile olan bu mücadelesinde ona taraftar toplamış ve işlerini düzene koymayı başarmıştı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-159).

İki kardeşin aralarının açılmasına sebep olan bir olayda Me'mûn'un iyi halinden istifade etmek isteyen önceki dönem isyancılarından Râfi' b. Leys ve Nasr b. Seyyar'ın ondan eman dilemeleridir. Çünkü Emîn bu durumları yadırgadı ve ona karşı bir tedbir olarak, Me'mûn'un Rey amili Abbas b. Abdullah'ı denemek istedi. Bir mektupla ondan Rey'de bulunan ilginç fidanları kendisine mektupla bildirmesini istedi. Abbas bu emri yerine getirdi ama bunu Me'mûn ve Fazl b. Sehl'den gizli tuttuğu ortaya çıkınca Me'mûn onu azletti (İbnu'l Esir, 2016: 301-302).

Emîn elçiler gönderip Me'mûn'dan oğlu Musa'yı kendi yanına almasını sonrasında kendisine gönderilmesini istedi. Bu konuda Me'mûn Fazl b. Sehl ile istişare etti ve sonuçta bu teklifi kabul etmedi. Toplantı dağıldıktan sonra Emîn'in elçisi Abbas b. Musa ile yalnız kalan Fazl b. Sehl elçiye kendilerine katılması durumunda Mısır'da bazı yerler ve Mekke'de görev sözü verdi. Bunun üzerine elçi Abbas, Me'mûn'a biat etti. Diğer elçilerin Emîn'e dönmesiyle isteğinin kabul edilmediğini anlayan Emîn, Me'mûn'dan bir kısım Horasan bölgelerini terk etmesini istedi. Me'mûn bu istekleri kumandanlarıyla istişare etti. Onlar Emîn'in isteklerini kabul etmek gerektiğini söylediler. Ancak veziri Fazl b. Sehl ile Hasan b. Sehl ise Emîn ile mücadele etmek gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Me'mûn Emîn'e

⁷³ Nitekim Taberi de iki kardeş arasını açan kişinin Fazl b. Rebî' olduğunu söyler. Taberi, c.4, 2007: 472.

karşı Horasan'ın güvenliğini artıracak önlemler almaya başladı⁷⁴ (İbnu'l Esir, 2016: 302-303). Me'mûn'un Horasan bölgesinde halka adaletle davranması, halkın şikâyetlerini kendisinin dinlemesi ve dörtte bir haracı almaması Horasan halkına Me'mûn'u sevdirdi (Taberi, 2007: 471).

Hârûnürreşîd'in vefatının ilk zamanlarında Emîn, Me'mûn'u Bağdat'a kendi yanına getirebilmek için bir heyetle mektup gönderdi. Mektubunda hilafet işlerini yaparken kardeşine ihtiyaç duyduğundan ve birlikte memleket topraklarını düşmanlardan koruyabileceklerinden bahsetti. Me'mûn bu konuyu en güvenilir veziri olan Fazl b. Sehl ile görüştü (Dineveri, 2017: 451). Ancak Fazl Emîn'in teklifini kabul etmeyi uygun görmeyince bu teklifi uygun bir dille reddeden bir mektup gönderildi. Me'mûn'un Bağdat'a gelmeyeceğini anlayan Emîn, komutanlarıyla yaptığı görüşmeler sonucunda (Dineveri, 2017: 452-453) ve Fazl b. Rebî'in de kıskırtmasıyla (İbnu'l Esir, 2016: 320-323) kardeşi Me'mûn'a karşı Ali b. İsa b. Mâhân'ı Horasan'a doğru 50.000 kişilik orduyla gönderdi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-161; Dineveri, 2017: 452-453). Me'mûn ise Emîn'in yaptıklarından haberdardı. Vezir Fazl b. Sehl, Me'mûn'a Rey ve civarındaki askerlerini bir araya toplaması gerektiğini söyleyince Horasan'da bir hareket başladı (İbnu'l Esir, 2016: 310-314). Bunun üzerine Me'mûn'un komutanı Tahir de bir orduyla beraber Ali b. İsa'ya karşı yola çıktı (Dineveri, 2017: 454). Böylece kardeşler arasındaki ilk savaş başladı (10 Şâban 195/8 Mayıs 811)⁷⁵ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-161; Dineveri, 2017: 452-453). Yapılan savaşta Me'mûn'un ünlü komutanı Tahir b. Hüseyin sadece 4000 kişilik bir orduyla savaşı kazandı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-161). Tahir b. Hüseyin'in, Emîn'in komutanı Ali b. İsa'yı öldürmesi üzerine Emîn'in veziri Fazl b. Rebî', Me'mûn'un ve çocuklarının bazı mallarına el koydu. Halk ise halife ve vezirin bu yaptıklarından memnun olmadı (Üçok, 1968: 95).

Daha sonra Emîn, Fazl b. Rebî'in onu cesaretlendirmesiyle İsmet b. Hammad'ı bin kişilik bir kuvvetle Hemedan'a sevk etti. İki taraf arasında yapılan savaşı yine Me'mûn kazandı ve komutanı Tahir zaferi halifeye ve vezir Fazl b. Sehl'e bir mektupla bildirdi. Fazl b. Sehl,

⁷⁴ Emîn'e karşı Me'mûn'u ikna etmeye uğraşan Sehl kardeşlerin halife ile yaptığı konuşmalar bu sayfada yer alır.

⁷⁵ İbnu't-Tıktaka, El-Fahri, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2016, S:158-161. Bkz; Ebû Hanife ed-Dineveri, Ahbaru't-Tıval, Eskilerin Haberleri, İslam Klasikleri, Ankara Okulu Yayınları (çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür), 2017, s. 452-453.

Me'mûn'u tebrik edip halkın karşısına çıkması gerektiğini söyledi. Yenilginin intikamını bir şekilde almaya çalışan vezir Fazl b. Rebî' ise Me'mûn'a ait bütün arazi ve gelirlere el koydu (İbnu'l Esir, 2016: 310-314). Bundan sonra Tahir b. Hüseyin, Me'mûn'un emriyle Bağdat'a girdi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 158-161).

Me'mûn'un komutanı Tahir'in kuvvetleri H. 198/M. 813'de Bağdat'ı ele geçirince Emîn sandalla kaçmaya çalışmış ancak Tahir'in adamları tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür (5 Muharrem). Emîn'in kesik başı Me'mûn'a gönderilmiş ve vezir Zü'r-riyâseteyn onu alıp bir kalkanın üzerine geçirmiştir. Emîn'in öldürüldüğüne dair mektup Me'mûn'a ulaştırılınca Zü'r-riyâseteyn bunu kumandanlara okumuştur (İbnu'l Esir, 2016: 348-349). Emîn'in veziri Fazl b. er-Rebî' ise kaçmıştır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 163-164). Oysaki Me'mûn'un Bağdat'a ilk girişinde yanında bulunan adamlarından Ebü'l-Kasım Lehebi, Muhammed b. Abdullah Osmani ve Mus'ab b. Abdullah Zübeyri Fazl b. Rebî' hakkında güzel ve olumlu sözler sarf edip, onun için geçmişte yaptığı iyiliklerinden dolayı dua etmişlerdir (İbn Tayfur, 2021: 66). Me'mûn Tahir'in başarısından sonra Fazl b. Sehl'i çağırdı ve Hemedan dağından Tübbet'e, Fars denizinden Deylem denizi ve Cürcan'a kadar olan yerleri veziri Fazl'ın idaresine verdi. Ayrıca üç milyon dirhem ile bir sancak da hediye etti. Harp ve kalem işleri başkanlığı manasına gelen "Zü'r-riyâseteyn" lakabını ona verdi. Kardeşi Hasan b. Sehl ise haraç divanının başına getirildi (İbnu'l Esir, 2016: 323).

Fazl b. Sehl ve onun taraftarlarının Emîn'in katlini helal kabul etmelerine onun şarapla ilgili bazı sözleri neden olmuştur. İbnu'l Esir'in anlattığı bir rivayete göre Horasan'dayken Fazl b. Sehl'in yanında Emîn'den bahsedilmiştir. Bunun üzerine Fazl: "*Bana şarap sun ve de ki: 'Bu şaraptır. Bu şarabı açıktan sunmak mümkün iken bana gizlice sunma!'*" diyen bir şairi meclisinde tutan Emîn'in katli nasıl helal olmaz? demiş ve Emîn hakkındaki görüşünü açıklamıştır (İbnu'l Esir, 2016: 352). Bağdat şairlerinden biri ise bu olay hakkında şu şiiri söylemiştir:

"Vezirin hıyaneti, emirin fıskı, danışmanın cahilliği halifeliğin elden çıkmasına sebep olmuştur. Fazl vezir, Bekr ise müşirdir, bunlar emirin ölümünü neticelendirecek olan şeyleri istemektedirler..." (İbnu'l Esir, 2016: 315).

Me'mûn'un Bağdat'a girdiği gün Fazl b. Rebî', Tahir b. Hüseyin'le karşılaştı ve ondan halife ile arasını düzeltmesini istedi. Tahir biraz uğraştıktan sonra Me'mûn onunla görüşmeyi

kabul etti. Tahir, Fazl'ı halifenin huzuruna getirirken onun üzerinde kılıç, taylasan ve kalensüvesi yoktu. Fazl, sarayın ortasına geldiğinde, Me'mûn tahtından indi ve iki rekât namaz kıldı. Fazl'a dönüp onu affetmeyi lütfeden Allah'a şükürünü yerine getirmek için namaz kıldığını söyledi. Fazl b. Rebî' ona benzeri görülmemiş bir yakut yüzük taşı hediye etti. Ancak Me'mûn taşı eline ilk aldığı anda beğendiyse de bunu Fazl'a iade etti (İbn Tayfur, 2021: 58-62) ve onu affetti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 163-164). Bundan sonra Fazl sarayda kendisine bir makam isteyince Me'mûn onu huzurundan kovdu (İbn Tayfur, 2021: 61-62). H. 204/M. 819-20 senesinde bir bayram günü Me'mûn öğlen yemeği sırasında etrafındakilere Fazl b. Rebî'in kendisine karşı kin beslediğini, buna karşılık onu öldürmek yerine itibarını düşüreceğini hatta şu anda dahi onun saraydaki konumunun en aşağı mertebe olduğunu söylemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasının, yani Me'mûn'un Fazl'a kızgınlığının ilk sebebi Fazl'ın Hârûnürreşîd'in vasiyetini yerine getirmemiş olmasıdır. Çünkü halife Hârûnürreşîd veziri Fazl b. Rebî'ye eğer ölürse hazinelerini, mallarını, silahlarını ve bütün ordusunu Me'mûn'a teslim etmesini söylemiştir. Fazl ise Hârûnürreşîd vefat edince her şeyi, Emîn'e teslim etmiştir (İbn Tayfur, 2021: 63-65). Fazl ise Me'mûn'u Merv'de tek başına bırakıp ona ihanet etmiştir. Daha sonra kardeşi Emîn'i ona karşı kıskırtmıştır (İbn Tayfur, 2021: 158). Nitekim Kalkaşendî de vezir Fazl b. Rebî'in Me'mûn ve Emîn'in arasını açtığını söylemiştir (Kalkaşendî, 2019: 114). Kardeşler arasındaki mücadeleler sonucu halife olan Me'mûn, Fazl b. Rebî'ye siyah renkli kıyafetler giyme izni vermiş ancak ata kılıç askısıyla binmeyi yasaklamıştır. Bundan dolayı Fazl, kılıcı normal askıyla kuşanmıştır (İbn Tayfur, 2021: 65).

Fazl saraya geldiği bir gün dış kapıda beklerken Me'mûn, hacib Ali b. Salih'e onu en alt düzeyde karşılamasını söyledi. Buna rağmen Fazl, her pazartesi ve perşembe günleri saraya devamlı gelip gitti. Saraya uğrayan insanlar onunla konuşturlardı. Bir gün yine böyle saray kapısında beklerken Me'mûn'un Hz. Ali soyu hakkındaki iyi niyetlerini duyunca şaşırmadı ve yanında bulunan Sindî b. Şahek'e Me'mûn'un bu düşüncelerini daha önce babası halife Hârûnürreşîd'den de duymuş olduğunu belirtti (İbn Tayfur, 2021: 65).

Tüm bunların yanında Me'mûn'un Fazl hakkında bazı olumlu düşünceleri de vardır. Bir gün Me'mûn, Ali b. Salih'e Fazl'ın yönetim hakkında her ne kadar hatalı olsa da doğru sonuç aldığını, zayıf ordularla zaferler kazabildiğini söyler. Ancak bu söylediklerini Fazl'a

duyurmamasını tenbih eder. Çünkü o Fazl'ın sevinmesini istemez. Ayrıca Fazl b. Rebî' için bütün işleri yerine getirebilecek kabiliyetli biri olduğunu da söyler (İbn Tayfur.2021: 64-67).

4. SÂMERRÂ DÖNEMİ VE SONRASI VEZİRLERİ (H. 221-295/M. 836-908)

4.1. Mu'tasım-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 217-227/M. 833-842)

Halife Mu'tasım H. 221/M. 836 yılında Sâmerâ şehrinin kurup ordusundaki Türklerle beraber hilafet merkezini buraya taşıdı. Böylece Abbâsî tarihinde Sâmerâ Dönemi başladı ve Türk komutanlar devlet idaresinde söz sahibi olmaya başladılar (Avcı, 2020: 380-382). Bu dönem ancak halife Mu'temid'in H.279/M.892 yılında başkenti Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasıyla son buldu (Demirci, 2009:70-71).

4.1.1. Fazl b. Mervân

Mu'tasım'ın ilk veziridir. Beredanlıydı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172). Fazl güzel yazı yazardı. Mu'tasım halife olmadan önce onun kâtibi olan Yahyâ el-Curmukani'nin yanında yazı yazmaya başladı. Yahyâ ölünce Fazl onun yerine kâtip oldu (İbnu'l Esir, 2016: 486; Mes'ûdî, 2020: 340). Böylece vezirliğinden önce henüz halife olmayan Mu'tasım'a kâtiplik yapmış oldu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172). Fazl, vezirliğinden önce Mu'tasım ile birlikte Suriye ve Mısır'a gitti. Mu'tasım halife olunca da kâtibi Fazl'ı vezirliğine aldı (İbnu'l Esir, 2016: 486).

Halife Mu'tasım'ın yetkilerini daha çok Fazl kullandı. Öyle ki Fazl bütün divanlara ve hazinelere hâkim ve bunlarla istediği gibi tasarruf eden biri oldu. Fazl'ın halife üzerindeki otoritesi o kadar güçlüydü ki Mu'tasım nedimler için bahşış vermesini emretse de o bunu yapmayabiliyordu. Mesela bir gün halife Mu'tasım Fazl'dan, arkadaşı 'Hefti' lakaplı İbrahim'e mal verilmesini istemiş olmasına rağmen Fazl bu malı vermedi. Bunun üzerine Hefti şöyle dedi: "...halifeliğinin sende sadece adı var. Emirlerin kulaklarını aşmıyor. Halife Fazl'dır." (İbnu'l Esir, c.5, 2016: 486). Benzer şekilde Kalkaşendî de Fazl b. Mervân'ın iktidarı ele geçirdiğini ve halifenin etkisiz hale geldiğini söyler (Kalkaşendî, 2019: 121). Şairlerden biri onun bu durumu hakkında şu şiiri söyler:

"Firavunlaştın ey Fazl b. Mervân, ibret al senden önce Fazl Fazl Fazl üç hükümdar vardı. Öldüler. Onları tutuklama, esaret, katl mahvetti." Burada bahsedilen üç Fazl ise, Fazl b. Yahyâ b. Hâlid, Fazl b. Sehl ve Fazl b. Rebî'dir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172).

Bunun üzerine düşmanları halifeye karşı onu kışkırttılar. Böylece Fazl tutuklandı ve mallarına el kondu. Ancak daha sonra halife onu affedip farklı görevler verdiyse de (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172) bir müddet sonra halife Mu'tasım bütün devlet işlerine el koyduğu için onu tekrar tutuklattı. Fazl'ı azledip yerine Ahmed b. Ammar'ı tayin etti. Daha sonra Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ı vezir edindi (Kalkaşendî, 2019: 121-122). Fazl'ı ise Musul yolu üzerinde es-Sinn adlı bir köye sürgün etti. İbnu'z-Zeyyat ise kâtiplik ve vezirlik makamlarına yükseltildi (İbnu'l Esir, 2016: 487). Fazl b. Mervân halife Müstain döneminde (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172) M. 864-865 yılında Sâmerî'ye da vefat etti (İbnu'l Esir, 2016: 33). Fazl çok cimri, kötü huylu ve kibirli biriydi (İbnu'l Esir, 2016: 487). Ayrıca ilim sahibi olmayan ve iş bilmez bir kimseydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172). Halife Mu'tasım onu görevden alınca halktan ve şairlerden kimisi bu duruma sevindi (İbnu'l Esir, 2016: 487).

4.1.2. Ahmed b. Ammar b. Şadi

Ahmed b. Ammar'ı halifeye Fazl b. Mervân tanıştırdı. Fazl cezalandırılınca yerine vezir tayin edildi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173; Mes'ûdî, 2020: 340). Bir rivayete göre Ahmed vezir değildi. O sadece halifenin mektuplarını kendisine sunardı. Ancak Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l İşraf* adlı eserinde Ahmed b. Ammar b. Şadi'nin Fazl b. Mervân'dan sonra halife Mu'tasım'a vezirlik yaptığını belirtir (Mes'ûdî, 2020: 340).⁷⁶

Ahmed, vezirliğinden önce zengin bir değirmenciydi. Vezaret adabını bilmeyen hatta halifenin sorduğu basit sorulara dahi cevap veremeyen biriydi. Bu durumu onun vezirlikten alınmasına sebep olmuştur. Nitekim bir gün halife Mu'tasım, Ahmed b. Ammâr'a kele (orta derecedeki at) kelimesinin anlamını sorduğunda o bilemedi. Bunun üzerine halife orada bulunan Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'a aynı soruyu sordu ve doğru cevap aldı. Böylece halife onun yerine Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ı vezir tayin etti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 172-173).

⁷⁶ Fazl b. Mervân'dan sonra yerine gelen vezir hakkında kaynaklardaki bilgiler farklıdır. Bazı kaynaklarda ondan sonra Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat, başka kaynaklarda ise Ahmed b. Ammâr b. Şadi'nin Fazl'ın yerine vezir tayin edildiğine dair bilgiler mevcuttur. Kanaatimizce Fazl'dan sonra bu göreve getirilen Ahmed b. Ammar b. Şadi çok kısa süreli olarak bu görevi yapmış ve halife onun yerine Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ı tayin etmiştir.

4.1.3. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Birinci Vezirliği)

Halife Mu'tasım mektuplarını kâtip ve vezirlerine okuturdu. Bir defasında Cibal bölgesinden gelen bir mektubu kâtibi Muhammed b. Ammar'ın okumasını ister. Mektup okunduktan sonra halife kâtibine mektupta yazan bir kelimenin anlamını sorar fakat kâtip bilemez. O sırada halifenin etrafında bulunan bazı kişiler bu durum için halifeye, henüz sarayın kapıcısı olan, Abdülmelik ez-Zeyyat'ı tavsiye ederler. Halife Zeyyat'ı huzuruna kabul edip ona aynı kelimeyi sorar. Zeyyat cevaben yaş ve kuru bitkilerin hepsine kele dendiğini, daha fazla kurursa 'haşış' yaş ise 'hala' dendiğini belirtir. Daha sonra halifeye bitkilerin hallerinden ve adlarından uzunca bahseder. Halife onun bu bilgisine hayran kalıp onu yakın adamları arasına alır ve sonra vezir edinir (Kalkaşendî, 2019: 120-121) Eğitim görmüş, zeki ve zamanındaki nadir kişilerden olan Muhammed b. Abdülmelik, vezirlik görevini hakkıyla yapabilen bir kimsedir⁷⁷ (İbnu't -Tıktaka, 2016: 173).

Muhammed b. Abdülmelik'in babası halife Me'mûn devrinde zengin bir tüccardı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173). Âlim vezirlerden olan Muhammed b. Abdülmelik İbnu'z-Zeyyat'ın (Aykon, 2018: 281) Sâmerâ'da zengin bir kütüphanesi vardı. Her ay kitap tercüme ve istinsahı için bin dinar harcardı (Seyithanoğlu, 1992: 218). Onun cömertliğini gösteren diğer bir olay da vezir olunca, en yakın arkadaşlarından olan İbrahim es-Sûli'ye bir milyon sekiz yüz bin dirhem vermiş olmasıydı (İbnu'l Esir, 2016: 578). Cömertliği şairlerin diline dolanmıştı. Nitekim Yahyâ b. Ali b. Yahyâ el-Müneccim'in şu şiirinde onun cömertliğine övgü vardır:

"Emiru'l-müminin derin, coşkun denizleri var

Öyle bir cömertliğe sahip ki kimse erişemez ona

Ve onun veziri Ebû Necm

Deryaya akan su kaynağı gibi" (Sealibi, 1997: 133).

Vezir Muhammed b. Abdülmelik bazı evrakların mühürlenmesinden sorumluydu. Bunun için altın kutu içerisinde muhafaza edinilen hilafet mührünü kullanırdı. Bu mührün önünde saygı ile eğilir, öperek kutusundan çıkarır ve aynen bu tazimle tekrar kutusuna bırakırdı

⁷⁷ Ayrıca Bkz; İbnu'z-Zeyyat'ın ailesinin zeytin tüccarı olması kendisinin ise vezirliğe yükselişini Gutas bir sınıf atlama yani üst sınıfa geçiş olarak değerlendirir. Gutas, Dimitri, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Kitap Yayinevi, İstanbul, 2017, s.128.

(Sealibi, 1997: 44).

Halife Mu'tasım'ın vefat ettiği gün de veziri Muhammed b. Abdülmelik'ti⁷⁸ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173). Halifenin ölümünden etkilenmiş ve bundan üzüntü duyduğunu ifade eden bir şiir yazmıştı (İbnu'l Esir, 2016: 546).

4.2. Vâsik-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 227-233/M. 842-847)

Halife Vâsik bir gece Bermekîlerin hikâyesini dinlemiş ve onları cezalandıran dedesinin doğru bir iş yaptığına karar vermiştir. Bu olayı kendisine örnek edinen halife, kâtiplerini on dört bin ile bir milyon dinar arasında bir para cezasına çarpmış böylece onların Bermekîler gibi maddi güce ulaşmalarını engellemeye çalışmıştır. Hasan İbrahim, bu olayın o dönemde rüşvet ve fesadın yaygınlaştığını gösterdiğini belirtmiştir (Hasan, 1985: 380).

4.2.1. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (İkinci Vezirliği)

Yeni halife Vâsik ile İbnu'z-Zeyyat'ın arasında geçmişten gelen bir kırgınlık var olmuştur. Çünkü halife Mu'tasım henüz yaşıyorken, oğlu Vâsik'a bir miktar para vermesini emretmişti. Ancak Muhammed b. Abdülmelik bu emri yerine getirmemekle birlikte halifeyi de bundan vazgeçirmişti. Bunun üzerine Vâsik büyük yeminler ederek halife olduğu zaman vezir Muhammed'i en kötü şekilde öldüreceğini söylemişti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173-174). Buna benzer bir olayda; Vâsik ile kardeşi Mütevekkil arasında bir kırgınlık yaşanmış, Vâsik abisi ile arasını düzeltmesi için İbnu'z-Zeyyat'a ricada bulunmuştu. Ancak İbnu'z-Zeyyat, Ca'fer'i azarlamış ve onu odasından kovmuştu. Ca'fer bunu unutmamış ve halife olunca İbnu'z-Zeyyat'tan intikam almaya karar vermişti (İbnu'l Esir, 2016: 576).

Mu'tasım'ın vefat etmesi üzerine tahta çıkan Vâsik her ne kadar onu öldürmek istediye de bir yandan da devlet işlerini yürütmeye onun gibi birini bulamayacağını düşünüyordu. Bu duruma çözüm bulmak için Mu'tasım, hacibinden huzuruna on kâtip getirmesini emretti. Onları imtihan etti ancak istediği gibi birini bulamayınca Muhammed b. Abdülmelik'i vezir

⁷⁸ Ayrıca Bkz; Zeyyat'ın ailesinin zeytin tüccarı olması kendisinin ise vezirliğe yükselişini Gutas bir sınıf atlama yani üst sınıfa geçiş olarak değerlendiren. Dimitri Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.128.

edinmeye karar verdi. Onun aleyhine yapmış olduğu yemininin de kefaretinin ödedi⁷⁹ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 173-174). Daha sonra halife Vâsik devlet işlerinin birçoğunu veziri İbnu'z-Zeyyat'a bıraktı (İbnu'l Esir, 2016: 576).

Her ne kadar halife Vâsik, İbnu'z-Zeyyat'ı vezir edindiyse de aralarındaki kırgınlık ara sıra kendini gösterir. Nitekim bir gün vezir Muhammed b. Abdülmelik halifeye sağlıkla ilgili bir kitap okur. Kitaptaki konulardan biri de akıl sağlıdır. Vezir Muhammed tam okuyacağı sırada orada bulunan Ebû'l Velid b. Ahmed vezire kızar ve halifenin bu konuda bir şeyler işitmesine gerek olmadığını söyler. Halife Vâsik Ebû'l Velid'e yüz bin dinar verilmesini emreder (Sealibi, 1997: 44). Yine halife Vâsik beğendiği bir cariyeyi satın alması için İbnu'z-Zeyyat'tan beş bin dinar vermesini ister. Ancak İbnu'z-Zeyyat bu ödemeyi biraz geciktirir (İbnu'l Esir, 2016: 573).

İbnu'z-Zeyyat mahkemeler kurup buralarda bizzat bulunurdu. Mesela M.839'da, hakkında yapılan suçlamalardan dolayı Türk komutan Afşin tutuklandı ve aralarında İbnu'z-Zeyyat'ın da olduğu bir heyet tarafından sorgulanıp hapse atıldı (İbnu'l Esir, 2016: 533-538).

Vâsik'in halifeliği boyunca Muhammed b. Abdülmelik, onun veziri olarak kaldı. Vâsik ondan başkasını vezir edinmedi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 174). 10 Ağustos 847'de Vâsik-Billah vefat ettiğinde yanında veziri İbnu'z-Zeyyat ve Ömer b. Ferec vardı (İbnu'l Esir, 2016: 570-571).

Vâsik ölür ölmez Ömer b. Ferec, İbnu'z-Zeyyat, Ebû'l Vezir Ahmed b. Hâlid, İtah ve komutanlardan birkaçı bir araya gelip Vâsik'in oğlu Muhammed'e biat etmeye karar verdiler (İbnu'l Esir, 2016: 574).

4.2.2. Süleyman b. Vehb (Kâtip)

H. 228-229/M. 843-844 yılında halife Vâsik, aralarında o sıralar komutan İtah'ın katibi olan Süleyman b. Vehb'in de olduğu bazı kâtipleri hapsedmiştir. Bunun sebebi ise kâtiplerinin

⁷⁹ Ayrıca Bkz; Kalkaşendî de İbnu'z-Zeyyat'ın Vâsik dönemindeki vezirliğini doğrulamaktadır. Kalkaşendî, Halifelik Kurumu ve Tarihi, (1355-1417), (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s.124.

Bermekiler gibi güçlenmesini önlemektir. Süleyman b. Vehb, el-Vâsik'a 400.000 dinar ödemiş⁸⁰ (İbnu'l Esir, 2016: 556) ve Vâsik'ın öldüğü gece hapisten kaçmayı başarmıştı⁸¹ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 182).

4.2.3. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)

Vâsik-Billâh döneminde (H. 227-233/M. 842-847) kâtiplik yaptı. Halife Vâsik onu Ahvaz'ın idareciliğine tayin etti. Bu dönemde vezir İbnu'z-Zeyyat tarafından suçlanarak 1,5 milyon dirhemi müsâdere edildi. Sûlî nazım ve nesir yazıları kaleme alarak suçsuzluğunu dile döktü. Bunun üzerine halife Vâsik'ın kendisini suçsuz bulmasıyla parası geri verildi (Savran, 2009: 493-495).

4.3. Mütevekkil-Alellah Dönemi Vezirleri (H. 232-247/M. 847-861)

Halife Vâsik'ın ölümünden sonra Abbâsî tarihinde ilk defa devlet yöneticileri bir araya gelerek yeni halifenin kim olacağını tartıştılar. Bunlar arasında Ahmed b. Ebû Duad, Ahmed b. Hâlid, Ömer b. Ferec ve vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat da vardı (Seyithanoğlu, 1992: 231). Toplantıda ilk olarak Vâsik'ın oğlu Muhammed'e biat etmeye karar verdiler. Ancak Muhammed henüz akıl baliğ olmayan bir çocuk olduğu için bundan vazgeçildi ve el-Mütevekkil Ca'fer b. el-Mu'tasım'a biat edildi. Mütevekkil hilafete geçeceği sırada İbnu'z-Zeyyat ona Müntasır lakabını vermek istedi ancak başkadı Ahmed b. Ebû Duad'ın ısrarı ile ona Mütevekkil lakabı verildi (İbnu'l Esir, 2016: 574).

4.3.1. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Üçüncü Vezirliği)

Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat, Mütevekkil'in hilafeti döneminde yaklaşık 40 gün ona vezirlik yaptı (Mes'ûdî, 2020: 345). Daha sonra 22 Eylül 847/ 7 Safer 232-233'de halife Mütevekkil komutanı İnak'a İbnu'z-Zeyyat'ı yakalamasını ve ona işkence etmesini emretti. İnak onun evini talan edip bütün mallarına el koydu ve hapse attı. Korkusundan ağlayan

⁸⁰ Bu kâtipler: Ahmed b. İsrail'den 80 bin dinar almış ve kırbaçlatmıştı. Hasan b. Vehb'den 14 bin dinar, İbrahim b. Vehb ile kâtiplerinden 100 bin dinar, Ahmed b. Husayb ve kâtiplerinden 1 milyon dinar, Necah'tan 60 bin dinar ve Ebü'l-Vezir'den ise 140 bin dinar almıştır.

⁸¹ Bu sırada o kâtipti.

İbnu'z-Zeyyat işkence sırasında susuz bırakılıyor, uyumaması için çuvaldızla dürtülüyordu. Aynı yılın Rebiyülevvel ayının bitmesine on bir gün kala (İbnu'l Esir, 2016: 576-578) yakaladığı kişilere işkence yapmak üzere kurduğu çiviyle kaplı tandıra konuldu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 174). İbnu'z-Zeyyat tandırda birkaç gün kaldıktan sonra öldü. Başka bir rivayete göre ise dövülerek öldürülüp üzerindeki elbiseleriyle evinin kapısına asıldı (İbnu'l Esir, 2016: 577-578). Ölümünden sonra Sâmerâ'daki kütüphanesi müsâdere edildi (Seyithanoğlu, 1992: 218). Muhammed'den sonra vezarete Muhammed b. Fazl el-Cerceraî, ondan sonra ise Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân el-Mervezi tayin edildiler (Mes'ûdî, 2020: 345).

4.3.2. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Fazl el-Cerceraî

Halife Mütevekkil veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'ı öldürdükten sonra Cerceraî'yi vezir edindi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175). Sealibi'nin *Adabu'l-Muluk* adlı eserinde adı Muhammed b. Fazl el-Cürçani olarak geçmektedir (Sealibi, 1997: 78). Cerceraî musiki konusunda ün salmış ve yaşlı biriydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175).

Mütevekkil bir gün veziri Muhammed b. Fazl el-Cerceraî'yi cariyelerle fazla zaman harcamaması için uyardı (Sealibi, 1997: 78). Ancak birçok konuda hakkında şikâyetler çoğalınca halife onu azletti.⁸² Gereçeklerinden biri de genç bir vezir arıyor olmasıydı. Böylece ona Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân tavsiye edilince onu vezir seçti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175).

4.3.3. Ebü'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Birinci Vezirliği)

Asıl adı Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân et-Türkî el-Bağdâdî'dir (Aykaç, 1999: 537-538). İbnu'l Esir'in *İslam Tarihi* adlı eserinde adı Abdullah b. Yahyâ b. Hâkân olarak geçmektedir (İbnu'l Esir, 2016: 592).

Dedesi Hâkân aslen Mervli bir Türktür. Hâkân Ezz kabilesinin mevlasıdır. Babası Yahyâ ise halife Me'mûn ve Mütevekkil zamanında kâtiplik yapmıştır. Ayrıca Me'mûn'un veziri olan

⁸² İbnu'l Esir ise onun henüz Mütevekkil'in veziri iken vefat ettiğini söyler. Bkz; İbnu'l Esir, c.6, 2016: 33.

Hasan b. Sehl'in de özel kâtibidir (Aykaç, 1999: 537-538). İbnu'l Esir, Ubeydullah'ın da babası gibi halife Mütevekkil'in kâtipliğini yaptığını söyler (İbnu'l Esir, 2016: 592). Ubeydullah vezir olduğunda ise babası Divan-ı Mezalim reisliğine (vezir) tayin edilmiştir (Aykaç, 1999: 537-538). Ubeydullah henüz babası Yahyâ sağ iken halife Mütevekkil'e vezirlik yapmıştır (Mes'ûdî, 2020: 345).

Abbâsî Devleti tarihinde vezir olan ilk Türk, Ubeydullah b. Yahyâ'dır.⁸³ Güzel yazı sanatına vakıf ve maliyeci, namuslu ve cömert biridir. Yumuşak huylu olup askerler tarafından sevilirdi. Öyle ki halife Mütevekkil'in öldürülmesi sırasında ortaya çıkan karışıklıklar sonucunda askerler onun kapısında toplanır ve kendisinden iyilik gördükleri için onu bu fitneden çıkaracaklarını söylerler böylece kapısından ayrılmayıp onu korurlardı⁸⁴ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175-176).

Ubeydullah halife Mu'tez'in hocalığını da yaptı. İlk defa halife Mütevekkil tarafından bu göreve atanmış olup, on dört sene boyunca vezirlik görevinde bulundu. Görevini başarıyla yerine getiren İbn Hâkân, kendisine karşı düşmanlık besleyen kumandanlardan Vâsif et-Türki ve Necah b. Seleme'yi, görevlerindeki suistimalleri halifeye bildirerek bertaraf etti. Bundan sonra bütün divanlarda nüfuz sahibi olup akrabalarına buralarda görevler vermeye başladı. Bu başarılarının ardından kendisine 12.000 kişilik, (Aykaç, 1999: 537-538) Şakiriyye adı verilen (İbnu'l Esir, 2016: 586) ve Arap, eşkıya ve haydutlardan oluşan özel birlik verildi (Mes'ûdî, 2020: 345). Böylece vezirliğin yanı sıra emirlik görevini de elde etmiş oldu (Aykaç, 1999: 537-538).

Mütevekkil H. 243/M. 858 yılında beraberinde veziri Ubeydullah b. Yahyâ ve başdanışmanı Feth b. Hâkân ile beraber Sâmerâ'dan ayrılıp Şam'a geldi (Safer 244/ Mayıs 858). Halifenin Şam'da ikamet etmeye başlamasıyla birlikte önemli devlet müesseseleri buraya nakledilmeye başlandı (Aykon, 2018: 301).

Ubeydullah daha sonra arkadaşı Feth b. Hâkân ile birlik olup halife Mütevekkil'e oğlu

⁸³ Ubeydullah b. Yahyâ hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz; Mehmet Emin Şen, Abbâsiler Dönemi'nde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler, İSTEM, 13/2009, s.237.

⁸⁴ İbnu't-Tıktaka'nın El-Fahri adlı eserinde yer alan rivayete göre; Mısır valisi ona 200.000 dinar ile 30 sepet Mısır elbisesi hediye etti. Ancak Ubeydullah kabul etmedi. Hediyeleri divan hazinesine gönderdi. Vezir bu parayla Mısır valisine evler aldı.

Müstansır'ı birinci veliahtlıktan azlettirdiler. Buna karşılık Müstansır bir suikast planladı ancak İbn Hâkân olay gecesi sarayda bulunmadığı için bu suikasttan kurtuldu (Aykaç, 1999: 537-538).

Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân H. 248/M. 862 yılında (Mes'ûdî, 2020: 69) hac görevini yerine getirmek için yola koyulduysa da arkasından gönderilen bir görevliyle halife Mütevekkil onun (İbnu'l Esir, c.6, 2016: 21) Berka'ya sürgüne gönderilmesini emretti. Ancak Ubeydullah, Mısır ülkesindeki İskenderiye'ye gitti (Mes'ûdî, 2020: 69). Yazara göre Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra vezir Ubeydullah istemeyerek de olsa Müntasır'ın halifeliğini tanıdı (Aykon, 2018: 309).

4.3.4. Ömer b. Ferec er-Ruhhaci (Kâtip)

Mütevekkil henüz halife değilken kendisine geçimlik bir ücret alabilmek için elindeki bir senedi Ömer'den tasdik etmesini istedi ancak Ömer senedi mescidin kapısından dışarı fırlattı. Bundan dolayı Mütevekkil, halife olunca Ömer'i ramazan ayında hapsedti (H. 237-233/M. 847-848) ve bütün malları dağıtıldı. Daha sonra on bir milyon dirhem ödemesi şartıyla affedildi ve kendisinden alınan Ahvaz'daki köyleri teslim edildi⁸⁵ (İbnu'l Esir, 2016: 578-579).

H. 249-250/M. 864-865 yılında künyesi Ebû'l-Hüseyin olan Hz. Ali'nin soyundan bir kişi maddi anlamda darlık çekmekteydi. Ömer b. Ferec ile konuşup derdini anlatsa da Ömer onu hapsedti (İbnu'l Esir, 2016: 27). Ömer b. Ferec de aynen halifesi Mütevekkil gibi Hz. Ali ve taraftarlarını sevmezdi (İbnu'l Esir, 2016: 591-592). Ömer b. Ferec, Ebû'l-Hüseyin'i ancak akrabaları ona kefil olunca serbest bıraktı (İbnu'l Esir, 2016: 27).

4.3.5. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)

Mütevekkil-Alellah döneminde (H. 232-247/M. 847-861) kâtipliğe devam etti. Halife Me'mûn döneminde Ali soyuna yazdığı methiye Mütevekkil-Alellah döneminde onun başına bela oldu. Bu methiyenin bir kopyasını elinde bulunduran kâtip İshak b. İbrahim otuz

⁸⁵ İbnu'l Esir, İslam Tarihi, c.5, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s.578-579.

beş yıl sonra kâtiplikten azledilip malları müsâdere edilince, mallarını kendisine iade etmediği takdirde bu methiyeyi Ali soyuna kızgınlığıyla bilinen halife Mütevekkil'e vereceğini söyledi. Bu durum Sûlî'yi tedirgin edince ona mallarını iade edip methiyeyi geri aldı (Savran, 2009: 493-495).

Son görev yeri olan Sâmerrâ'da Dîvânü'd-dıyâ' ve Dîvânü'n-nafakat'ta kâtipliğe devam etti. Dîvânü'r-resâil'deki görevi sırasında kendisine meşhur İslam müellifi Câhiz vekâlet etti. Câhiz, Kitâbü'z-Zer' ve'n-nahl adlı eserini ona takdim edince 5000 dinar hediye aldı. Halife Mütevekkil'in oğulları Müntasır, Mu'tezz ve Müeyyed'e methiyeler sundu. Aynı dönemde Sâmerrâ'da Dîvânü'd-dıyâ'da çalışan Süleyman b. Vehb, Sûlî'nin vergi işlerinden anlamadığını söyledi. Bundan dolayı halife Mütevekkil'in gönlünü almak için ona şiirler söyledi. Böylece affedilip adına ziyafetler verildi. Ayrıca halife ona hilat giydirdi. Halife Mütevekkil, oğlu Müntasır'ı veliyaht tayin ettiğinde her ikisine de methiyeler okudu. Bu sebeple her ikisinden yüzer bin dirhem aldı. Altmış veya yetmiş yaşlarında iken (ö. H. 244/M. 858) Sâmerrâ'da vefat etti (Savran, 2009: 493-495).

4.3.5. Feth b. Hâkân el-Fârisî

Asıl adı Ebû Muhammed el-Feth b. Hâkân b. Ahmed b. Gurtuc et-Türki'dir (Câhiz, 1967: 26-27). Feth H. 200/M. 815-816 yıllarında doğar (Yıldız, 1995: 452-453). Babası halife Mu'tasım'ın yakın adamlarından olan Hâkân b. Ahmed'dir (Câhiz, 1967: 26-27) Ailesi Fergana'da yaşayan bir aileye mensuptur (Yıldız, 1995: 452-453). Soyu Türk hükümdarları soyuna dayanır (Câhiz, 1967: 26-27). Fakat Feth b. Hâkân'ın öldürüldüğü gece ona ağıt yakan Amr b. Şeyban el-Halebi, bu ağıtta onun Haşimi sülalesinden geldiğini söyler. Feth b. Hâkân şair, hatip, cömert ve zeki biridir (İbn Kesir, 1994: 20).

Feth'in babası Mu'tasım-Billah zamanında önemli bir kumandan olur⁸⁶. Halife Mu'tasım vefat etmeden önce bir gün Feth b. Hâkân'ın babasını evinde ziyarete gider. Feth'e, "*Sizin ev mi daha güzel yoksa bizim ev mi?*" diye sorar, o da, "*Halife bizim evde ise bizim ev daha güzel*" diye cevap verir. Halife bu cevabı çok beğenir ve Feth'e yüz bin dirhem bağışlayıp

⁸⁶ Feth b. Hâkân hakkında ayrıca Bkz; Pinto, O. (Haziran 2011). Feth b. Hâkân. Tarih Dergisi, 0 (27), 41-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9600/119807>.

onu evlat edinir (Yıldız, 1995: 452-453). Böylece Feth b. Hâkân, Halife Mütevekkil ile beraber büyür. Feth b. Hâkân, halife Mu'tasım, Vâsik ve Mütevekkil dönemlerinde sarayda çeşitli hizmetlerde bulunur. Mütevekkil'e vezir olmadan önce (H. 236) onun istihbarat hizmetlerini görür. Şam valisi olarak halife ile beraber Dımaşk'a gider (Câhiz, 1967: 26-27). Ancak H. 244/M. 858'de Türklerin baskısı nedeniyle halife burada yerine Feth'i vekil bırakarak Irak'a dönmek zorunda kalır (Yıldız, 1995: 452-453). Onun yerine Külapa Tigin burada vekil olarak kalınca Feth halifeyle beraber Sâmerrâ'ya döner (Câhiz, 1967: 26-27). Mütevekkil M. 849-851 yıllarında Sâmerrâ'yı inşa ederken onun yanında durur. H. 242/M. 856-857'de Mısır valiliği görevinde bulunur. Mütevekkil'in halifeliği zamanında Feth, Divanu't-tevkî'nin reisi olur (Yıldız, 1995: 452-453).

Ancak onun Halife ile arasındaki ilişkiler hep iyi olmamıştır. Mesela bir gün Feth b. Hâkân'ı yaptığı bir yanlıştan dolayı halifenin meclisindeki makamından daha farklı bir yerde durdurarak halife Mütevekkil onu cezalandırmıştır (Kalkaşendî, c.1, 2019: 143).

İbnu't-Tıktaka, Feth'den bahsederken onun aynı zamanda halife Mütevekkil'in kumandanlarından biri olduğunu söyler (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175). Bununla birlikte Kalkaşendî *Subhu'l-Aşa'* adlı eserinde (Kalkaşendî, 1987: 143), İbn Hallikan *Vefeyâtü'l-Ayan* adlı eserinde Feth b. Hâkân'dan Mütevekkil'in veziri olarak bahsederler (İbn Hallikan, 1978: 350). Bu nedenle kendisinin vezirliğine şüphe ile yaklaşılır.

Feth'in çok kıymetli ve büyük bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphaneyi Ali b. Yahyâ el-Müneccim kurdu. Bütün Arap fasihleri, Basra ve Kûfe âlimleri buraya gelirlerdi (Câhiz, 1967: 26-27). Bu kişilerden biri de Harranlı astronomi âlimi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'dir (Yıldız, 1995: 452-453). Feth'in kütüphanesi Hızanetu'l-hikme olarak adlandırılıyordu. Ancak Feth'in ölümüyle kütüphanesi dağıtıldı (Seyithanoğlu, 1992: 217).

Feth, halifenin meclisinde dahi fırsat buldukça kitap okurdu. Halife bir iş için meclisten kalkınca Feth hemen bir kitap çıkarıp okurdu (Câhiz, 1967: 26-27). Hatta abdesthaneye giderken ve dönerken heybesinden çıkardığı kitaplardan okurdu (İbnu't-Tıktaka, 2017: 24). Bundan dolayı halife Me'mûn döneminde başlayan tercüme hareketinin de Feth'in himayesinde devam ettiği söylenmektedir (Sâid el-Endelüsî, 2014: 37).

Feth'in eserleri: *el-Bustan*, *İhtilaf el-Muluk*, *Sayd ve'l-cavarih*, *el-Ravza ve'l-zahr*'dır (Câhiz, 1967: 26-27). Câhiz, *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* ile *Menâkıbü cündi'l-hilâfe ve fezâ'ilü'l-Etrâk* adlı kitaplarını, tarihçi Muhammed b. Hâris es-Sa'lebî ise *Kitâbü Ahlâki'l-mülûk* adlı eserlerini Feth'e ithaf etmişlerdir. Feth özellikle sanatkârları sarayda himaye etmesiyle ün salmıştır. Dönemin önemli şahsiyetlerinden Ahmed b. Ebû Fünûn ve Buhturî, Feth b. Hâkân sayesinde halifeyle görüşme imkânına kavuşmuşlardır (Yıldız, 1995: 452-453).

Sonraki dönem vezirlerinden Ubeydullah b. Yahyâ, Feth'in kardeşinin oğludur. Feth ile Ubeydullah halife üzerinde nüfuz sahibi olup devlet işlerini ellerine aldılar. Çeşitli entrikalarla idarede görev alan birçok kişiyi saraydan uzaklaştırmayı başardılar (Câhiz, 1967: 26-27). Bunlardan biri de komutan Vâsif'di. Bundan dolayı Mütevekkil, Türk komutanlardan Vâsif'in, İsfahan ve Cebel'de sahip olduğu köy ve arazilerdeki bütün mallarına el konulup buraların Feth b. Hâkân'a verilmesini /iktâ edilmesini emretti. Bu olay İbnu'l Esir'in *İslam Tarihi* adlı eserinde ve (İbnu'l Esir, 2016: 1) Câhiz'in *Hilafet Ordusunun Menkabeleri* adlı eserinde Mütevekkil'in öldürülmesine sebep olan olaylar arasında anlatılır. Nitekim bundan sonra komutan Vâsif, halifenin oğlu Müntasır ve komutanlar Musa ve Bagir ile beraber (H. 247 Şevval/M. 861) bir komplo hazırladılar (Câhiz, 1967: 26-27).

Halife Mütevekkil ile oğlu Müntasır arasında uzun süren bir çekişme mevcuttu. Özellikle oğlunun Hz. Ali taraftarlarına sıcakkanlı yaklaşımından dolayı araları bozduktu. Baba – oğul arasındaki çatışma o kadar ileri gitmişti ki Mütevekkil, Feth b. Hâkân'a oğlu Müntasır'ı dövmesini emretti. Feth Müntasır'a tokat atınca Mütevekkil, Müntasır'ın yaptığı işleri tanımadığını ve onu veliahtlıktan azlettiğini ilan etti. Böylece M. 861-862 yılında bir gün Mütevekkil ve Feth b. Hâkân, oğlu Müntasır'ı ve onun yakın adamları olan Vâsif, Boğa ve diğer Türk komutanlarını öldürmeyi kararlaştırdılar (İbnu'l Esir, 2016: 3).

Ubeydullah ve Feth halife Mütevekkil'in büyük oğlu Müntasır'ın yerine ikinci oğlu Mu'tez'in veliaht olmasını istediler (Câhiz, 1967: 26-27). Nitekim Ramazan Bayramı namazı için Mütevekkil, Müntasır'ın namazı kıldırmasını istemiş ancak Müntasır'ın karşısında yer alan Feth ve Ubeydullah buna engel olup Mu'tez'in namazı kıldırmasında ısrarcı oldular. Onların bu ısrarları Müntasır'ı kuşkulandırdıysa da buna razı oldu. Mu'tez hutbesini bitirdikten sonra Feth ve Ubeydullah onun el ve ayaklarını öptüler. Namazdan

sonra Mütevekkil'in yanına vardılar ve onun yanında da oğlu Mu'tez'e çok hürmet gösterdiler (İbnu'l Esir, 2016: 2). Böylece halife Mütevekkil halifeliğinin son dönemlerinde Feth b. Hâkân ve Ubeydullah b. Yahyâ'nın teşvik etmeleri sonucu oğlu Mu'tez'e daha ılımlı yaklaşmaya başladı. Hatta yeni kurulan bazı ordu birliklerini Mu'tez'in emrine verdi (Seyithanoğlu, 1992: 234). Bütün bu olaylardan sonra Müntasır ile babası Mütevekkil arasında geçen anlaşmazlıklardan dolayı Müntasır babasını öldürmek için bir gurup komutanla anlaştı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175).

Halife Mütevekkil H. Şevval 247/M. 11 Temmuz 861 tarihinde (İbnu'l Esir, c.6, 2016: 6) El-Mütevekkiliyye sarayındayken (Câhiz, 1967: 26-27) sofraya hazırlanmasını emretti. O gün halifenin nöbetçisi Boğa el-Kebir olmasına rağmen orada Boğa es-Sağır bulunuyordu. Halifenin meclisine giren Boğa es-Sağır orada bulunan şarkıcı ve nedimlerin dağılmasını istedi. Feth onu durdurmak istese de Boğa, halifenin emri olduğunu söyleyerek meclisi zorla dağıttı. Böylece Mütevekkil'in yanında Feth b. Hâkân ile dört hizmetçi ve oğlu Ebû Ahmed kaldı (İbnu'l Esir, 2016: 4). Bu sırada Mütevekkil içki içiyordu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 175). Boğa es-Sağır sarayın nehre açılan kapısı dışında kalan kapıları kapattı. Suikastçiler bu açık kapıdan içeri girdiler. Ebû Ahmed ve Mütevekkil bu kişilere karşı çıkınca geri döndüler ancak Boğa onların işlerini tamamlamamaları halinde öldürmekle tehdit etti. Geri dönen suikastçiler ilk önce Mütevekkil'i sonra da onu korumak için üzerine atılan veziri Feth b. Hâkân'ı öldürdüler (İbnu'l Esir, 2016: 4). Bu sırada Feth halifenin tuğracısıydı (Câhiz, 1967: 26-27).

Bu olaydan sonra Müntasır suçu tamamen Feth'in üzerine atar ve babasını Feth'in öldürdüğünü bu nedenle de kendisinin de Feth'i öldürdüğünü ileri sürer. Ardından kendisine biat edilir. Bu olaylar sırasında sarayda bulunan Ubeydullah b. Yahyâ ise odasında bazı işleriyle meşguldür. Olayın farkına varınca yanında beş bin veya on bin kişi toplanıp Müntasır'ın öldürülmesini isterler. Ancak o Mu'tez'in onların elinde olabileceğini dile getirerek bu işten askerleri vazgeçirir (İbnu'l Esir, 2016: 5-6). Halife Mütevekkil veziri Feth ile beraber aynı mezara gömülür (Kalkaşendî, 2019: 125).

Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sonraki sabah komutanlar ve ileri gelenler el-Ca'feriyye'de toplandılar. Onlara halifenin kâtibi Ahmed b. el-Hasib tarafından Müntasır'ın mektubu okundu. Mektupta babasını öldürenin Feth b. Hâkân olduğunu bu sebeple Feth'i de

kendisinin öldürdüğünü yazmıştı. Bunun üzerine Müntasır'a biat edildi. Onun adına halktan biatleri Ubeydullah b. Yahyâ aldı (İbnu'l Esir, 2016: 8-10).

4.4. Müntasır-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 247-248/M. 861-862)

Halife Mütevekkil'in öldürülmesinden sonraki sabah komutanlar ve ileri gelenler el-Ca'feriyye'de toplandılar. Onlara halifenin kâtibi Ahmed b. el-Hasib tarafından Müntasır'ın mektubu okundu. Mektupta babasını öldürenin Feth b. Hâkân olduğunu bu sebeple Feth'i de kendisinin öldürdüğü yazılıydı. Bunun üzerine Müntasır'a biat edildi. Onun adına halktan biatleri Ubeydullah b. Yahyâ aldı (İbnu'l Esir, 2016: 8-10).

4.4.1. Ahmed b. el-Hasib (Birinci Vezirliği)

Müntasır biat alınca muhaliflerinden vezir Ubeydullah'ı azlederek (Aykon, 2018: 309) yerine Ahmed b. el-Hasib'i vezir tayin etti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 176). Müntasır'ın babası halife Mütevekkil'in, Feth b. Hâkân tarafından öldürüldüğü bu nedenle onun cezalandırıldığı şayiasını da Ahmed b. Hasib yaydı (Seyithanoğlu, 1992: 242). Vezir Ahmed b. Hasib, aklından şüphe edilen aynı zamanda cömert ve hiddetli biriydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 176). Yeni vezir, Türk komutan Vâsif'i halifeden uzaklaştırmak için Müntasır'ı Türklere karşı harekete teşvik ediyordu (Aykon, 2018: 309). Çünkü Ahmed b. Hasib, kumandan İnak'ın öldürülmesinden sonra kudret ve nüfuz sahibi olmuş olan Vâsif'i çekemedi ve onu merkezden uzaklaştırmaya çalıştı. Böylece halife Türk komutanlardan Vâsif'i Bizans'a karşı sefere gönderdi (Seyithanoğlu, 1992: 243). Sefer için vezir Ahmed b. Hasib, Vâsif'in emrine on iki bin kişilik ordu hazırlayıp verdi. Ordunun başında Feth'in kardeşi Müzahim b. Hâkân bulunuyordu (İbnu'l Esir, 2016: 14).

Müntasır 5 Rebiyülahir 248 (8 Haziran 862) tarihinde vefat etti (İbnu'l Esir, 2016: 17). Müntasır ölünceye kadar Ahmed b. el-Hasib ona vezirlik yaptı (Mes'ûdî, 2020: 346).

4.5. Müstain-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 248-252/M. 862-866)

Halife Müntasır'ın ölümünden sonra El-Müstain'e hilafet beyati sırasında çıkan kargaşada Türkler Mu'tez ve Müeyyed'i öldürmek istemişler ancak buna kâtip Ahmed b. Hasib engel olmuştur ve her iki veliaht ta hapse atılmıştır (İbnu'l Esir, 2016: 21). Böylece Müstain, büyük

Boğa ve Küçük Boğa, vezir Ahmed b. el-Hasib ile (Kalkaşendî, 2019: 130) Otamış'ın da aralarında bulunduğu (İbnu'l Esir, 2016: 19) birkaç devlet büyüklerinin ortak kararıyla (6 Rebiyülahir veya 4 Rebiyülahir 248/7 veya 9 Nisan 862 Pazartesi) halife seçilmiştir (Kalkaşendî, 2019: 130) Bundan sonra veliahtlık kurumunun önemi kaybolmaya başlamış ve halifeler önemli devlet adamları tarafından seçilmeye başlamıştır (Seyithanoğlu,1992: 244).

4.5.1. Ahmed b. el-Hasib (İkinci Vezirliği)

İbnu't-Tıktaka halife Müstain'in, Ahmed b. el-Hasib'i iki ay kadar daha vezaret makamında bıraktığını söyler (İbnu't-Tıktaka, 2016: 178). İbnu'l Esir ise halifenin Ahmed b. Hasib'i kâtip, Otamış'ı ise vezir tayin ettiğini bildirir (İbnu'l Esir, 2016: 19).

İbnu't-Tıktaka'ya göre Ahmed b. el-Hasib'den sonra Ebû Salih Abdullah b. Muhammed b. Yezdad'ı vezir edindi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 178). Mes'ûdî'ye göreyse, vezir Ahmed el-Hasib'e kızgın olan halife daha sonra bu makama Türk Otamış'ı getirdi (Mes'ûdî, 2020: 347).

H. 247-248/M. 862-863 yılında Türkler ile vezir Ahmed b. Hasib arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başladı. Türkler idarede baskın oldukları için Ahmed vezirlikten azledilerek yerine Türk asıllı Otamış getirildi (Seyithanoğlu, 1992: 246).

4.5.2. Otamış

Otamış halife Müstain döneminde idarede söz sahibi olan Boğa el-Kebir'in kız kardeşinin oğludur (Mes'ûdî, 2020: 346). H. 247-248/M. 862-863'te Müstain, Otamış'a Mısır ve Mağrib'i vererek onu vezir tayin etti (İbnu'l Esir, 2016: 21). Türk olan Otamış ve kâtibi Şüca b. Kasım halifeyi nüfuzları altına almayı kısa sürede başardılar. Böylece Türklerin Abbâsî idaresindeki nüfuzları artmış oldu. Bu durumun farkına varan halk (Seyithanoğlu, 1992: 245) M. 862-863 yılında Sâmerâ'da (İbnu'l Esir, 2016: 24) Türklere karşı isyan hareketlerine başladılar. Bunlara karşı Boğa es-Sağır, Vâsif ve Otamış karşı harekete geçerek isyancıları dağıttılar (Seyithanoğlu, 1992: 245) Bu sırada halktan birilerini öldürdüler. Olaylar ancak akşama doğru yatıştırıldı (İbnu'l Esir, 2016: 24).

Türklere karşı Arapların bu tepkilerinden başka onların kendi iç mücadeleleri de aralarındaki birliğin sarsılmasına neden oldu (Seyithanoğlu, 1992: 246). Bu iç mücadelelerden biri de vezir Otamış ile Türk kumandanlar arasında yaşanıyordu. Çünkü -H. 248-249/M. 863-864 yılında- halife Müstain Otamış'a beytülmalde istediği kadar istifade etme hakkı vermişti. Otamış bu malların büyük bir kısmını almıştı. Buna karşılık Vâsif ve Boğa gibi büyük komutanlar bu mallardan Otamış kadar yararlanamıyorlardı (İbnu'l Esir, 2016: 175). Böylece Türk komutanlar (Seyithanoğlu, 1992: 246) Otamış'ın evini Kerh halkıyla beraber bastılar, onu ve kâtibini (Şüca) öldürüp bütün mallarına el koydular (İbnu'l Esir, 2016: 175). Otamış'tan sonra halife Müstain, Ebû Salih Abdullah b. Muhammed b. Yezdad'ı vezir tayin etti (İbnu'l Esir, 2016: 175). Halife bütün bu olaylar karşısında tepkisiz kaldı ve H. 252/M. 866 yılında tahttan indirilip öldürüldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 178).

4.5.3. Ebû Salih Muhammed b. Yezdad

Muhammed b. Yezdad edip bir kişiydi. Vezir olunca sıkı bir maliye politikası uyguladı. Bu sıkı politika emirlere ağır gelince onu ölümle tehdit ettiler. Bunun üzerine Muhammed Bağdat'a kaçtı. Böylece halife Mustain vezaret işlerini gördürmek üzere, vezir unvanı vermeksizin, bazen Muhammed b. el-Fazl el-Cercerai'yi bazen de Şüca b. el-Kasım'ı kâtip edindi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 178). İbnu'l Esir ise halife Müstain'in vezirlik makamına Muhammed b. Fazl el-Cercerai'yi getirdiğini söylemektedir (İbnu'l Esir, 2016: 175). Ancak İbnu'l Esir aynı zamanda onun M. 864-865'te Mütevekkil'in veziri iken vefat ettiğini de bildirir (İbnu'l Esir, 2016: 33).

4.5.4. Ebü'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (İkinci Vezirliği)

Halife Müstain-Billah (M. 862-866) tarafından tekrar vezirliğe getirildiyse de Türk komutanların bu makam üzerindeki nüfuzuyla vezaretten alınıp Berka'ya sürgüne gönderildi ve beş yıl boyunca burada kaldı (Aykaç, 1999: 537-538).

4.6. Mu'tez-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 251-255/M. 866-869)

H. 251-252/M. 866'da Müstain, Mu'tez'e biat ederek hilafetten ayrıldı ve Rusafe sarayından Hasan b. Sehl'in köşküne taşındı (İbnu'l Esir, 2016: 59).

4.6.1. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Birinci Vezirliği)

Asıl adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî'dir. Ailesi aslen Semerkantlıdır. Daha sonra ailesi Irak'a yerleşti ve yerleştikleri yere nispetle İskafi olarak anıldılar. Kelam ilmine ilgi duymasıyla birlikte terzilik mesleğiyle. Ca'fer b. Harb'in himayesinde Mutezile kelamına yönelik eğitim aldı. Ahlakı, bilgisi ve zekâsıyla halife Mu'tasım'ın da takdirini kazandı. Mutezile'nin İskafiyye kolunun kurucusudur (Doğan, 2000: 551-552). Nitekim İskafi, kitaplarda Bağdat mutezile ekolü dâhilinde işlenmiştir (Akın, 2017: 132). İbnu't-Tıktaka ise onun ilmi ve edebi bilgidен yoksun biri olduğunu söyler (İbnu't-Tıktaka, 2016: 179).

Ebû'l-Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi, Mu'tez'in ilk veziriydi. Şii oluşundan veya bilgisizliğinden dolayı insanlar tarafından pek sevilmezdi. Ancak bahşış ve para dağıtarak insanların kalbini kazanmayı başarmıştı. Mu'tez'in sevmediği biridir. O dönem hilafette etkili olan Türklerin bir kısmı tarafından da sevilmediği ve anlaşamadığı için isyan çıktı. Bu nedenle Mu'tez onu vezirlikten azletti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 179).

4.6.2. Ebû Ca'fer Ahmed b. İsrail el-Enbari

Mu'tez halife olunca Ahmed b. Ebû İsrail'i vezir tayin edip ona hilat (İbnu'l Esir, 2016: 59) ve kaftan giydirip başına da taç koydu. İbn Kesir ise Ahmed b. İsrail'in Mu'tez'in sadece kâtibi olduğunu söylemektedir (İbn Kesir, 1994: 38-47). Ahmed b. İsrail, devletin bütün gelir ve giderlerini ezberden söyleyecek kadar zeki biriydi. Nitekim rivayete göre kaybolan divan muhasebesini ezberinden yeniledi. Ahmed b. İsrail, Mühtedi'nin halifeliliği döneminde Türk komutanlardan Vâsif tarafından halife Mu'tez ve annesinin ricasına rağmen öldürülünceye kadar dövüldü⁸⁷ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 180).

⁸⁷ Ayrıca Mes'ûdî, Mühtedi'nin vezirleri arasında; Ca'fer b. Mahmud el-İskafi, Muhammed b. Ahmed b. Ammar, Süleyman b. Vehb'i vermiştir. Bkz; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el- Mes'ûdî, Et-Tenbih ve'l işraf, s.349.

4.6.3. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (İkinci Vezirliği)

Türk komutanlardan Vâsif vezir Ebû Ca'fer Ahmed b. İsrail'i hapsedikten sonra yerine Ca'fer b. Muhammed'i vezir tayin etti. Böylece Ca'fer'in ikinci vezirliği başlamış oldu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 181).

4.6.4. Ebû Musa İsa b. Ferhanşah

H. 248-249/M. 863-864 yılında halife, El-Fazl b. Mervân'ı Divanu'l-Harac'taki görevinden azledip yerine İsa b. Ferhanşah'ı tayin etti (İbnu'l Esir, 2016: 175). Rivayete göre İsa vezir olmadan önce divanda başkanlık yapıyordu (İbnu't-Tıktaka, 2016: 179-180).

M. 866 yılında Armenia valisi olan el-Ala İbn Ahmed, Müeyyed'e bazı ihtiyaçlarını gidermesi için beş dinar göndermiş, İsa b. Ferhanşah bu paraya el koymuştu. Bunun üzerine Müeyyed Türkleri İsa'nın aleyhine kışkırtmıştı. Ancak o sırada halife olan kardeşi el-Mu'tez, Müeyyed'i hapse attırması ve Türklerle ihsanda bulunmuştu. M. 866 yılında Türkler ile Meğaribe arasında meydana gelen olaylarda Türkler İsa b. Ferhanşah'ı dövmüş ve atını almışlardı. Türklerin bu hallerini el-Meğaribe'den bazıları şöyle özetlemiştir: “*her gün bir halife öldürüp öbürünü görevinden azlediyor, istediğiniz veziri tayin ediyorsunuz.*” Bundan sonra Türkler el-Cevsak'tan çıkarılmış ve meğaribe Beytülmal'e el koymuştu (İbnu'l Esir, 2016: 63-64). İsa b. Ferhanşah ise vezirlikten azledilmiştir⁸⁸ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 179-180).

4.6.5. Salih b. Vâsif

Salih b. Vâsif, halife üzerinde oldukça nüfuz sahibi biriydi. Öyle ki Mu'tez'in mektupları Salih b. Vâsif'in yönetiminde yazılırdı. Salih vezir olmamasına rağmen sanki bu makamdaymış gibiydi (Mes'ûdî, 2020: 348).

⁸⁸ İsa b. Ferhanşah vezirlikten azledildikten sonra kendisinden sonra vezirlik yapan kişinin kâtibi olmak için ricada bulunmuş ve bu ricası kabul edilmişti. Bu isimsiz vezirin naibi topladığı vergileri göndermek için izin istedi. Ancak vezir bu malların bir müddet yanında kalmış olan bir şaire verilmesini istedi. Böylece şair malları alıp gitti. Bu olay sonrasında Türkler arasında kavga çıkmış ve Mu'tez bu vezirini azletmiştir. İbnu't-Tıktaka'nın El-Fahri adlı eserinde geçen bu olayda vezarete gelen kişinin adı verilmemiştir. Bkz: A.g.e., s.179-180.

Salih b. Vâsif, 3 Cemaziyelahir 255'te (19 Mayıs 869 Perşembe) (İbn Kesir, 1994: 51) vezir Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mahled (Seyithanoğlu, 1992: 257) ve Abbâsî halifesi İbnu'l-Mu'tez'in (Durmuş, 2000: 143-147) babaannesi Kabiha'nın kâtibi olan Ebû Nuh İsa b. İbrahim'in halife Mu'tez ve annesinin ricasına rağmen (İbnu't-Tıktaka, 2016: 180) hapsedilip dövülmesini emretti. Daha sonra bunların mallarını müsâdere ettirdi (Seyithanoğlu, 1992: 257). İbn Kesir bu olayın sebebinin söz dalaşı olduğunu söylemektedir. Nitekim Halifenin hizmetini gören Türkler halifeden maaşlarını isteyince Salih b. Vâsif, el-Mu'tez'e beytûlmaldeki bütün paraları kâtiplerin aldıklarını söyledi. Bu olay sırasında Ahmed b. İsrail halife Mu'tez'in veziri, el-Hüseyin'de Mu'tez'in annesinin veziriydi. Salih'in sözlerini vezir Ahmed b. Hasib işitince aralarında bir atışma oldu ve Salih, halifenin ricasına rağmen, Ahmed'i zincirleyip evine götürdü. Bu olaylar sırasında halife Mu'tez, Salih'ten veziri Ahmed'in, kendisinin kâtipliğini yaptığı için, bağışlanmasını istedi. Ancak Salih, halifeye aldırış etmeyip affedilmeleri için birçok mal talep etti (İbnu'l Esir, 2016: 98). Bu kişiler malları ellerinden alındıktan sonra her birine beş yüzer kırbaç vurulmuş ve katırlara ters bindirilerek şehirde dolaştırıldılar, bu hal devam ederken öldüler. Bu olanlara halife her ne kadar rıza göstermese de komutan Salih b. Vâsif'e karşı koyamıyordu (İbn Kesir, 1994: 51).

Bu senede (H. 256) vezir Abdullah b. Muhammed b. Yezdad, Hasan b. Muhalled'e teslim edilince Salih b. Vâsif onu Süleyman b. Abdullah b. Tahir ve Hasan b. Muhalled'e öldürtmek istedi. Ancak daha sonra Abdullah b. Muhammed b. Yezdad tekrar vezirliğe dönünceye kadar zindanda kaldı⁸⁹ (İbn Kesir, 1994: 56).

4.7. Mühtedi-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 255-256/M. 869-870)

Mühtedi halife seçileceği sırada komutanlar ve devlet adamları toplandılar. Böylece Abbâsî tarihinde ilk defa halife seçmek için toplanılmış oldu (Özaydın, 2020: 526-527).

⁸⁹ Ayrıca Mühtedi ağır vergiler konusunda mezalim mahkemesinde Hasan b. Mahled'in görüşlerini almıştır. Bkz: Ahkamu's-Sultaniyye, s.163. Halife Mühtedi'nin Salih adında bir veziri vardı. Bu vezir ordunun maaşlarının kısılması bahane edilerek öldürüldü. Bkz; Namık Kemal, Büyük İslam Tarihi, (dilimize uygulayan: İhsan Ilgar), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1975, s.345.

4.7.1. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Üçüncü Vezirliği)

Ca'fer'in vezirliği halife Mühtedi döneminde devam etti. Ancak daha sonra azledildi. Yerine Süleyman b. Vehb vezir tayin edildi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 181). Böylece vezarette Vehb ailesi dönemi (Beni Vehb) başlamış oldu.

4.7.2. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)

Süleyman'ın ailesi Vasıt amilliklerinden birindendi. Bu aile önceden Hristiyandı. Daha sonra Müslüman oldular (İbnu't-Tıktaka, 2016: 181-182). Emevilerin ilk devrinden beri aile fertleri divanda kâtiplik vazifesi görmüşlerdir. Babası önce Bermekîlerden Ca'fer b. Yahyâ'nın sonra da Fazl b. Sehl'in mahiyetinde hizmet etmiştir. Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra ise Fars ve Kirman valiliğine getirilmiştir (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979, : 176.) Maverdi Abbâsî halifesi Mehdî'nin meclisinde harac konusunu tartıştığı kişilerden birinin Süleyman b. Vehb olduğunu anlatır (Maverdi, 2018: 163).

Süleyman b. Vehb akıllı, edip, faziletli bir kâtipti. Oğlu Ubeydullah'ın onun hakkında anlattıklarına göre babası Süleyman, Me'mûn'un veziri Muhammed b. Yezdad'ın yanında çalışırdı. Şayet vezir geceleyin saraydan çıkacak olursa yanında çalışanlardan biri Me'mûn'un sarayında nöbet tutardı. Böyle bir günde nöbet sırası Süleyman'a denk gelmiş ve halife ondan bir mektup yazmasını ister. Özenle yazdığı bu mektupla halifenin takdirini kazanır. Bundan sonra Me'mûn önemli işlerinde onu çağırır (İbnu't-Tıktaka, 2016: 181-182). Süleyman on dört yaşındayken halife Me'mûn'un kâtipliğine tayin olunca Mütevekkil devrinde birçok önemli makamlara getirilir (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979: 176.)

İbnu'l Esir, Süleyman b. Vehb'in, o sıralar kâtipliğini yaptığı İtah'ın tutuklanmasıyla hapse atıldığını söyler (İbnu'l Esir, 2016: 584). İbnu't-Tıktaka, Beni Vehb hakkında insanların ustası, cömerti ve faziletliyelerinden olduklarını söyler. Hatta edebiyat onların dönemlerinde revaçtadır⁹⁰ (İbnu't-Tıktaka, 2016: 183).

⁹⁰ Ayrıca Bkz; Kasım b. Ubeydullah Mu'tazid'in nedimi Es-Serahsi'nin ölümüne sebep olmuştu. Es-Serahsi'nin vezir Ubeydullah'ın oğlu Kasım b. Ubeydullah sebebiyle idam edilmesinin nedeni olarak Gutas, onun Ubeydullah'tan sonra vezirlik için Kasım'ı değil de başka birini düşünüyor olduğunu söylemiştir. Gutas, s:126.

M.869 yılında vezir Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mahled (Seyithanoğlu, 1992: 257) ve Abbâsî halifesi İbnu'l-Mutez'in babaannesi Kabiha'nın kâtibi olan Ebû Nuh İsa b. İbrahim'i Salih b. Vâsif önce dövdürür sonra öldürür (Durmuş, 2000: 143-147). M. 869-870 yılında halife Mühtedi'nin eline bununla ilgili bir mektup geçer ve halife o sırada komutan olan Süleyman b. Vehb'e mektubu okutur. Mektupta Salih b. Vâsif'in nerede olduğu kâtiplerin mallarına ne olduğu yazılıdır. Bunun üzerine halife Süleyman b. Vehb'i Salih'i yakalamak üzere görevlendirir. Ancak Türkler Süleyman'a güvenmediklerini belirtirler. Böylece Salih'i Musa b. Boğa'nın adamları yakalayıp öldürürler (İbnu'l Esir, 2016: 101-106). Mühtedi tahttan indirildiğinde Süleyman onun veziridir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 183). Süleyman H. 272/M. 885-886 yılında zindandayken vefat eder (İbn Kesir, 1994: 100-101).

4.8. Mu'temid-Alellah Dönemi Vezirleri (H. 256-279/M. 870-892)

Mu'temid halife olmuştu ancak zayıf karakterli biri olduğundan, emir verme, yasak koyma, düşmanlarla savaşma, sınırları koruma, vezir ve emir tayin etme gibi halifeye ait tüm yetkiler kardeşi Talha en-Nasır Muvaffak tarafından yerine getirilmiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 183). Halife Mu'temid Bağdat'ta 19 Receb 279/15 Ekim 892 tarihinde ölünce kardeşi Ebû Ahmed Muvaffak idareyi eline almıştır. Sırasıyla Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Hasan b. Mahled b. el-Cerrah, Süleyman b. Vehb, ikinci defa Hasan b. Mahled, sonra Ebû Bekir b. Salih b. Şirzad⁹¹, daha sonra ikinci defa İsmail b. Bülbül onun vezirliğini yapmıştır (Mes'ûdî, 2020: 351). İbnu't-Tıktaka ise Mu'temid'in vezirlerinden Hasan b. Mahled, Süleyman b. Vehb ve Ebû's Sakr'ın ikişer üçer defa azledildiklerini söylemiştir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 186).

4.8.1. Ebü'l Hasan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Üçüncü Vezirliği)

Ubeydullah istememesine rağmen devlet ileri gelenleri tarafından çağrıldı ve tekrar vezir tayin edildi. Çünkü o, halkın durumunu ve devlet işlerini iyi bilen ve malların idaresinde başarılı biriydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184).

H. 247-248/M. 862-863 yılında Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân hac görevini yerine getirmek

⁹¹ Burada Ebû Bekir b. Salih b. Şirzad'dan kastettiği Ahmed b. Salih b. Şirzad olmalıdır.

için yola koyulduysa da arkasından gönderilen bir görevli onu el-Berka'ya sürgün edildiğini bildirmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 21).

H. 261-262/M. 875'te isyancı Yakub b. Leys, Ramhürmüz'ü alınca Ahvaz üzerinden Bağdat'a doğru yürüdü. Bunun üzerine halife Mu'temid savaşa karar verdi. Bu savaş sırasında halifenin yanında veziri Ubeydullah b. Yahyâ da vardır (Seyithanoğlu, 1992: 267). Ubeydullah b. Yahyâ, H. 262-263/M. 876-877 yılının Zilkade ayının onuncu günü (İbnu'l Esir, 2016: 175) Reşik adlı bir hizmetçisinin (İbn Kesir, 1994: 79) kendisine çarpması sonucu vefat etmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 175). İslam Ansiklopedisinin ilgili maddesinde ise M. 866 veya 877 yılında Çevgân oynarken attan düşerek hayatını kaybettiği yazmaktadır (Aykaç, 1999: 537-538). Cenaze namazını Muvaffak kıldırmış (İbnu'l Esir, 2016: 175) ve cenazeyle beraber mezarlığa kadar yürüyerek gitmiştir (İbn Kesir, 1994: 79). Ondan kalan evi Kayıgılıg'a verildi. Ubeydullah'ın yerine ertesi gün Hasan b. Muhalled vezir tayin edilmiştir (İbnu'l Esir, 2016: 175). Ubeydullah'ın oğullarından Muhammed ve torunu Abdullah da daha sonraki yıllarda vezirlik görevinde bulunmuşlardır (Aykaç, 1999: 537-538).

4.8.2. Hasan b. Mahled el-Cerrah (Birinci Vezirliği)

H. 209/M. 824'de Bağdat'a bağlı Deyrükunnâ'da doğdu (Çetin, 1999: 165-166). Babası köprü bekçisiydi⁹² (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184). Ailesi Hristiyandı ancak kendisi daha sonra Müslüman olmuştur. Hasan'ın ailesi Beni Cerrah kabilesindedir. İbn Mahled'in Abbâsî sarayındaki ilk görevi divan teşkilatına girmesiyle başladı (Çetin, 1999: 165-166). Maverdi, Abbâsî halifesi Mehdî'nin meclisinde harac konusunu tartıştığı kişilerden birinin Hasan b. Mahled olduğunu anlatır (Maverdi, 2018: 163). Daha sonra halife Mütevekkil'in kâtabi olarak görev aldı. H. 243/M. 857-858 yılında Divanu'd-dıya'nın başkanlığına getirildi. H. 255/M. 869 yılında (Çetin, 1999: 165-166) halife Mu'tez-Billah'ın annesi Kabiha'nın kâtabliğini yaptı (İbn Kesir, 1994: 48). Bu yıl halife Mu'tez azledilince İbn Mahled de hapse atıldı ve mallarına el koyuldu. H. 263/M. 877 yılında vezir Ubeydullah b. Yahyâ vefat edince

⁹² Onun hakkında geniş bilgi için Bkz; Gutas, s:129-130; Bkz: Ekrem Pamukçu, Bağdat'ta İlk Türkler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.167-171'de Ubeydullah B. Yahyâ b. Hâkân hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz: Levent Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, s.577'de Hasan b. Mahled'i manastırda yetiştirmiş olduğunu söylemiş ve Hristiyan kökenli bürokratlar arasında saymıştır.

(Çetin, 1999: 165-166). Hasan b. Mahled, halife Mu'temid tarafından (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184) onun yerine vezir tayin edildi (Çetin, 1999: 165-166). Vezirlikten önce halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak'ın kâtibiydi. (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184). Hasan, kendisini vezaret makamında görmek istemeyen Türk komutan Musa b. Boğa'nın Sâmerâ'ya gelmesiyle Bağdat'a kaçtı (Çetin, 1999: 165-166). Böylece Mu'temid, Musa b. Boğa'nın baskısıyla Hasan'ı azledip yerine Süleyman b. Vehb'i vezir tayin etti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184).

4.8.3. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)

Süleyman, Bağdat'tan Sâmerâ'ya giderken Muvaffak ve diğer komutanlar onu uğurladılar (İbnu'l Esir, 2016: 180). Bu sırada Büyük Boğa'nın oğlu Musa vefat edince halife Muvaffak tarafından görevinden azledildi. Çünkü Süleyman, Musa tarafından atanmıştı⁹³ (İbn Kesir, 1994: 80). Sâmerâ'ya vardığında halife Mu'temid onu prangalara vurarak (İbnu'l Esir, c.6, 2016: 180) hapse atıp kendisinin ve yakınlarının evlerinin yağmalanmasını emretti (İbn Kesir, 1994: 80). Onun yerine Hasan b. Mahled'i Zilkade (Temmuz) ayında yeniden vezir tayin etti (İbnu'l Esir, 2016: 180). Bu olayları duyan halifenin kardeşi aynı zamanda naibi olan (Ebû Ahmed) Muvaffak Billah, beraberindeki askerlerle birlikte (İbn Kesir, 1994: 80) ve vezir Süleyman'ın oğlu Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb ile beraber (İbnu'l Esir, 2016: 179) Bağdat'tan Sâmerâ'ya geldi. Mu'temid, şehrin batı yakasında tedbirler alıp (İbn Kesir, 1994: 80) Muvaffak'a olan kızgınlığından dolayı hemen o arada bir karargâh kurdu ve iki kardeş arasında elçiler gidip gelmeye başladı (İbnu'l Esir, 2016: 179). İki taraf arasında çarpışma meydana gelmeden Süleyman b. Vehb'in vezirliğe iadesi şartıyla anlaşma sağlandı (İbn Kesir, 1994: 80). Bundan sonra halife Mu'temid, kardeşi Muvaffak'a hilatler giydirdi ve Süleyman b. Vehb'i de hapisten çıkardı. Bu olaylar yaşanınca yeni vezir olan Hasan b. Mahled ile Ahmed b. Salih b. Şirzad birlikte Sâmerâ'dan kaçtılar. Bu nedenle halife onların mallarına el konulmasını emretti (İbnu'l Esir, 2016: 180).

H. 265-266/M. 879'da Muvaffak, Süleyman b. Vehb'i ve oğlu Ubeydullah ile adamlarından bir kısmını hapsedip mallarına el koydu. Baba ve oğulun serbest bırakılmaları için dokuz yüz bin dinar şart koşuldu (İbnu'l Esir, 2016: 189). Böylece vezir Süleyman b. Vehb'in

⁹³ Burada İbn Kesir Süleyman b. Vehb için Süleyman b. Harb demiştir.

yerine Ebû Sakr İsmail b. Bülbül vezir tayin edildi. Vezir Süleyman b. Vehb de bu yıl vefat etti (İbn Kesir, 1994: 101).

4.8.4. Hasan b. Mahled el-Cerrah (İkinci Vezirliği)

M. 870'li yıllarda Süleyman b. Vehb, kumandan Musa b. Boğa'nın da desteğiyle Bağdat'a giderek İbn Mahled'i hapsedti. Musa b. Boğa'nın ölmesiyle birlikte halife Mu'temid Süleyman'ı ve oğlu Ubeydullah'ı hapsedti. Böylece H. 264/M. 878 de İbn Mahled ikinci defa vezirliğe tayin edildi. Ancak bu durum halife Mu'temid ile Muvaffak'ın arasının bozulmasına neden oldu. Bu nedenle H. 265/M. 879 yılında İbn Mahled azledildi ve yerine İsmail b. Bülbül vezir tayin edildi (Çetin, 1999: 165-166).

4.8.5. Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Birinci Vezirliği)

Adı Ebü's-Sakr İsmâil b. Bülbül'dür. Nerede doğduğu bilinmemekle beraber H. 230'da (M. 844-45) doğar (Aykaç, 2001: 90). Nesebi hakkında tartışmalar olsa da İbnu't-Tıktaka onun Beni Şeyban kabilesine mensup olduğunu söyler. Askerleri iyi yöneten ve şairler tarafından sürekli methedilen biridir. Ancak kötü geçen çocukluğunu şairler hicvetmişlerdir (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185).

Saraydaki ilk görevi devlete ait toprakların gelirleriyle ilgilenen Savâfi Divanıdır. H. 265'te (M. 878-79) İbn Mahled vezirlikten azledilince halife Mu'temid (Aykaç, 2001: 90) oldukça cömert olan İsmail'i kardeşi ve naibi olan Mu'temid'e vezir tayin etti. İsmail kalem ile kılıcı (kumandanlık ve kâtiplik) şahsında topladı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185). Bir ara bu görevden alındıysa da tekrar vezirliğe getirildi (Aykaç, 2001: 90).

4.8.6. Hasan b. Mahled el-Cerrah (Üçüncü Vezirliği)

H. 265/M. 879 yılında İbn Mahled azledilip ve yerine İsmail b. Bülbül vezir tayin edildi. Fakat bazı kumandanlar halifeden ısrarla İbn Mahled'in tekrar vezir olmasını talep edince İbn Mahled, üçüncü defa vezirliğe getirildi. Ancak Muvaffak'ın kışkırtmasıyla Mısır'da hüküm süren Tolunoğulları'na gönderildi. Mısır'daki hanedanın lideri Ahmed b. Tolun, kendisinin halife Muvaffak ile gizlice haberleştiğini iddia ederek onu hapsedti. İbn Mahled hapisteyken öldü (Çetin, 1999: 165-166).

4.8.7. Ahmed b. Salih b. Şirzad el-Kutrubilli

Halife Muvaffak, Ahmed b. Salih'i kardeşi ve naibi olan Mu'temid'e vezir tayin etmişti. Ahmed belîğ, güzel yazı yazan biriydi. Ancak o, H. 266/M. 880 yılında hastalanarak öldüğünde sadece bir ay kadar vezaret makamında kalmıştı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 186).

4.8.8. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)

Süleyman b. Vehb'in oğlu olan Ubeydullah, katip olarak sarayda işe başladı. Halife Mu'temid tarafından vezirliğe getirildi ve Mu'tazid zamanında da vezirliğini devam ettirdi (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979: 176). Ubeydullah b. Süleyman, iyi bir kâtip, mahir, akıllı ve son derece cömert biriydi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 186).

H. 250-251/M. 865 yılında Bagir et-Türki'nin öldürülmesiyle ayaklanan Türklerden kaçan halife Müstain, Ahmed b. Salih b. Şirzad ve birkaç adamı Bağdat'a geldiler. Buradaki Türklerden bazısı halifeyi tekrardan Sâmerrà'ya davet ettiler. Ancak o kabul etmedi. Bunun üzerine Türkler aralarında anlaşıp Sâmerrà'da hapiste bulunan Mu'tez'e beyat etmeye karar verdiler. Bu şekilde Müstain'in hilafetten azledilmesine razı olmayan, onun adamlarından Muhammed b. Abdullah Sâmerrà'ya gıda naklini kesti. 23 Muharrem 250 (24 Şubat 865) tarihinde halife Mu'tez kardeşi Ebû Ahmed b. el-Mütevekkil'i bir orduyla Muhammed b. Abdullah'ın üzerine gönderdi. Muhammed b. Abdullah'ın tarafında savaşmayı tercih eden kişilerden biri de o sırada Vâsif et-Türki'nin adamı olan Ubeydullah b. Süleyman'dı. Ubeydullah b. Süleyman, Mekke'den üç yüz kişilik bir asker gurubuyla geri dönmüş ve Muhammed b. Abdullah da ona hilat giydirmişti. İki taraf arasındaki savaşlar sonucunda Mu'tez'in halifeliği kabul edildi (İbnu'l Esir, 2016: 36-55). Ubeydullah H. 288/M. 901 yılında öldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 186).

4.8.9. Said b. Mahled

Asıl adı Ebû Ahmed Ebü'l-Alâ Zü'l-vizâreteyn Sâid b. Mahled'dir. Ailesi Keskerlidir ve Nestûrîdirler. İsim benzerliğinden dolayı vezir Ebû Muhammed İbn Mahled'in kardeşi olduğu söylenir ancak bunun hakkında kesin bir bilgi yoktur. H. 265/M. 878'de Muvaffak'ın

kâtibi olur. Bir kâtip olmasına rağmen işlerinde vezir gibi hareket eder. Halife Mu'temid tarafından H. 266/M. 879-80 yılında vezirliğe atanır. Zenc isyanının bastırılmasında ve Saffariler'e karşı bazı askeri görevler üstlenir. İbn Mahled, halife Mu'temid'i, H. 269/M. 882-83'de, Mısır hâkimi Ahmed b. Tolun ile görüşeceği sırada onun kumandanlarını yakalatıp hapseder. Bundan dolayı Muvaffak, İbn Mahled'e "Ebü'l-Alâ" künyesi ve "Zü'l-vizâreteyn" lakabını verir. Irak'ta basılan paralar üzerine halifeyle birlikte onun ismi de yazılır. H. 270/M. 883-84 yılında maaşlarının ödenmesi için isyan eden asileri bastırır (Çetin, 1999: 166-167).

H. 269-270/M. 883'te hilafette yalnızca adı var olan Mu'temid bu durumdan sıkılmış ve bütün icraî işleri yerine getiren kardeşi Muvaffak'ı Ahmed b. Tolun'a şikâyet etmişti. Ahmed kendisini Mısır'a davet etti. Mu'temid Mısır ve Cezire bölgesine hâkim olan İshak b. Kündacık'ın bölgesine girdiğinde o, Mu'temid'in yanında bulunan komutanları yakalatıp prangalara vurmuş ve mallarına el koymuştu. Aslında bu işe sebep olan kişi Muvaffak'ın veziri Saîd b. Mahled idi. Saîd onların yola koyulduklarını Kündacık'a haber vermiş ve yakalanmalarını emretmişti. Mu'temid'i ayıpladıktan sonra onu ve komutanları tekrar Sâmerâ Sâmerâ'ya götürmüştü (İbnu'l Esir, 2016: 248-249).

H. 271/M. 884-85 yılında Saffariler emiri Amr b. Leys hakkında vezir Saîd b. Mahled ve halktan bazı kimseler halifeye şikâyette bulundular. Böylece Muvaffak, Amr'ı azletti ve yerine Muhammed b. Tahir'i tayin etti (Özaydın, 1991: 86-87).

Saîd b. Mahled, H. 271-272/M. 885'de (Çetin, 1999: 166-167) Fars bölgesinde hüküm süren Saffari emiri Amr b. Leys⁹⁴ (Özaydın, 1991: 86-87) ile savaşması için gönderildi (Çetin, 1999: 166-167). Yanında Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid da vardı. Mu'tazid ve Saîd b. Mahled Fars bölgesini kontrol altına almayı başardılar (Aykon, 2018: 315). Bu mücadeleden dönerken Vezir Saîd b. Mahled, Vasıt'ta halife Muvaffak tarafından tutuklanıp mallarına el konuldu (Çetin, 1999: 166-167) ve kendisiyle beraber tüm ailesi tutuklandı⁹⁵. Onun yerine Ebü's -Sakar İsmail b. Bülbül kâtip sıfatıyla göreve alındı (İbn Kesir, 1994: 101). Saîd, Safer H. 276/M. 889 Haziranında hapisteyken vefat etti (Çetin, 1999: 166-167).

⁹⁴ Bkz; Özaydın, Abdülkerim, TDV İslam Ansiklopedisi, Amr b. Leys mad., c.3, 1991, İstanbul, s.86-87.

⁹⁵ Ayrıca Bkz: Levent Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, s.577'de Saîd b. Mahled sonradan İslam'ı seçen Hristiyan bürokratlar arasında saymıştır.

4.8.10. Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Kâtip)

Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül, H. 272/M. 885-86) yılında tefviz veziri (tam yetkili vezir) oldu⁹⁶ Yazışmalarında kullandığı “eş-şekûr el-münâsır lidînillâh” imzasından dolayı kendisine “el-vezîrû'ş-şekûr” denildi. Mali işlere bu konuda iyi olan İbnu'l-Furat kardeşleri tayin ederek düzenlemeler yaptı. Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül, edip ve cömert bir kişiydi (Aykaç, 2001: 90).

Halife Mu'temid'in kardeşi Muvaffak H. 275/M. 888-889 yılında Horasan, Kirman ve Fars eyaletlerini on milyon dirhem karşılığında Amr b. Leys'e iktâ etti. Ancak bir yıl sonra bundan vazgeçti. Bu nedenle Amr b. Leys, Muvaffak'ın adını hutbelerden kaldırıp Bağdat üzerine yürümeye karar verdi. Ancak halifenin veziri İsmail b. Bülbül'ün çabaları sonucu bu fikrinden vazgeçti (Özaydın, 1991: 86-87).

Vezir Ebü's Sakr iki yılın vergisini bir anda toplamaya kalkınca halk ekonomik sıkıntıya düşmüştü. Bu durumu düzeltmek için halifenin oğlu Mu'tazıd, Nevruz el-Mu'tazıdi adıyla yeni bir vergi toplama uygulaması getirerek halkı bu sıkıntıdan kurtarmıştı (Aykon, 2018: 336).

El-Muvaffak vefat etmeden önce Ebü' Sakr'dan Medain'e gidip Mu'temid ile ailesini getirmesini istedi. Vezir Ebü's Sakr'ın düşmanları onun halife Mu'temid'in mallarını kullanarak Muvaffak'a yaklaşmak istediğine dair düşüncesi olduğunu Muvaffak'a bildirdiler (İbnu'l Esir, 2016: 288-289). Ayrıca halife Muvaffak'ın oğlu Ahmed'in (halife Mu'tazıd) H. 275/M. 889 yılında hapsedilmesine yardımcı olması bahanesiyle Ahmed'in taraftarları İsmail'in evini yağma ettiler (Aykaç, 2001: 90). Ancak daha sonra Muvaffak, Ebü's Sakr'a çeşitli hilatler verdi (İbnu'l Esir, 2016: 288-289). Ebü's-Sakr, H. 278/M. 891'de Muvaffak vefat ettiğinde (H. 278/M. 891-892) onun kardeşi Mu'temid'i Bağdat'taki köşkünde ağırladı (Aykaç, 2001: 90).

⁹⁶ İbnu'l Esir ise İsmail b. Bülbül'ün bu dönemde yalnızca kâtiplik görevini yaptığını belirtir. Bkz; İbnu'l Esir, (2016). İslam Tarihi, c.6, (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağrakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), Ocak Yayıncılık, İstanbul.

Muvaffak vefat edince (H. 278/M. 891-892) Mu'temid, Ebü's Sakr ve adamlarının hepsini tutuklatıp evlerini yağmaladı. Onun yerine Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i vezir edininip ona hilatler giydirdi (İbnu'l Esir, 2016: 290). Daha sonra Mu'temid onu tutuklatıp hapse attı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185). Safer 278'de/Mayıs 891, (Aykaç, 2001: 90) hapisteyken öldürüldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 184-185). Daha sonra M. 892-893'de Ebü's Sakr İsmail b. Bülbül'ün kâtibi Cerad tutuklandı (İbnu'l Esir, 2016: 297).

4.9. Mu'tazıd-Billâh Dönemi Vezirleri (H. 279-289/M. 892-902)

Halife Muvaffak'ın hastalığının artmasıyla yeni veliaht seçimi gündeme geldi (Aykon, 2008: 315). Böylece H. 279/M. 892-893 senesinde Receb ayının bitimine on bir gün kala Pazartesi sabahında (İbn Kesir, 1994: 158) Muvaffak'ın komutanları hapiste bulunan oğlu Mu'tazıd'ı çıkarıp ona biat etmeye karar verdiler. Muvaffak oğlu Mu'tazıd'a hilat giydirdi. Ancak bu işe sıcak bakmayan vezir Ebü's Sakr'ın muhalif tutumları halkı galeyana getirdi. Ayaklanan halk onun ve adamlarının evlerini yağmalayarak hapishanelerdeki tutukluları serbest bıraktılar (Aykon, 2018: 315). Halife Mu'temid'in 19 Recep (15 Ekim 892)'te vefat etmesiyle (İbnu'l Esir, 2016: 298-299) halife olan Mu'tazıd ise vezir Ebü's Sakr'ın (Aykon, 2018: 315) yakalanmasından sonra onun yerine (Mes'ûdî, 2020: 352) Süleyman b. Vehb'in oğlu Ubeydullah'ı (Aykon, 2018: 315) ardından da Kasım b. Ubeydullah'ı vezir edindi (Mes'ûdî, 2020: 352).

4.9.1. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)

Ubeydullah b. Süleyman kuvvetli bir zekâya sahipti (İbn Kesir, 1994: 167). Ubeydullah zamanında halife Muvaffak'ın yardımcılığını yaptı. Halife Mu'tazıd'ın karısının büyükbabasıdır. Eyalet ordularının komutanları üzerinde nüfuzluydu. Halifenin eyaletlerdeki mali işlerini yürütmekle de görevliydi. Görev yükü artınca oğlu Kasım'ı kendisine vezir tayin etti (Seyithanoğlu, 1992: 277). Vezir Ubeydullah sadece idari işlerle ilgilenmedi, aynı zamanda askeri seferlere katıldı ve böylece halife Mu'tazıd üzerinde etkisini var eden biri oldu (Aykon, 2018: 334).

Ubeydullah b. Süleyman halife Mu'tazıd'a akıl sağlığıyla ilgili tavsiyelerin yer aldığı bir

kitap yazar. Fakat halifenin gazabından korktuğu için bu kitapta halifenin kusurları ya da yapıp yapamayacakları hakkında bir şey yazmaz. Sadece halifenin sağlıklı ve ileri görüşlü olduğunu belirtir (Sealibi, 1997: 44).

İran'da hüküm süren hanedan olan Dülefililer'in⁹⁷ emiri Ahmed b. Abdülaziz'in vefatıyla oğulları arasında çıkan kavgayı H. 280/M. 893 yılında (Serinsu, 1994: 21) Ömer b. Abdülaziz⁹⁸ kazandı ancak Mu'tazid onun valiliğini onaylamak istemedi. Böylece M. 894 yılından M.898 yılına kadar Dülefililer'e seferler düzenlendi. Bu seferlerden M. 895 ve M. 896 yıllarında olanlar vezir Ubeydullah b. Süleyman komutasında Dülefililer'in merkezi bölgesi olan Kerec'e düzenlendi. Seferler sonucu 26 Şaban 283/ 8 Ekim 896'da Ömer b. Abdülaziz'in itaati sağlanarak İsfahan ele geçirildi (Aykon, 2018: 319). Dülefililer'in emiri Ömer b. Abdülaziz b. Ebû Dülel'in kardeşi Bekr, vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın yanına gelerek eman dileyince Ömer'in görevine onun kardeşi Bekr'i tayin etti. Bundan sonra Bekr'in kardeşi Ömer ile savaşmasını istedi. Ancak bir süre sonra Ömer de eman dileyince, vezir Ubeydullah iki kardeşi, bu konu hakkında hüküm vermesi için halife Mu'tazid'a gönderdi (İbnu'l Esir, 2016: 319). Komutanlar ve halife onları karşıladılar (İbn Kesir, 1994: 138).

H. 284/M. 897-898'de Mu'tazid, Emevi halifesi Muaviye'nin minberlerde lanetlenmesine dair ferman çıkarmaya karar verdi. Ancak veziri Ubeydullah b. Süleyman⁹⁹ ona bu durumun getireceği zararları anlatmaya çalıştı (İbn Kesir, 1994: 142). Ona bunu yaptığı zaman halkın galeyana gelmesinden korktuğunu söyledi (İbnu'l Esir, 2016: 322-323). Çünkü o dönem halk Muaviye'yi iyilikle anardı (İbn Kesir, 1994: 142). Ancak halife Mu'tazid vezirin söylediklerine kulak asmayınca Ubeydullah b. Süleyman, kadı Yusuf b. Yakup'a gidip bununla ilgili Mu'tazid'ı ikna etmesini istedi (İbnu'l Esir, 2016: 322-323). Mu'tazid kendi görüşünde ısrarcı olsa da tahtına zarar gelmesinden korktuğu için bu fikrinden vazgeçti¹⁰⁰ (İbn Kesir, 1994: 142).

⁹⁷ Bkz; Serinsu, Ahmet Nedim, TDV İslam Ansiklopedisi, "Dülefililer", mad., C.X, 1994, İstanbul, s.21.

⁹⁸ Bazı kaynaklarda Ömer b. Ahmed olarak adı geçer. Bkz; Aykon, 2018: 319.

⁹⁹ İbn Kesir ona bu sayfada Abdullah b. Vehb der. Bkz; İbn Kesir, c.11, 1994: 142.

¹⁰⁰ İbn Kesir bu sayfada vezir Ubeydullah için Hz. Ali soyuna ilgili biri olduğunu söylerken İbnu'l Esir ise tam tersini söylemektedir. Bkz; İbnu'l Esir, İslam Tarihi, c.6, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s.322-323.

Ekonominin giderek bozulması üzerine halife Mu'tazıd bu alanda bilgi sahibi olan İbnu'l Furat kardeşleri, veziri Ubeydullah'ın tavsiyeleriyle hapisten çıkararak maliyenin başına geçirmiştir. Mu'tazıd bu kardeşleri kendisini veliaht olarak görmek istemeyen Vezir Ebü's-Sakr'a destek verdikleri için hapse atmıştır (Aykon, 2018: 335).

H. 286-288/M. 900-901 yılının Rebiyülahir (mart-nisan) aylarında (İbnu'l Esir, 2016: 343) vezir Ubeydullah b. Süleyman vefat etti (Seyithanoğlu, 1992: 288). Ubeydullah'ın ölümü halife Mu'tazıd'ı çok etkiledi. Çünkü Ubeydullah itibar sahibi bir vezirdi (İbn Kesir, 1994: 157). Vefat haberini alan halife Mu'tazıd, onu öldürmediği ve vezirlikten azletmediği için Allah'a şükür secdesi etti (İbn Kesir, 1994: 166-167). Daha sonra Mu'tazıd, onun mallarını müsâdere etmek ve soyunu yok etmek istedi. Ancak Ubeydullah'ın oğlu Kasım kendisini ve soyunu bu durumdan Bedr el-Mu'tazıd'ı'ye 2.000.000 dinarlık bir senet vererek kurtardı. Bu senetle birlikte Mu'tazıd, Kasım'ı vezir edindi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 187). İbnu't-Tıktaka ise Kasım'ın vezir oluşunu şöyle anlatır: Halife Mu'tazıd Ubeydullah'ın yerine Ahmed b. Muhammed b. Furat'ı vezir tayin etmek istediye de muhafız kuvvetleri komutanı Bedir onu bu isteğinden vazgeçirdi. Böylece onun yerine vezirliğe oğlu Kasım tayin edildi. Mu'tazıd onun vezirliğini kutlayıp babasının ölümü için teselli etti (İbn Kesir, 1994: 167).

4.9.2. Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)

Süleyman b. Ubeydullah'ın torunu Ebû'l Huseyn el-Kasım, babası Ubeydullah'tan sonra vezir oldu (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979: 176). Kasım vezir olduktan hemen sonra halife Mu'tazıd vefat etti (ö. H. 289/M. 902) ve yerine oğlu Müktefi halife oldu (İbn Kesir, 1994: 167). Mu'tazıd'ın vefatıyla ilgili rivayetlerden biri de vezir İsmail b. Bülbül tarafından zehirlenmiş olmasıdır (Aykon, 2018: 338).

Kasım cesur, akıllı, heybetli bir kişiydi. Şair İbnu'r-Rumi'yi onu ve ailesini hicvettiği için zehirleyip öldürdüğü söylendi. Aslında İbnu'r-Rumi, Kasım'ı ve ailesini çok övdü. Ancak şairin hakkını vermeyince şair onu hicvetmeye başladı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 187). Bundan sonra vezir Kasım bir kişiyi görevlendirip İbnu'r-Rumi'ye zehirli bir şeyler yedirmesini emretti. İbnu'r-Rumi bunu ancak zehirli nesneyi yiyince anladı (İbn Kesir, 1994: 141). Sonra da öldü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 187).

Halife Mu'tazıd'ın huzuruna bir gün Ahmed b. Tayyib es-Serahsi adında biri çıkar ve veziri Kasım b. Ubeydullah'ı kötüler.¹⁰¹ Mu'tazıd bu adama kızgınlıkla karşılık verip Kasım'ın kendisinin en yakın yardımcısı olduğunu ve devletin onun sayesinde ayakta kaldığını belirtir (Sealibi, 1997: 133).

H. 283-284/M. 897 yılında Hristiyan Galib adında birinin Hristiyan bir hizmetçisi Rasulullah'a küfrettiği için mahkemeye çıkarılmıştı. Bağdat halkı ayaklanıp vezir Kasım b. Ubeydullah'tan bu adama had cezası uygulanmasını istemişler ancak Kasım bunu uygulamamıştı. Bunun üzerine halk Mu'tazıd'ın kapısına dayanıp durumu ona anlatmışlardı. Mu'tazıd bu meseleyle ilgili bir kadıyı görevlendirmişti (İbnu'l Esir, 2016: 321-322).

H. 289/M. 901-902 senesinin Rebiyülevvel ayında (İbn Kesir, 1994: 171) halife Mu'tazıd'ın hastalığı bir hayli artınca ileri gelen kumandanlar vezir Kasım b. Ubeydullah'ı ziyaret ederek Mu'tazıd'ın oğlu Müktefi'ye biatin yenilenmesini teklif ettiler. Vezir Kasım ise onlara Mu'tazıd'ın iyileşmesi durumunda yaptıklarından hesap sorabileceğini hatırlattı. Ancak kumandanlar ısrar edip bu işin sonucunu üstlendiklerini söyleyince vezir Kasım, Abdülvahid el-Muvaffak'ı (Müktefi) çağırıp beyati yeniledi ve orada bulunanları şahit tuttu. Mu'tazıd vefat edince cenaze namazını veziri Kasım kıldırdı. Sonra vezir Kasım Daru'l-Hilafe'de meclis kurarak taziyeleri kabul edip, Müktefi'nin beyatini yeniledi (İbnu'l Esir, 2016: 346).

4.10. Müktefi- Billâh Dönemi Vezirleri (H. 289-295/M. 902-908)

Mu'tazıd'ın H. 289/M. 902'deki vefatından önce veziri Kasım, halifenin oğlu Müktefi aleyhine çeşitli planlar kurdu (MEB İslam Ansiklopedisi, c.11, 1979: 176). Şöyle ki vezir Kasım Mu'tazıd'ın ölümünden sonra hilafeti onun evlatlarından almaya yemin etti. Bu niyetini ordu komutanı (İbnu'l Esir, 2016: 349-350) ve aynı zamanda dönemin Fars valisi olan (MEB İslam Ansiklopedisi, 1979: 176). Bedr'e açtı ancak Bedr buna karşı çıktı. Böylece Müktefi Bedr'den rahatsızlık duymaya başladı. Aynı zamanda kendisi hakkındaki görüşlerini açığa vurmaktan korkan vezir Kasım, Bedr hakkında Müktefi'yi kışkırtmaya başladı. Sonra halife Müktefi Bedr'e bağlı kumandanların ondan ayrılarak yanına gelmelerini emretti. Yalnız kalan Bedr ise Vasıt'a gidince halife onu ve adamlarını da hapse

¹⁰¹ Sealibi, burada vezire Kasım b. Abdullah der. Bkz; Sealibi, 1997: 133.

kapatarak adını tiraz ve sancaklardan sildirdi. Müktefi daha sonra Bedr'i serbest bırakarak istediği yerde ikamet edebileceğini söylemiş ancak Bedr bunu reddetmişti (İbnu'l Esir, 2016: 349-350). Aynı yıl ramazan ayının altısında Cuma günü (İbn Kesir, 1994: 173) vezir Kasım, Bedr'in bir isyana niyetli olabileceğini söyleyerek halifeyi ona karşı kıskırtmaya devam etti. Ailesine ve adamlarına yapılan muameleyi duyan Bedr, oğlu Hilal'in kendisine getirilmesi için bazı adamlarını görevlendirdi. Bu durumdan haberdar olan vezir Kasım, kadı Ebû Ömer'i sahte bir eman mektubuyla Bedr'e gönderip halifenin ona, ailesine ve mallarına eman verdiğini söyletti. Bedr bu mektupla Vasıt'tan Bağdat'a doğru yola çıktı. Vezir de arkasından onu öldürmek için adamlar gönderdi ve iki rekât namazdan sonra boynu vurulup (İbnu'l Esir, 2016: 349- 350) cesedi yerde bırakıldı (İbn Kesir, 1994: 173).

4.10.1. Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)

H. 289/M. 902 senesinin Rebiyülahir ayında Mu'tazid hastalandı. Bu sırada oğlu Müktefi, Bağdad yakınındaki Rakka'daydı (Nişancızade, 1987: 86). Müktefi'ye babasının vefat ettiği ve kendisinin halife olduğu haberini vezir ve ümeranın büyükleri bir mektupla bildirdiler (İbn Kesir, 1994: 172). Vezir Kasım, Müktefi'nin beyat alması için Bağdat'a gelmesini istedi (İbnu'l Esir, 2016: 348). Ona Hz. Peygamber'in bürde ve atasını gönderdi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188). Daha sonra Kasım b. Ubeydullah, henüz Rakka'da olan Müktefi gıyabında hilafete biat ettirdi¹⁰² (Nişancızade, 1987: 86). Bağdat'a varan Müktefi, vezir Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman'a altı hilat giydirip kılıç kuşandırdı (İbn Kesir, 1994: 172) ve onun şanına uygun laplar verdi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188). Böylece Kasım b. Ubeydullah, onun veziri oldu (Mes'ûdî, 2020: 352). Müktefi zamanında vezir Kasım'ın itibarı iyice kuvvetlendi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188). Çünkü aynı zamanda vezir Kasım b. Ubeydullah, halife Müktefi'nin kayınpederiydi (Seyithanoğlu, 1992: 293-294).

Müktefi, Bağdat'a girdiği gün vezir Kasım'a isyancı Amr b. Leys es-Saffar'ın durumunu sormuş ve hala hayatta olduğunu öğrenince sevinmişti. Çünkü Amr, Müktefi Rey'deyken kendisine birçok hediyeler göndermişti. Oysa Mu'tazid son anlarında onun öldürülmesi için eliyle işaret vermişti. Bu isyancıya Müktefi'nin duyduğu sempatiden hoşlanmayan vezir Kasım Amr'ı öldürmek üzere adamlar göndermişti (İbnu'l Esir, 2016: 348).

¹⁰² Yazar burada vezir Kasım'ı Ebû Hüseyin Kasım b. Abdullah olarak vermiştir.

H. 290/M. 902-903'de Müktefi ikamet etmek için¹⁰³ (İbn Kesir, 1994: 175) Sâmerâ'da yeni binalar yaptırmak istemiş (İbnu'l Esir, 2016: 358) bu yüzden Sâmerâ'ya doğru yola çıkmak istemişti (İbn Kesir, 1994: 175). Ancak bunun için mimarlar tarafından büyük meblağlar öne sürülünce vezir Kasım halifeyi bu fikirden vazgeçirmişti (İbnu'l Esir, 2016: 358).

Kasım b. Ubeydullah, dört milyon dirheme karşılık Fars ve Kirman'ın vergi toplama işini (Seyithanoğlu, 1992: 293-294) mukataa olarak (Aykon, 2018: 353) üzerine aldı. Bu yolsuzluk durumunda ülkenin savaş gücü kırıldı. Böylece halife Müktefi, isyancı Saffarilerle anlaşma yapmak zorunda kaldı (Seyithanoğlu, 1992: 293-294). Ancak (8 Cemâziyelevvel 289/20 Nisan 902) Saffari emiri Amr b. Leys'in halife Müktefi ile yakınlaşmasından rahatsız olan vezir Kasım b. Ubeydullah, bir adamını gönderip onu öldürttü (Özaydın, 1991: 56-87). Halife Müktefi huzuruna şair ve edipleri kabul edip onların şiirlerini dinledi. Bir gün meşhur edip Sûlî onun huzurunda şair Yahyâ b. Ali'den birkaç şiir okur. Müktefi edibin okuyuşunu çok sever ve onun şiiri yazandan daha güzel okuduğunu söyleyip onu över. Edip Sûlî ise bu övgüyü hak etmediğini söyleyince orada bulunan vezir Kasım b. Ubeydullah onu uyarır ve böyle yapmasının doğru olmadığını söyler (Sealibi, 1997: 236).

Vezir Kasım H. 291/M. 903-904 yılının Ramazan ayında hastalanınca zindana emir göndermiş ve oradaki Muttalibileri serbest bırakmıştı (İbn Kesir, c.11, 1994: 179). Öleceği sırada halife Müktefi'ye vezirlik için Abbas b. El-Hasan'ı tavsiye etmişti (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188). Zilkade ayında (eylül-ekim) vefat etmişti (İbn Kesir, 1994: 179). Otuz iki yıl yedi ay yirmi iki gün yaşamıştı (İbnu'l Esir, 2016: 363). Halifenin nazarında kıymetli ve itibarlı biri olmuştu. 700.000 dinar değerinde mal bırakmıştı (İbn Kesir, 1994: 179).

4.10.2. Muhammed b. Süleyman (Kâtip)

M. 904 yılının Kasım-Aralık aylarında kâtip Muhammed ve birkaç komutan, halife Müktefi'nin emriyle Mısır'ı yönetemeyen emir Harun b. Humareveyh'in üzerine on bin kişilik bir orduyla gönderildi. Mısır'daki birçok kumandanı da yanına almayı başardı. Harun

¹⁰³ İbn Kesir burada söz konusu vezirin ismini anmaz. Ancak Müktefi'nin o tarihlerde sadece Kasım'ı vezir edindiği görülüyor.

öldürülünce amcası Şeyban Mısır'daki yönetimi ele geçirmiş ve Muhammed b. Süleyman'dan eman istemişti. Emanı kabul edilen Şeyban kâtip Muhammed'e katılmıştı. Halifenin emriyle Tolunoğulları'nın tamamı Mısır'dan sürülüp Bağdat'a götürüldü. Muhammed b. Süleyman Mısır'daki zekât işleri için İsa b. en-Nuşari'yi görevlendirdi (İbnu'l Esir, 2016: 362-365).

H. 289-290/M. 902'de Müktefi kâtipi Muhammed b. Süleyman'ı (İbnu'l Esir, 2016: 361) Irak hacılarının yolunu kesip mallarını çalan Karmatiler üzerine (Kalkaşendî, 2019: 143-144) bir orduyla sevk etti. M. 903 yılında (İbnu'l Esir, 2016: 361) Dımaşk'ta onlara karşı başarı sağlandı (Kalkaşendî, 2019: 143-144) ve iki ordu arasındaki savaşın sonunda Karmatiler yenilip dağıldılar. Karmati reisi ve adamları dâhiliye valisi tarafından yakalan Karmatiler Bağdat'a getirilip boyunları vuruldu. Bunların yakalanmasında büyük paya sahip olan ordu kâtipi Muhammed b. Süleyman'a hilatler verildi (İbnu'l Esir, 2016: 361-362).

4.10.3. Ebû Ahmed Abbas b. el-Hasan el-Cercerai

Kendisinden önceki vezir Kasım'ın tavsiyesi üzerine Abbas b. el-Hasan vezirliğe tayin edildi (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188). Abbas'ın babası Hasan b. Eyyub b. Süleyman'dır. Abbas babası henüz hayatta iken vezirlik yapmıştır (Mes'ûdî, 2020: 352). Müktefi ona hilat giydirdiğinde Kasım b. Ubeydullah'ın oğlu da onun elini öptü (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188).

Müktefi hastalanıp yatağa düştüğünde oğlu Muhammed'i veliaht yapmayı düşündü. Bu konuda veziri Abbas'a danıştı. Abbas o sıralar henüz altı yaşında olan Muhammed'in veliahtlığına olumlu bakmasa da hasta olan halifenin hatırına ona olumlu görüş bildirdi. Ancak devlet adamlarıyla görüştüğünde Muktedir'in halifeliğine karar verdiler. Müktefi vefat ettiğinde yanında veziri Abbas'da vardı. Abbas üzüntüsünden üstünü başını yırtıp feryatlar etti (Taberi, 2007: 521-522). Müktefi öldükten sonra Muktedir'in döneminde de vezirlik yaptı (İbnu't-Tıktaka, 2016: 191).

Vezir Abbas dahi, edepli ancak hesap işlerinde pek de iyi olmayan biriydi. Bir müddet sonra devlet işlerini ihmal etmeye başladı. Naiplerinin kendisine imza ettirdikleri belgeleri kontrol edemez oldu. Ancak onun ihmalleri nedeniyle devlet işleri iyice bozulunca Hüseyin b. Hamdan ve birkaç asker onu öldürdüler (İbnu't-Tıktaka, 2016: 188).

M. 907-908 yılında Zilkade (eylül) ayında asıl adı Ebû Muhammed Ali b. Mu'tazîd Billah Ebû'l Abbas Ahmed b. El-Muvaffak b. El-Mütevekkil olan halife Müktefi vefat etti (İbnu'l Esir, 2016: 381-382).

SONUÇ

Emevilerden devraldıkları divanlar ile kâtiplik kurumunu devam ettiren Abbâsîlerin büyüyüp güçlenmesiyle birlikte vezirliğin yetkileri de genişletilmiştir. Bu yetkileri en iyi kullananlardan biri Fars asıllı Bermekî vezir ailesi olmuştur. Ancak Bermekîlerin aşırı zenginleşmeleri ve nüfuz sahibi olmaları onların sonunu getirmiştir. Buna rağmen vezaret kurumunun yönetimdeki etkinliği Bermekîlerden sonra bir müddet daha devam etmiştir. Nitekim halife Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede meydana gelen olaylarda her ikisinin vezirlerinin rollerinin olması bunu göstermiştir. Bununla birlikte halife Me'mûn'un baskın karakteri ve devleti sıkı politikalarıyla yönetmesi onun vezirlerinin ancak bir kâtip konumunda olması sonucunu doğurmuştur. Me'mûn'un, yirmi yıllık halifeliğinde, yalnızca yedi vezir ve iki kâtibinin var oluşunun altında yatan sebep yine onun bu sıkı politikaları olmuştur. Burada belirtmek gerekir ki çalışmanın konusu olan dönemde toplamda on sekiz kâtibin vezirliğe tayin edilmiş olması bu iki meslek türü arasındaki geçişkenliği gözler önüne sermiştir.

Bununla birlikte halife Mu'tasım ile başlayan Sâmerâ Dönemi'nde, Türklerin devlet kurumlarındaki nüfuzları vezirlik kurumunda da etkisini göstermiştir. Kurum, vezir atamalarında söz sahibi olmak isteyen halife ile Türk komutanlar arasındaki çekişmeler arasında varlığını sürdürmüştür. Vezirlerin görev almalarında, görevden azledilmelerinde ve ölümlerinde Türklerin etkili oluşları bu dönemin özellikleri arasında yer almıştır. Türk asıllı vezirlerin halife seçebilmeleri ve Türk komutanlarla işbirliği içinde olmaları, buna karşılık Türk olmayan vezirlerin kontrolü ele geçirmek istemeleri ise bu dönem vezirlerinin karakteristiğini oluşturmuştur.

Sonuç olarak vezirlik kurumu, Abbâsîlerin ilk döneminde bu makama getirilen vezirlerden bazısının halifeler tarafından hapsedilmesi, mallarına el konulması ve öldürülmesi nedeniyle gelişim gösterememiştir. Kurumun Sâmerâ Dönemi'nde varlığını Türk nüfuzu altında sürdürmüş olması benzeri sonucu doğurmuştur. Ancak vezirlik halife Mu'temid'in M. 892 yılında başkenti Sâmerâ'dan Bağdat'a taşımasıyla gelişim göstermeye başlamıştır. Böylece

bu dönemde güçlü bir vezir ailesi olan Bermekîler gibi Beni Vehb ailesi vezirlik kurumunda etkisini göstermiştir. Halife Mu'taz'ın ve oğlu Müktefi'nin devlet kurumları ve çalışanları üzerinde kontrolü sağlamalarıyla bu dönemlerde halifelerin kurum üzerinde önceki dönemlere nispetle nüfuz sağladıkları görülmüştür. Ancak vezirler de kurum üzerindeki güçlerini tamamen kaybetmemişlerdir. Öyle ki halife Müktefi vefat ettiğinde veziri Abbas birkaç divan kâtibi ve devlet ileri gelenleriyle istişare edip Muktedir'i yeni halife tayin edebilmişlerdir. Yirmi dört yıl iktidarda kalan halife Muktedir dönemindeki vezir ile komutanlar arasındaki çekişmeler vezirliklerin kısa süreli olmasına neden olmuştur. Bu durum halife Kâim-Biemrillâh dönemine kadar devam etmiştir.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, Mehmet. (2007). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Rebî b. Yunus*” mad. c. XXXIV. İstanbul. s.497-498. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rebi-b-yunus>.
- Avcı, Casim. (2020). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Mu‘tasim-Billâh*” mad. c.XXXI. s.380-382. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutasim-billah>.
- Ayaz, Fatih Yahya. (2013). TDV İslâm Ansiklopedisi. “*Vezir*” mad.. c. XXXXIII. s.79-82.İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vezir>.
- Aykaç, Mehmet. (1999). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbn Hâkân, Ebü’l-Hasan*” mad. c. XIX. s. 537-538. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hakan-ebul-hasan>.
- Aykaç, Mehmet. (2001). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İsmâîl b. Bülbül*” mad. c. XXIII. s.90. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-b-bulbul>.
- Bozkurt, Nahide. (1997). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Hasan b. Sehl*” mad. c. XVI. s.351. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-b-sehl>.
- Bozkurt, Nahide. (1998). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Herseme b. A‘yen*” mad. c. XVII. s.239-240. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/herseme-b-ayen>.
- Bozkurt, Nahide. (1999). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbn Mâhân*” mad. c. XX. s.164-165. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-mahan>.
- Bozkurt, Nahide. (2003). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Mehdî-Billâh*” mad. XXVIII. s.377-379. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehdi-billah>.
- Bozkurt, Nahide. (2004). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Me‘mûn*” mad. c. XXIX. s.101-104. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/memun>.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. (1967). *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. (çev. Ramazan Şeşen). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. (2015). *Saray Adabı –Kitabu’t-Tac fi Ahlaki’l-Müluk*. (ter. Ali Benli). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Çetin, Osman. (1999). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbn Mahled, Sâid*” mad. c. XX. s.166-167. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-mahled-said>.

- Dalkılıç, Mehmet. (2010). *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:1. SS183-197. *Bermekilerin Düşüşü. The Fall of Barmakids*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2244736>.
- Dineveri, Ebû Hanife. (2007). *İslam Tarihi*. İstanbul: Karmat Matbaacılık.
- Dineveri, Ebû Hanife. (2017). *Ahbarut Tıval* (Eskilerin Haberleri). (çev. Zekeriya Akman, Hüseyin Siyabend Aytemür). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Doğan, İsa. (2000). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İskâfî, Ebû Ca’fer*” mad. c. XXII. s.551-552. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskafi-ebu-cafer>.
- Dûrî, Abdulaziz. (1994). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Divan*” mad. c. IX. s.377-381. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet>.
- Durmuş, İsmail. (2000). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbnü’l-Mu’tez*” mad. c. XXI. s.143-147. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-mutez>
- Ergin, Ali Şakir. (1988). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Abdülhamîd el-Kâtib*” mad. c.I. s.225. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-el-katib>.
- Fayda, Mustafa. TDV İslam Ansiklopedisi. “*Ebû Bekir*” mad. c. X. s:101-108. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-bekir>.
- Halîfe b. Hayyât. (2009). *et-Târîh*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed. (1980). *İslam Peygamberi*. c.2. İstanbul: İrfan Yayınları.
- Harekat, İbrahim. (1992). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Berîd*” mad. c. V. s. 498-501. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/berid>.
- Hasan, Hasan İbrahim. (1985). *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*. c.1/1. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hasan, İbrahim Hasan. (1985). *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*. c.1/2. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hasan, Hasan İbrahim. (1985). *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, c.2/3. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hitti, Philip K. (2011). *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (trc. Salih Tuğ). c.1, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- İbnu’l Esir. (2016). *İslam Tarihi*. c.2. (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), İstanbul: Ocak Yayıncılık.

- İbnu'l Esir. (2016). *İslam Tarihi*. c.3. (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnu'l Esir. (2016). *İslam Tarihi*. c.4. (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnu'l Esir. (2016). *İslam Tarihi*. c.5. (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbnu'l Esir. (2016). *İslam Tarihi*. c.6. (çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Abdullah Köşe, Hacı Yunus Apaydın, Zülfikar Tüccar), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime*. c.1. (çev. Halil Kendir). İstanbul: Yenişafak Yayınları.
- İbn Hallikan. (1978). *Vefeyatü'l-A'yan*. c.1. Beyrut: Daru's-sadr.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.5. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.6. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.7. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.8. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.9. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.10. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Kesir. (1994). *Büyük İslam Tarihi. (El-Bidaye ve'n-Nihaye)*. c.11. (çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Sad. (2015). *Kitabu't-Tabakatu'l-Kebir*. c.VIII. (çev. Ahmet Aslan, Mustafa Ekinci). İstanbul: Siyer Yayınları.
- İbn Tayfur. (2021). *Kitab-u Bağdad –Me'mûn Dönemi-*. (çev. Mustafa Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İbnu't-Tıktaka. (2016). *El Fahri*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.

- İbnu't-Tıktaka. (2017). *Siyaset Adabı. (Mukaddime ve Siyasete Dair Birinci Bölümün Çevirisi)*. (ter. ve inc.: Harun Yılmaz). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kalkaşendî. (1987). *Subhu'l-Aşa' fi Sinaati'l-inşa'*. c.1. Beyrut: Daru'l Kütübil İlmîyye.
- Kalkaşendî. (2019). *Halifelik Kurumu ve Tarihi. (1355-1417)*. (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kettani. (2003). *Hız Peygamber'in Yönetimi*. c.1. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kur'an-ı Kerim*
- Maverdi, Ebû'l-Hasan Habib. (2013). *Yüce Hedefler Kitabı*. (çev. Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, Yay. Haz. Yaşar Çalışkan). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Maverdi, Ebû'l-Hasan Habib. (2018). *Ahkamu's-Sultaniyye*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Maverdi, Ebû'l Hasan Habib. (2019). *Bilge Yöneticinin El Kitabı –Edebü'l-vezir-*. (çev. İbrahim Barca), İstanbul: Klasik Yayınları.
- MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. 1979. c.11. s.176.
- Merçil, Erdoğan. (2012). TDV İslam Ansiklopedisi. “Tevkî’”, mad. c. XXXXI. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevkî--hat>.
- Mes'ûdî. (2020). *et-Tenbih ve'l-İşraf: Dünya Coğrafyası ve Tarihi*. (çev. Mithat Eser), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Mez, Adam. (2005). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*. (çev. Salih Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mıquel, Andre. (1991). *İslam ve Medeniyeti -doğuştan günümüze-*. c.1. (çev. Hasan Menteş, Ahmet Fidan). Sivas: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- Mukatil b. Süleyman. (2017). *Tefsiru'l-Kebir*. c.3. (çev. M. Beşir Eryarsoy) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Nişancızade, Muhammed b. Ahmed. (1987). *Mirat-i Kâinat*. Dünya ve İslam Tarihi. c.2. (sadeleştiren: A. Faruk Meyan). İstanbul: Berekat Yayınevi.
- Öngül, Ali. (1994). TDV İslâm Ansiklopedisi. “Ebü's-Serâyâ eş-Şeybânî” mad. c. X. s.342-343. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebus-seraya-es-seybani>.
- Özaydın, Abdülkerim. (1991). TDV İslam Ansiklopedisi. “Amr b. Leys” mad. c. III. s.86-87. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amr-b-leys>.
- Özaydın, Abdülkerim. (1995). TDV İslam Ansiklopedisi. “Fazl b. Rebî” mad. c. XII. s.274-275. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-rebi>.
- Özaydın, Abdülkerim. (2001). TDV İslam Ansiklopedisi. “Kahtabe b. Şebîb” mad. c. XXIII. s. 201. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahtabe-b-sebib>.

- Özaydın, Abdülkerim. (2020). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Mühtedî-Billâh*” mad. c.XXXI. s. 526-527. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtedi-billah>.
- Özen, Şükrü. (2013). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Yahyâ b. Eksem*” mad. c. XXXXIII. s.249-251. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-eksem>.
- Öztürk, Levent. (2012). *İslam Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. III. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pamukçu, Ekrem. (1994). *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pinto, Olga. (2011). Feth b. Hakan. *Tarih Dergisi*. 0 (27). Haziran, 2011. 41-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarikh/issue/9600/119807>.
- Rayyis, Muhammed Ziyauddin. (2017). *İslamda Yönetim Sistemi ve Temelleri*. (çev. İbrahim Sarmış). Ankara: FCR Yayınevi.
- Sâid el-Endelüsî. (2014). *Tabakâtü'l-Ümem- Milletlerin Bilim Tarihi-*. (yay. haz. Ramazan Şeşen). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Sarıçam, İbrahim. (2000). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbrâhim b. Mehdî*” mad. c. XXI. s.320-321. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-mehdi>.
- Savran, Ahmet. (2009). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Sûlî, İbrâhim b. Abbas*” mad. c. XXXVII. s. 493-495. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suli-ibrahim-b-abbas>.
- Sealibi, Ebû Mansur. (1997). *Hükümdarlık Sanatı. (Adabu'l-Muluk)*. (çev. Said Aykut). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Serinsu, Ahmet Nedim. (1994). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Dülefiler*”, mad. c.X. s.21. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dulefiler>.
- Seyithanoğlu, Kenan. (ed.) (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c.1. (Hazreti Muhammed Devri). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Seyithanoğlu, Kenan. (ed.) (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c.2. (Hulefayı Raşidin ve Emeviler). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Seyithanoğlu, Kenan. (ed.) (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c.3. (Abbâsîler). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Seyithanoğlu, Kenan. (ed.) (1992). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c.14. (İslam Medeniyeti ve Müesseseleri). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Subhi es-Salih, *İslami Kurumlar*. (1999). (çev. İbrahim Sarmış). Ankara: Fecr Yayınları.

- Şen, Mehmet Emin. (2009). "Abbâsiler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolardaki Türkler". *İSTEM* / 13 Aralık, 2009): 233-260.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26540/279462>.
- Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. (2007). *Tarih-i Taberi*. c.4. (çev. M. Faruk Gürtanca). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Tomar, Cengiz. (2006). TDV İslam Ansiklopedisi. "Müsâdere" mad. c. XXXII. s. 65-67. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musadere>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1988). TDV İslam Ansiklopedisi. "Abbâsîler" mad. c.I. 1988. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1992). TDV İslam Ansiklopedisi. "Bermekîler" mad. c.V. 1992. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bermekiler>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1994). TDV İslam Ansiklopedisi. "Ebû Seleme el-Hallâl" mad. c. X. 1994. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-seleme-el-hallal>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1995). TDV İslam Ansiklopedisi. "Emîn" mad. c. XI. 1995. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emin--abbasi>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1995). TDV İslam Ansiklopedisi. "Feth b. Hâkân el-Fârisî" c. XII. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/feth-b-hakan-el-farisi>.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1995). TDV İslam Ansiklopedisi. "Fazl b. Sehl" mad. c. XII. 1995. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-sehl>.
- Yılmaz, Saim. (2013). TDV İslam Ansiklopedisi. "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî" mad. c. XXXXIII. 2013. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-halid-el-bermeki>.
- Zeydan, Corci. (2012). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. (terc. Nejdî Gök). c.I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zühri, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah İbn Şihâb. (2016). *İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar*. (çev. Mehmet Nur Akdoğan). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Cevdet Paşa. (2015). *Dört Büyük Halife Devri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Akın, Murat. (2017). *Basra Ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, Ankara: Son Çağ Yayınları.
- Alaslan, Hamdi. (1995). İslam Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. sayı:98. Ekim,1995.
http://isamveri.org/pdfdrq/D00130/1995_98/1995_98_ALASLANH.pdf.
- Avcı, Casim. (2002). TDV İslam Ansiklopedisi. "Kisra" mad. c. XXVI. s.71-72. Ankara.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kisra>.
- Ayaz, Fatih Yahya. (2012). *Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi*. *İslam Araştırmaları Dergisi*. sayı: 28, s,117-149.
https://www.academia.edu/20306839/Abbasilerden_M%C4%B1s%C4%B1rda_Kurulan_Hanedanlara_Vezirlik_M%C3%BCessesesi_The_Institution_of_the_Vizierate_From_the_Abbasids_to_the_States_Founded_in_Egypt .
- Aycan, İrfan. (2006). TDV İslam Ansiklopedisi. "Mus'ab b. Zübeyr" mad. c. XXXI. s.227. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musab-b-zubeyr>.
- Aykaç, Mehmet. (1997). *Abbâsî Devletinin İlk Döneminde İdari teşkilatta Divanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aykaç, Mehmet. (2006). TDV İslam Ansiklopedisi. "Muriyani" mad. c.XXXI. s.206-207. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muriyani>.
- Aykaç, Mehmet. (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti (6)*. (Abbâsiler II). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Aykon, Necati. (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti (5)*. (Abbâsiler I). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Azimli, Mehmet. (2005). *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*. İstanbul: Öykü Yayınları.
- Balcı, İsrail. (2016). *Sadık Halife Hz. Ebû Bekir*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Baltacı, Cahit. (2019). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bardakçı, Veli Vehbi. (2018). Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik. *İstem Dergisi*. Yıl:16. Sayı:32. s. 301 – 315. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/41791/459064>.
- Barthold, Wilhelm. (1977). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (İzah ve Düzeltme: Fuat Köprülü). Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Bozkurt, Nahide. (2016). *Abbâsîler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, Nahide. (2018). *İslam Tarihi El Kitabı (Abbâsîler 750-1258)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Can, Mesut. “Erken Abbâsî Dönemi Vezirlerinden Fazl b. Rebî‘in Hayatı ve Siyasi Mücadelesi”. *İstem*. 17/33 (2019): 21-37. <https://doi.org/10.31591/istem.514375>.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/46622/514375>.
- Çetin, Osman. (1999). TDV İslam Ansiklopedisi. “*İbn Mahled, Ebû Muhammed*” mad. c. XX. s.165-166. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-mahled-ebu-muhammed>.
- Demirayak, Kenan. (1998). *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık.
- Demirci, Mustafa. (2003). *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demirci, Mustafa. (2009). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Sâmerrâ*” mad. c. XXXVI. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/samerra>.
- Demirkent, Işın. (2002). TDV İslam Ansiklopedisi. “*Kayser*” mad. c. XXV. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kayser>.
- Gutas, Dimitri. (2018). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. (çev. Lütfi Şimşek). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hafızoğlu, Tahir. (2004). *Kırk Vezir Hikâyeleri*. İstanbul: Selis Kitaplar.
- Hañabay, Halil İbrahim. (2017). *Abbâsîler Döneminde Vezirlik 295/530-908/1136*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Hañabay, Halil İbrahim. (2017). İslam Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti. 6. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – III*. 10-13 Mayıs, 2017. Muş.
https://www.academia.edu/37937006/%C4%B0slam_Tarihinde_Vezirlik_M%C3%BCessesesinin_Ortaya_%C3%87%C4%B1k%C4%B1%C5%9F%C4%B1_ve_Mahiyeti.

- Hızlı, Mefail. & Ziya Kazıcı. (Editörler). (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti (14) (Asr-ı Saadet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*. Severcan, Şefaettin. *Devlet ve Siyaset* (s. 255-317). İstanbul: Siyer Yayınları.
- İpek, Muhammet Selim. (2017). Birinci Abbâsî Döneminde (750-847)Kitabet-Siyaset İlişkisi (Kâtiblikten Vezirliğe), *Akademik Bakış Dergisi*, sayı: 61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/32974/366556>.
- Kazıcı, Ziya. (2003). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay.
- Kazıcı, Ziya. (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti (14) (Asr-ı Saadet'ten Selçukluların Sonuna Kadar)*. İstanbul: Siyer Yayınları. s. 397-420.
- Kemal, Namık. (1975). *Büyük İslam Tarihi*. (Dilimize uygulayan: İhsan Ilgar). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Kurt, Hasan. (2004). TDV İslam Ansiklopedisi. "Mervân II" mad. c. XXIX. s.227-229. Ankara. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-ii>.
- Palabıyık, Hanefi. & Can, Mesut. (2019). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Saylık, Mutlu. (2022). "Abbâsîler'in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Müsâdere Uygulamaları". Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı 49. ss. 309-323. Denizli. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/68753/977205>.
- Uluişik, Hatice. (2019). İlk Dönem Abbâsî Velihahtları ve Eğitimcileri. *İstem*. 17/33. 189-211. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/46622/547897>.
- Üçok, Bahriye. (1983). *İslam Tarihi Emeviler-Abbâsiler*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Yazıcı, Tahsin. (1992). TDV İslam Ansiklopedisi. "Belh" mad. c.V. 1992. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belh>.
- Yılmaz, Metin. (1999). Bir Devlet Kurumu Olarak Divanü'r-Resail'in Ortaya Çıkışı ve İşleyişi. *OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11/11. Mart, 1999. s. 291-312. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/20304/215574>.

EKLER

Ek 1: Abbâsî Vezirleri Listesi

1. Bermekîler
2. Fazl b. Rebî'
3. İsmail b. Sabih (Kâtip)
4. Fazl b. Sehl
5. Hasan b. Sehl
6. Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval
7. Ahmed b. Yusuf b. Kasım b. Sabih
8. Ebû Abbad Sabit b. Yahyâ b. Yesar er-Razi
9. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezdad b. Süveyd
10. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)
11. Süleyman b. Vehb (Kâtip)
12. Fazl b. Mervân
13. Ahmed b. Ammar b. Şadi
14. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Birinci Vezirliği)
15. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (İkinci Vezirliği)
16. Süleyman b. Vehb (Kâtip)
17. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)
18. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat (Üçüncü Vezirliği)
19. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Fazl el-Cercerai
20. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Birinci Vezirliği)
21. Ömer b. Ferec er-Ruhaci (Kâtip)

22. İbrahim b. el-Abbas es-Sûlî (Kâtip)
23. Feth b. Hâkân el-Fârisî
24. Ahmed b. el-Hasib (Birinci Vezirliği)
25. Ahmed b. el-Hasib (İkinci Vezirliği)
26. Otamış
27. Ebû Salih Muhammed b. Yezdad
28. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (İkinci Vezirliği)
29. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Birinci Vezirliği)
30. Ebû Ca'fer Ahmed b. İsrail el-Enbari
31. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (İkinci Vezirliği)
32. Ebû Musa İsa b. Ferhanşah
33. Salih b. Vâsif
34. Ebû'l Fazl Ca'fer b. Muhammed el-İskafi (Üçüncü Vezirliği)
35. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)
36. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân (Üçüncü Vezirliği)
37. Hasan b. Mahled el-Cerrah (Birinci Vezirliği)
38. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)
39. Hasan b. Mahled el-Cerrah (İkinci Vezirliği)
40. Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Birinci Vezirliği)
41. Hasan b. Mahled el-Cerrah (Üçüncü Vezirliği)
42. Ahmed b. Salih b. Şirzad el-Kutrubilli
43. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)
44. Said b. Mahled
45. Ebü's-Sakr İsmail b. Bülbül (Kâtip)
46. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)
47. Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (Birinci Vezirliği)
48. Kasım b. Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb (İkinci Vezirliği)
49. Muhammed b. Süleyman (Kâtip)
50. Ebû Ahmed Abbas b. el-Hasan el-Cercerai

